



सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन  
(Government of Maharashtra)

# कार्यक्रम अंदाजपत्रक PERFORMANCE BUDGET

२०२६-२०२७

2026-2027

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व  
मत्स्यव्यवसाय विभाग  
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and  
Fisheries Department

(पशुसंवर्धन)

२

(ANIMAL HUSBANDRY)

2

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर.

२०२६



# कार्यक्रम अंदाजपत्रक PERFORMANCE BUDGET

२०२६-२०२७

2026-2027

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग  
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department

२

पशुसंवर्धन

2

(ANIMAL HUSBANDRY)

कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचा क्रमांक	कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचे नाव
१	कृषि व पदुम विभाग (कृषि)
२	कृषि व पदुम विभाग (पशुसंवर्धन)
३	कृषि व पदुम विभाग (दुग्धव्यवसाय विकास)
४	कृषि व पदुम विभाग (मत्स्यव्यवसाय)
५	कृषि व पदुम विभाग (फलोत्पादन)
६	कृषि व पदुम विभाग (मृदसंधारण)



अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशिल	तक्ता क्र.	पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावना व समग्र कार्यक्रम (मराठी व इंग्रजी)	-	१
२	पशुसंवर्धन विभागाची प्रशासनिक रचना	-	५५
<b>वित्तीय विवरणपत्र (गोषवारा) (२४०३)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता (गोषवारा)	I	५७
२	विवरणपत्र योजनेतर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२३-२४ व २०२४-२५	I	५८
<b>संचालन व प्रशासन (००१)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	६३
<b>पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य (१०१)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	६४
२	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय, तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय व जिल्हा परीषदांतर्गत कृत्रिम रेतन उपकेंद्र यांचे कामकाज गोषवारा	II	६८
३	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेच्या कामकाजाचा सारांश	III	७०
४	विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	IV	७२
५	राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण विभाग, पुणे अंतर्गत प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	V	७४
६	श्वानदंश रोग प्रतिबंधक पथकांचे कामकाज	VI	७९
७	गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामकाज अहवाल	VII	८०
<b>पशु व म्हशींचा विकास (१०२)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	८१
२	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्राकडील पशुधनांची संख्या	II	८५
३	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचा कार्यभाराचा तक्ता	III	९१
४	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत शासकीय गोठीत रेतमात्रा निर्मिती केंद्र येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	IV	९४
५	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	V	९५
६	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	VI	९६
७	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचा रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर	VII	१००
<b>कुक्कुट विकास (१०३)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०२
२	अंडी उबवणी केंद्र, सधन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्रातील कुक्कुट व बदक पक्ष्यांची संख्या	II	१०४
३	अंडी उबवणी केंद्र, सधन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्र यांच्या कार्यभाराचा तपशील	III	१०७
<b>मेढ व लोकर विकास (१०४)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०९

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	तक्ता क्र.	पृष्ठ क्र.
<b>इतर पशुधन विकास (१०६)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१११
<b>वैरण व खाद्य विकास (१०७)</b>			
१	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे यांच्या कार्यभाराचा तपशील	I	११२
<b>विस्तार आणि प्रशिक्षण (१०९)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	११३
२	प्रसिध्दी व प्रचार अंतर्गत कार्यभाराचा गोषवारा	II	११५
३	विविध प्रशिक्षण पाठ्यक्रमात प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या	III	११६
४	महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर यांच्या कार्यभाराचा तपशील	IV	११८
<b>प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी (११३)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	११९
२	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे - राज्यातील पशुपक्षी अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित वार्षिक उत्पादन	II	१२०
<b>अनुसूचित जाती उपयोजना (७८९)</b>			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१२१
<b>पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च (४४०३)</b>			
१	पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्चाचा तक्ता	I	१२४
<b>महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण</b>			
१	पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांतील लाभार्थी व महिला लाभार्थींची संख्या	I	१२६
<b>परिशिष्टे</b>			
१	परिशिष्ट - १ : पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या	I	१२७
२	परिशिष्ट - २ : राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे	I	१२८
३	परिशिष्ट - ३ : रोगनिहाय झालेल्या प्रत्यक्ष / करावयाची लसीकरण आकडेवारी	I	१३०
४	परिशिष्ट - ४ : अधिकारी व कर्मचारीविषयक गोषवारा	I	१३१

## कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२६-२७

## प्रस्तावना

पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. हे क्षेत्र केवळ आर्थिक विकासाचा मार्गच नाही तर ग्रामीण सक्षमीकरण आणि अन्न सुरक्षेचा आधारस्तंभ देखील आहे. राज्याच्या कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यात हे क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. गायी, म्हशी, शेळ्या, मेंढ्या, कुक्कुट व वराह पालन हे उपजीविका, अन्न सुरक्षा आणि शाश्वत विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे उद्योग म्हणून उदयास आले आहेत. उच्च दर्जाचे दुग्धजन्य पदार्थ, मांस, अंडी आणि इतर पशुधन-आधारित उत्पादनांच्या वाढत्या मागणीमुळे, या क्षेत्रात व्यक्ती आणि व्यवसायांना भरभराटीची मोठी संधी उपलब्ध झाली आहे.

सन २०२३-२४ मध्ये राज्याच्या एकूण सकल राज्य मूल्यवर्धित (GSVA) मध्ये पशुसंवर्धन क्षेत्राचे योगदान २.८% आहे. तसेच कृषी आणि संलग्न क्षेत्रांच्या GSVA मध्ये २५% पेक्षा जास्त योगदान आहे. २० वी पशुधन गणना सन २०१९ नुसार ३.३१ कोटी पशुधनासह महाराष्ट्रात देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. मांस उत्पादनात राज्य तिसऱ्या क्रमांकावर, लोकर उत्पादनात चौथ्या क्रमांकावर, दूध उत्पादनात पाचव्या क्रमांकावर आणि अंडी उत्पादनात ७ व्या क्रमांकावर आहे. २०२४-२५ मध्ये राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १६,६२६ हजार मे. टन इतके होते. ते २०२३-२४ मधील १६,०४५ हजार मे. टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ३.६२ टक्क्यांनी अधिक आहे. २०२४-२५ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १,२१४ हजार मे. टन असून ते २०२३-२४ मधील १,१५७ हजार मे. टन उत्पादनापेक्षा ४.९६ टक्क्यांनी अधिक आहे. मात्र महाराष्ट्र दरडोई दूध उपलब्धतेमध्ये (३५८ ग्रॅम/दिवस विरुद्ध भारताचा ४८५ ग्रॅम/दिवस) आणि दरडोई अंडी उपलब्धतेमध्ये (६५ अंडी/वर्ष विरुद्ध भारताचा १०६ अंडी/वर्ष) भारतीय सरासरीपेक्षा मागे असून दरडोई मांस उपलब्धतेमध्ये (९.५४ किलोग्रॅम/ वर्ष विरुद्ध भारताचा ७.५० किलोग्रॅम/ वर्ष) मध्ये पुढे आहे.

राज्याच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या अनुषंगाने दूध, अंडी आणि मांसाच्या मागणी आणि पुरवठ्यातील तफावत भरून काढणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने उत्पादकता वाढविणे, आधुनिक शेती तंत्रांचा अवलंब करणे, पशु आरोग्य व्यवस्थापन सुधारणे आणि शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त फायदा मिळावा यासाठी कार्यक्षम विपणन धोरणे सुनिश्चित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सरकार आणि शेतकरी-उद्योजकांच्या सहयोगी प्रयत्नांमुळे सामूहिक प्रगतीसाठी एक रोडमॅप तयार होण्यास मदत होईल. त्यामुळे पशुपालक/शेतकरी/उद्योजक सक्षम बनतील तसेच कृषि व कृषिपूरक उद्योगांची भरभराट होईल.

पशुसंवर्धनामुळे शहरी तसेच ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होत आहेत. तसेच पशुपालक व पशुसंवर्धनाशी निगडित असलेल्या सर्व व्यवसायात वाढ होत असून त्याद्वारे ग्रामीण भागातील जनसामान्यांचा आर्थिक विकास होऊन त्यांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्यास मोठा हातभार लागत आहे. तथापि, त्यामध्ये आणखी वाढ करण्याची क्षमता व गरज विचारात घेऊन शासनाने शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता खालीलप्रमाणे महत्त्वाचे निर्णय घेतले आहेत :

१. पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचे एकत्रिकरण व पुनर्रचना करण्यात आली आहे.
२. विभागाच्या सुधारित आकृतीबंधानुसार शा.नि. दि.१०/१०/२०२४ अन्वये पशुधनास आरोग्य विषयक उपचाराच्या चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी श्रेणी-२ च्या सर्व म्हणजे २८४१ पशुवैद्यकीय दवाखान्यांचे श्रेणी-१ मध्ये श्रेणीवाढ करण्यात आली असून सद्यस्थितीत कार्यरत १७४५ पशुवैद्यकीय श्रेणी-१ व श्रेणीवाढ करण्यात आलेल्या २८४१ अशा एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय संस्थांपैकी ४४३९ संस्थांचे नामकरण "पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (Veterinary Clinic) असे करण्यात आले आहे.
३. ज्या तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत नाहीत अशा १४८ तालुका ठिकाणी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये (Taluka Veterinary Clinic) स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यामध्ये एकूण ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत असतील.
४. ३५१ तालुक्यांमध्ये तालुका पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय कार्यालयांची स्थापना.
५. राज्यात उच्च उत्पादनक्षमता व प्रजननक्षमता असलेले पशुधन निर्माण करण्यासाठी ०६ फिरत्या भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळांची स्थापना.
६. पशुपालकांना दारापर्यंत पशुआरोग्य विषयक सेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता केंद्र पुरस्कृत पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम व मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना या दोन्ही योजने अंतर्गत एकूण १५३ फिरत्या पशुचिकित्सा पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.
७. पशुपालकांना पशुआरोग्य विषयक सेवा तातडीने उपलब्ध होण्यासाठी पशुसंवर्धन विभागाकडून पुरविण्यात येणाऱ्या २६ सेवांचा समावेश महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियमांतर्गत करण्यात आला आहे.
८. राज्यातील गोवंशीय प्राण्यांच्या कृत्रिम रेतन व भ्रूण प्रत्यारोपणाद्वारे होणाऱ्या प्रजननाचे विनियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम, २०२३ लागू करण्यात आला आहे.
९. संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी लागू करणे.
१०. सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजनेमार्फत अनुदान योजना.

११. स्थानिक गोवंशीय व महिष वर्गीय जातींचे संवर्धन व उत्पादनक्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टिने अनुवांशिक सुधारणा करण्यासाठी पशुपैदास प्रक्षेत्र हेटिकुंडी, जि.वर्धा व साकुड, जि. बीड प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण व स्थापना करणे.
१२. सावली विहीर जि.अहिल्यानगर, बारामती जि.पुणे व परळी वैजनाथ जि. बीड येथे नवीन पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करणे.
१३. राजे यशवंतराव होळकर मॅट्री पालन प्रोत्साहन "महामेष" योजनेस मंजुरी व अंमलबजावणी.
१४. शेळी समूह योजनेची अंमलबजावणी.
१५. केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी शेळी-मॅट्री, कुक्कुट, वराह, वैरण विकासाचे प्रकल्प राबविणे.
१६. महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना.
१७. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये पशुधनास आवश्यक चारा उपलब्ध होण्यासाठी,
  - अ) जलसंपदा आणि मृद व जलसंधारण विभागातील जलाशयामधील गाळपेरा जमिनीमध्ये चारा उत्पादनास प्राधान्य
  - आ) शेतकऱ्यांना चारा उत्पन्नास प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुदानाची रक्कम रु.१५००/- वरुन रु.४०००/- अशी वाढ करण्यात आली.
  - इ) पशुधनास पौष्टिक चारा उपलब्ध होण्यासाठी मुरघास उत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मुरघासाची दर निश्चिती.

पशुसंवर्धन हा व्यवसाय व्यक्ती व समाजाच्या उन्नतीबरोबरच राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालण्यास निश्चितच मदत करतो. कारण या व्यवसायातून निर्मित उत्पादने उदा. मांस, अंडी व इतर पदार्थ व उपपदार्थ यांच्या निर्यातीमुळे देशास परकीय चलन प्राप्त होते. २०२३-२४ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनाच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,१९,९३,२५१.१४ लाख रुपये होते. पशुधनाचा विकास व वाढीसाठी सातत्याने आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे उदा. कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा, पशुआरोग्यासाठीच्या सोयी सुविधा जसे आधुनिक पद्धतीने औषधोपचार या दोन महत्त्वाच्या सेवा पशुसंवर्धन विभागामार्फत उपलब्ध आहेत. वरील दोन उद्दिष्टांच्या साध्य पूर्तीसाठी विभागामार्फत खालील कार्यक्रम पशुसंवर्धनासाठी राबविले जातात. सदर कार्यक्रम अंदाजपत्रक सन २०२६-२७ मध्ये विभागाने केलेले २०२४-२५ चे तांत्रिक कार्य, २०२५-२६ चे अपेक्षित कार्य व २०२६-२७ चे लक्ष्य, पशुसंवर्धन विभागाचा प्रशासनिक रचनेचा तपशील व विभागीय स्तर रचना यांचे तक्ते, योजनेतर योजनानिहाय वित्तीय खर्चाचे तक्ते व वित्तीय आवश्यकता यांचा समावेश आहे.

### पशुसंवर्धन व्यवसायास कृषीसमकक्ष दर्जा देणारे महाराष्ट्र पहिले राज्य

महाराष्ट्र आर्थिक सल्लागार परिषदेने सन २०२८ पर्यंत महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था १ ट्रिलियन डॉलर पर्यंत पोहोचविण्यासाठी पथदर्शी आराखडा अहवाल शासनास सादर केला आहे. सदर उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आर्थिक सल्लागार परिषदेने जे घटक उत्पन्न वाढीस चालना देऊ शकतील असे ८ घटक सुनिश्चित केले आहेत. यामध्ये "कृषि व संलग्न" या घटकाचा समावेश आहे. सद्यस्थितीत राज्याच्या सकल उत्पन्नात कृषि क्षेत्राचा वाटा १२ टक्के इतका असून कृषि क्षेत्राच्या एकूण उत्पन्नात पशुजन्य उत्पन्नाचा वाटा २४ टक्के इतका आहे. निती आयोगाने सन २०२१ च्या अहवालात पशुसंवर्धन व्यवसायापासून देशाच्या /राज्याच्या सकल उत्पादनात पशुसंवर्धन व्यवसायाचा सहभाग वाढविण्यासाठी उपाययोजना करण्याची शिफारस केली होती.

### निती आयोगाचे निरीक्षण:

निती आयोगाच्या सन २०२१ च्या अहवालानुसार, सन २०११-१२ ते २०१७-१८ या कालावधीत कृषी क्षेत्रातील पिकांचा जीडीपीमधील वाटा १२.१ टक्क्यांपासून ८.७ टक्क्यांपर्यंत कमी होत गेला आहे. याउलट पशुसंवर्धनाचा वाटा वाढत जाऊन तो ४ टक्क्यांवर स्थिरावला आहे. सन २०३० पर्यंत दूध, अंडी, मांस यांची एकूण मागणी वाढणार असून ती तृणधान्यांपेक्षा अधिक असेल. पशुसंवर्धन क्षेत्रामध्ये नियोजनपूर्वक व शास्त्रीय पध्दतीचे व्यवस्थापन याकडे दुर्लक्ष होत असल्याकडेही निती आयोगाने लक्ष वेधत त्यावर उपाययोजना करून शेतकऱ्यांची / पशुपालकांची आर्थिक जोखीम कमी करण्याची शिफारस केली होती.

पशुपालकांना भेडसावणाऱ्या कृषि वीज दराच्या तुलनेत जास्त वीज दर, सोलर एनर्जीसाठी अनुदानाचा अभाव, ग्रामपंचायत कर, शेती कर्जाच्या व्याजदराच्या तुलनेत अधिक व्याजदराची आकारणी या अडचणींचे निराकरण झाल्यास पशुपालन व्यवसायाकडे लोकांचा कल वाढून पशुजन्य उत्पादनात वाढ होईल. उद्योजकता वाढ, व्यावसायिक नफ्यात वाढ तसेच स्पर्धात्मक वातावरण यामुळे पशुजन्य उत्पादित बाबीस मुल्यवर्धन साखळीची निर्मिती, शेतीप्रमाणे गट पद्धतीने पशुसंवर्धन, अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब यासारख्या बाबीमध्ये आपोआप वाढ (resultant increase) होईल.

महाराष्ट्र राज्य मंत्रिमंडळाने पशुसंवर्धन व्यवसायास कृषी समकक्ष दर्जा देण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेत राज्यातील लाखो पशुपालकांना मोठा दिलासा दिला आहे. या धोरणात्मक सुधारणेमुळे दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळीपालन व वराहपालन व्यवसाय करणाऱ्या पशुपालकांना मोठा दिलासा मिळणार असून त्यांना नव्या सवलतीचा लाभ होणार आहे. या निर्णयानुसार पशुधन आधारित सर्व व्यवसाय आता कृषी व्यवसायाच्या समकक्ष मानले जातील.

पशुसंवर्धन व्यवसायास कृषी समकक्ष दर्जा देण्याबाबत विभागाने सादर केलेल्या प्रस्तावावर मंत्रिमंडळाने चर्चा केली व चर्चेअंती या विषयावर खालीलप्रमाणे निर्णय घेऊन याबाबतचा शासन निर्णय क्रमांक: पविआ- ०३२५/प्र.क्र.७४/पदुम-३, मंत्रालय, मुंबई, दिनांक २९ ऑक्टोबर, २०२५ अन्वये निर्गमित करण्यात आला आहे.

१. पशुसंवर्धन व्यवसायाला कृषि समकक्ष दर्जा देण्यास मान्यता.
२. २५,००० पर्यंत मांसल कुक्कुट पक्षी / ५०,००० पर्यंत अंड्यावरील कुक्कुट पक्षी क्षमता, ४५,००० पर्यंत क्षमतेच्या हॅचरी युनिट, १०० पर्यंत दुधाळ जनावरांचा गोठा, ५०० पर्यंत मेंढी / शेळी गोठा, २०० पर्यंत वराह या पशुसंवर्धन विषयक व्यवसायासाठी वीज दर आकारणी "कृषी इतर" या वर्गवारीनुसार न करता "कृषि" वर्गवारीप्रमाणे करण्यास मान्यता.
३. उपरोक्तप्रमाणे पशुपालन व्यवसायास स्वतंत्र व्यवसाय न समजता शेती व्यवसाय समजून ग्रामपंचायत कर दरात एकसमानता आणण्याकरिता कृषि व्यवसायास ज्या दराने कर आकारणी केली जाते त्याच दराने कर आकारणी करण्यास मान्यता देण्यात आली.
४. कृषिप्रमाणे पशुपालन व्यवसायास कर्जावरील व्याज दरात सवलत देण्यास मान्यता देण्यात आली.
५. कृषीप्रमाणे कुक्कुटपालन व इतर पशुसंवर्धन व्यवसायासाठी सोलर पंप व इतर सोलार संच उभारण्यास सवलत देण्यास मान्यता.
६. सदर धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी अतिरिक्त नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यास मान्यता.

या निर्णयांमुळे शाश्वत शेतीला चालना मिळेल, ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती होईल आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य वाढेल. राज्यातील सुमारे ७५ लाख कुटुंबे पशुसंवर्धनाच्या व्यवसायात आहेत, त्यांना याचा थेट लाभ होणार आहे. खऱ्या अर्थाने हा ऐतिहासिक निर्णय आहे. राज्यामधील सर्व पशुपालकांना याचा मोठा फायदा होऊन पशुसंवर्धन विभागाच्या वाढीस याची मोठी मदत होणार आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : १ - संचालन व प्रशासन

कृत्रिम रेतनाद्वारे गाई-म्हशींमध्ये अनुवंशिक सुधारणा घडवून आणणे हे पशुसंवर्धन विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शेतकरी व पशुपालकांना संकरित गाई व सुधारित म्हशी तसेच गाई, म्हशींच्या मूळ जातींच्या जतन व संवर्धनासाठी सुविधा व सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातात. आधुनिक तंत्रज्ञान पद्धतीबाबत मार्गदर्शन केले जाते. शेतकरी, पशुपालक, शेतमजूर इ. पशुसंवर्धनाशी निगडित व्यक्तींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती साधणे शक्य व्हावे म्हणून या कार्यक्रमांतर्गत खालील महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश होतो.

१. कृत्रिम रेतनाच्या आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे, तज्ज्ञ पशुवैद्यकामार्फत कृत्रिम रेतनाचे कार्य करणे म्हणजेच कृत्रिम रेतनापासून सुधारित संकरित वासरांची व म्हशींच्या पारड्यांची निर्मिती करणे.
२. शेतकऱ्यांना, पशुपालकांना पशुसंवर्धना संदर्भातील अद्ययावत ज्ञान देणे व पशुसुधार कार्यक्रमाकरिता प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करणे.
३. गुरे व कुक्कुट यांना आरोग्यविषयक सेवा पुरविणे तसेच रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधात्मक लस टोचणी व रोग प्रादुर्भाव झाल्यास औषधोपचार व रोग नियंत्रण करणे.
४. गुरे, म्हशी, शेळ्या, मेंढ्या व कुक्कुट यांच्या संकरित/ सुधारित जातींचे उत्पादन, जतन, संवर्धन व विकास साधणे तसेच राज्यातील गुरांच्या मान्यताप्राप्त मूळ जातींचे जतन व संवर्धन करणे.

याशिवाय राज्यस्तरीय प्रशासनांतर्गत, पुणे येथील मुख्यालयाकडून नियोजन व अंदाजपत्रक यांचे नियंत्रण व प्रशासन केले जाते. पशुरोगअन्वेषण विभाग, पुणे-६७ व पशुजैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे-६७ या संस्थांचेही नियंत्रण व प्रशासन आयुक्त कार्यालयाकडून केले जाते. त्याचप्रमाणे आयुक्त कार्यालयाकडे प्रादेशिक व जिल्हास्तरीय कार्यालयांचे नियंत्रण व प्रशासन आहे. पशुसंवर्धनाची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना पार पाडण्यासाठी राज्याचे एकूण सात विभाग असून या विभागांचे प्रमुख म्हणून प्रादेशिक पशुसंवर्धन सहआयुक्त (७) हे नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करतात. जिल्हास्तरावर जिल्हा पशुसंवर्धन उपआयुक्त हे नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करीत असतात. उपरोक्त सर्व बाबीसंदर्भातील वित्तीय गोषवारा व विवरणपत्रे तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिलेले आहे.

### गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा :

ही प्रयोगशाळा आरे मिल्क कॉलनी, मुंबई येथील परिसरात कार्यरत आहे. पशु व पशुजन्यपदार्थ हे देशांतर्गत विक्री आणि परदेशात निर्यात होतात. त्यासाठी या प्रयोगशाळेकडून मानवी सुरक्षितता व गुणवत्ता यासाठी निर्यात करण्यापूर्वी विविध जिवानूजन्य, विषाणूजन्य, परोपजीवजन्य, गोमयज इत्यादी परिक्षणे करून निर्यातीसाठी प्रमाणित करण्यात येते. उपआयुक्त पशुसंवर्धन, गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कार्यालय देवनार येथील कत्तलखान्यात कत्तलीसाठी आलेल्या जनावरांचे तपासणी-दाखले देण्याच्या कामावर संनियंत्रण करते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ७ मध्ये दर्शविला आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : २ - पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य

राज्यातील मौल्यवान पशुधनाचे आरोग्य अबाधित राहिल्यास त्यापासून जास्तीत जास्त उत्पादन होऊन पशुपालकांना आर्थिक फायदा होऊन कृषि विकासाचा दर वाढेल यासाठी राज्यातील पशुधनास पशुउपचाराच्या सुविधा देणेसाठी विविध स्तरावर पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. या दवाखान्यांमार्फत आजारी जनावरांची तपासणी करून अचूक रोग निदान व अनुषंगिक उपचार करणे तसेच सांसर्गिक रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. सांसर्गिक रोगांचा प्रादुर्भाव

उद्भवल्यास त्याचे निदान, उपचार व त्यावर नियंत्रण ठेवणेसाठी या पशुवैद्यकीय दवाखान्यामार्फत कार्यवाही केली जाते. शिवाय पशुपालकांना पशुपालन व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या अधिक फायदेशीर ठरणेसाठी त्यांचेजवळ असणाऱ्या जनावरांना या दवाखान्यामार्फत कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा पुरविण्यात येतात.

राज्यात आजमितीस खालीलप्रमाणे एकूण ४८५३ पशुवैद्यकीय संस्था कार्यरत आहेत.

- |  |   |
|--|---|
| १) जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : ३३ | २) तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : १६९ |
| ३) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ : १७४५         | ४) फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने : ६५               |
| ५) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - २ : २८४१         |   |

पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचा शासन निर्णय क्र. पसंप्र २०२४/प्र.क्र.०१/पदुम-१ दि.१०.१०.२०२४ अन्वये पुनर्रचना व आकृतीबंधानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे पशुवैद्यकीय संस्था कार्यरत असतील.

- |  |   |      |
|--|---|------|
| १. जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये          | : | ३३   |
| २. तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये              | : | ३१७  |
| ३. पशुवैद्यकीय चिकित्सालये (Veterinary Clinic) | : | ४४३९ |

### जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये (३३) :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय असणे आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे पशुसंवर्धन विभागामार्फत ३३ जिल्ह्यांचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय कार्यान्वित करण्यात आली असून त्या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठामधील ६ ठिकाणी (मुंबई, नागपूर, अकोला, शिरवळ, उदगीर व परभणी) पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविला आहे. या पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयामार्फत खालीलप्रमाणे पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात :

१. आधुनिक व अद्ययावत पध्दतीचा अवलंब करून अचूक रोग निदान करून औषधोपचार करणे.
२. आजारी जनावरांवर आवश्यकतेप्रमाणे आधुनिक यंत्रसामग्रीद्वारे सर्व प्रकारच्या शल्यचिकित्सा करणे.
३. कृत्रिम रेतनाच्या सोयी उपलब्ध करणे.
४. अचूक रोग निदानासाठी ब्लड अॅनालायझर, बायो-केमिकल अॅनालायझर, क्ष-किरण यंत्र व सोनोग्राफी यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.
५. सांसर्गिक रोग प्रादुर्भावाचे निदान करून आवश्यक औषधोपचार व रोग प्रादुर्भाव आटोक्यात आणणेसाठी उपायोजना करणे.
६. आजारी जनावरांना गरजेप्रमाणे आंतररुग्ण कक्षात दाखल करून त्यांचेवर उपचार करणे.
७. तांत्रिक अधिकाऱ्यांना रोग उपचारासाठी मार्गदर्शन करणे.

### तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये (१६९) :

जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या सुविधा तालुकास्तरापर्यंत उपलब्ध करून दिल्यास त्याचा फायदा अधिक शेतकऱ्यांना मिळेल या हेतूने शासनाने तालुका स्तरावर तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत केली आहेत. आजमितीस राज्यात १६९ तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत आहेत.

दि.१०.१०.२०२४ रोजीच्या पशुसंवर्धन विभागाच्या आकृतीबंध व पुनर्रचना शासन निर्णयानुसार ज्या तालुक्यांच्या ठिकाणी लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत नाहीत, अशा १४८ तालुक्यांमध्ये तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यान्वित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. सदर निर्णय घेतांना “तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये” या नावात बदल करून “तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये” असे नामकरण करण्यात आले आहे. त्यानुसार राज्यात एकूण ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत राहतील.

### पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ व श्रेणी - २ :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यात बिगर डोंगरी भागात दर ५००० पशुधन घटकामागे व डोंगरी भागात ३००० पशुधन घटकामागे १ पशुवैद्यकीय दवाखाना असणे आवश्यक आहे. त्यानुसार राज्यात पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. आजमितीस राज्यात १७४५ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ व २८४१ पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-२ असे एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. श्रेणी २ मधील दवाखान्यांद्वारे पशुधनास किरकोळ पशुवैद्यकीय सेवा पुरविणेसाठी बिगर पदवीधर पशुवैद्यकामार्फत पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

राज्यात भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा, १९८४ अंमलात असून या कायद्याप्रमाणे पदवीधर पशुवैद्यक हे पशुपालकांना पशुवैद्यकीय सेवा देऊ शकतात. त्यामुळे पुनर्रचनेदरम्यान श्रेणी -२ दवाखान्यांचे श्रेणी -१ मध्ये श्रेणी वाढ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.सदर निर्णयाच्या अंमलबजावणीनंतर राज्यात एकूण ४४३९ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ कार्यरत राहतील. पुनर्रचनेदरम्यान “पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१” चे नामकरण “पशुवैद्यकीय चिकित्सालय” असे करण्यात आले आहे. या चिकित्सालयांमधून पशुरुग्णांवर उपचार, रोग नियंत्रणासाठी प्रतिबंधक उपाययोजना, कृत्रिम रेतन सुविधा तसेच शल्यचिकित्सा या सुविधा पुरविल्या जातात.

### फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने :

राज्यातील दुर्गम-डोंगराळ भागात पशुधन हे विखुरलेल्या स्वरूपात असते, तसेच पशुधनास उपचाराकरीता दवाखान्यात आणणे जिकीरीचे असते, त्यामुळे या भागात ६५ फिरती पशुचिकित्सा दवाखाने कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. सदर फिरते पशुवैद्यकीय दवाखान्यात पदवीधर पशुवैद्यकांकडून पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१ यांचे प्रमाणेच पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. याव्यतिरिक्त राज्यात १५३ फिरते पशुवैद्यकीय पथके देखील कार्यान्वित आहेत.

### तपासणी नाके :

बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांमार्फत सांसर्गिक रोगाचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून आंतरराज्य सिमेवरील महत्वाच्या मार्गावर १३ तपासणी नाके कार्यान्वित असून त्यामार्फत बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांची तपासणी केली जाते. जनावरांच्या कानात बिल्ला नसल्यास बिल्ला मारून पशुसोबत मालकाचीही माहिती भारत पशुधन प्रणालीवर नोंदविण्यात येऊन लसीकरण झालेल्या किंवा लसीकरण करून त्यातील निरोगी जनावरांनाच राज्यात प्रवेश दिला जातो.

### पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे -६७ :

पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत जनावरांच्या काही जिवाणू व विषाणू रोगप्रतिबंधक लसमात्रांचे उत्पादन केले जाते. त्याचप्रमाणे लसीसाठी लागणारी द्रावणे, रोगनिदानास लागणारी अभिकारके, अँटीजन तयार केली जातात. या संस्थेमध्ये औषधी व सौंदर्यप्रसाधने कायदा १९४० (नियम १९४५ सुधारित २०२३) मधील शेड्युल 'एम' नुसार लसमात्रांची निर्मिती केली जाते. संस्थेतील उत्पादनाची गुणवत्ता चाचणी पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे यांच्या अंतर्गत कार्यरत असलेल्या गुणनियंत्रण प्रयोगशाळेमध्ये "इंडियन फारमाकोपीया" नुसार वेळोवेळी निर्गमीत केलेल्या सुचनानुसार केली जाते व त्यानंतर लसमात्रा वापरसाठी परवानगी दिली जाते. उत्पादित लसमात्रांची गुणवत्ता व गुणनियंत्रण चाचण्या करणे आवश्यक असते. सदर चाचण्यासाठी यासंस्थेकडे लघुप्राणी पैदास केंद्र आहे. लसनिर्मिती व गुणनियंत्रणाच्या कामकाजासाठी हे केंद्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दर्शविला आहे.

या संस्थेत गोवंशीय पशुधनास आवश्यक असलेली लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लस निर्मितीसाठी आवश्यक असलेला कायमस्वरूपी परवाना प्राप्त करून घेण्याची कार्यवाही अंतिम टप्प्यात आहे. सदर लसनिर्मितीमुळे राज्याची लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लसीची गरज पूर्ण होईल.

### भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे ६७ :

सदर रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेस केंद्र शासनाने पश्चिम विभागातील राज्यांसाठी संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून घोषित केले असून त्याप्रमाणे सदर प्रयोगशाळेमार्फत गोवा, मध्यप्रदेश, गुजरात, छत्तीसगड या राज्यांतील तसेच दादरा नगर हवेली व दीव दमण या केंद्रशासित प्रदेशातील पशुरोग निदानासाठी मार्गदर्शन करण्यात येते.

१. राज्यातील पशुधनातील रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन योग्य ते नमुने गोळा करणे व त्यावरून विविध चाचण्यांद्वारे रोग निदान करणे.
२. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना रोग निदान कळवून उपचार सुचविणे.
३. नवीन रोगावर तपासण्या करून उपाययोजना सुचविणे.
४. राज्यांमधील पशुपक्ष्यांचे आरोग्य सुरक्षित राखण्यासाठी रोगाचे नियंत्रण करणे.
५. अचूक व त्वरित रोगनिदान करण्यासाठी तंत्र विकसित करणे.
६. पशुपक्ष्यांतील आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी आणि पशुधनाची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी क्षय, सांसर्गिक गर्भपात, स्तनदाह, विषबाधा, परोपजीवी रोग, जिवाणू व विषाणूजन्य तसेच गोमयज रोग, पक्ष्यातील सालमोनेल्ला रोग, इ. बाबत चाचण्या करून रोग आटोक्यात आणण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
७. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना, शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, रोगनिदान पध्दती आणि उपाययोजना याबाबत सभा, परिसंवाद, प्रशिक्षण या माध्यमांद्वारे मार्गदर्शन करणे.
८. राज्यात उद्भवलेल्या पूर्वीच्या रोगप्रादुर्भावाचा तसेच त्यावेळच्या हवामानाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून भविष्यात उद्भवणाऱ्या रोग प्रादुर्भावाचे अंदाज बांधणे.

राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, महाराष्ट्र राज्य, पुणे-६७ येथे कार्यरत आहे. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ५ मध्ये दर्शविला आहे. त्याअंतर्गत ८ विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत.

### विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा :

राज्यामध्ये विभागीय स्तरावर ८ विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळा कोल्हापूर, चिपळूण, पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अकोला, नागपूर आणि लातूर येथे कार्यरत आहेत. या प्रयोगशाळांमधून पशुधनामधील राष्ट्रीय महत्त्वाच्या रोगाबाबत चाचण्या करणे, रोग निदानासाठी कृती मोहिमा आयोजित करणे, यामधून रोग निदानाच्या पध्दतीद्वारे रोगाचे निदान करण्यासाठी क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे यासारखी कामे केली जातात. काही विशिष्ट तपासणी या प्रयोगशाळेत होऊ शकत नसल्यास अशा तपासण्यांचे

रोग नमुने/ उती नमुने त्यांचेमार्फत रोग अन्वेषण विभाग, पुणे यांचेकडे पाठविले जातात. कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग, महाराष्ट्र शासन यांचा शासन निर्णय क्र. विरोअ २०२४/प्र.क्र.५१/पदु-२ दिनांक १९ ऑगस्ट, २०२४ अन्वये पुणे येथील विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा अहिल्यानगर येथे स्थलांतरित करण्यात आलेली आहे.

याव्यतिरिक्त या प्रयोगशाळेकडून खाजगी व सरकारी पशुपैदास प्रक्षेत्रे यांना नियमित भेटी देऊन क्षयरोग, संसर्गजन्य गर्भपात व जोन्स डिसिज या रोगांच्या तपासण्या केल्या जातात. तसेच सरकारी व खाजगी कुक्कुट प्रकल्पांना नियमित भेट देऊन सालमोनेला व मेरेक्स रोगासंबंधी तपासण्या केल्या जातात. श्वानदंश रोग नियंत्रण संदर्भात पिंपरी चिंचवड व छत्रपती संभाजीनगर या महानगरपालिकांच्या कार्यक्षेत्रात महानगरपालिकांच्या सहाय्याने कार्यवाही केली जाते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दर्शविला आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : ३ - पशु व महिष विकास

सन २०१९ च्या २० व्या पशुगणनेनुसार राज्यामध्ये एकूण ६२.३० लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. एकात्मिक पाहणी योजनेनुसार सन २०२४-२५ या वर्षात १६,६२६ हजार मे. टन इतके अंदाजित दुग्धोत्पादन झाले आहे या वर्षात एकूण अंदाजित ६९.२९ लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. खाली दिलेल्या सूत्रानुसार राज्यामध्ये गुरे व म्हशींचा विकास कार्यक्रमांतर्गत दुग्धोत्पादन वाढीसाठी विविध कार्यक्रम घेण्यात येतात.

१. जनावरांचे आरोग्य सुधारणे.
२. पशुप्रजनन.
३. जास्त दुग्धोत्पादनाकरिता कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरीकरण करणे.
४. शेतकऱ्यांना पशुपालनाबाबत प्रशिक्षण देणे.

वरील चतुःसूत्रानुसार खालील योजनांद्वारे अपेक्षित सुधारणा घडवून आणण्यात येत आहेत.

(१) पशुपैदास प्रक्षेत्रे (२) जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे (३) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदान (४) विशेष पशुधन उत्पादन कार्यक्रम, (५) दुग्धोत्पादन स्पर्धा. या प्रत्येक योजनेच्या कार्याची योजनानिहाय माहिती पुढे दिलेली आहे. तसेच वित्तीय आवश्यकतेबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक एक मध्ये दिलेली आहे.

#### जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे :

पशुसंवर्धनाचा कृत्रिम रेतन हा अतिशय महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. राज्यामध्ये सध्या एकूण ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे आहेत. विभागाच्या पुनर्रचनेनुसार कृत्रिम रेतन केंद्राकरिता पशुधन विकास अधिकारी ऐवजी सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन यांची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. जिल्हातील पशुवैद्यकीय चिकित्सालये, तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये, जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये, मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजने अंतर्गत ७३ व केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत ८० असे एकूण १५३ फिरते पशुवैद्यकीय पथके यांना जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्राकडून कृत्रिम रेतनाच्या साहित्याचा पुरवठा केला जातो. उदा. गोठीत रेत मात्रा, शीथ, गन व द्रवनत्र पात्र इत्यादी बाबी.

#### महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर :

राष्ट्रीय गोकुळ मिशन या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणी अंतर्गत पशुपैदाशीच्या विशेष तंत्रज्ञानाची सेवा अधिक प्रभाविपणे तथा कार्यक्षमतेने पुरवून विशेषतः राज्याच्या मागासलेल्या भागामध्ये संकरित पैदाशीच्या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवून दुग्धोत्पादन व रोजगार निर्मितीस उत्तेजन देण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, अकोला स्थापन करण्यास महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. सीडीएस-१०-२००१/(प्र.क्र.५९)/पदुम-४, दिनांक २/४/२००२ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार सदर संस्था ऑगस्ट, २००३ रोजी अकोला येथे कार्यान्वित झाली व सद्यस्थितीत महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. संकीर्ण २०२०/प्र.क्र.१४५/पदुम-४, मंत्रालय, मुंबई, दिनांक ०५ फेब्रुवारी २०२१ अन्वये नागपूर येथे स्थलांतरीत झाले आहे. या संस्थेअंतर्गत ०९ शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रे व तीन शासकीय गोठित रेत मात्रा निर्मिती केंद्रे आहेत. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन या प्रकल्पानुसार राज्याचे पशुपैदास विषयक धोरण राबविणेबाबत संस्थेकडून कार्यवाही सुरू आहे. २०२४-२५ साठी मंडळाकडून प्राप्त अहवालांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र ताथवडे, पुणे येथे पंढरपुरी म्हशीचा व पोहरा, अमरावती येथे गवळाऊ गार्यांचा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. तसेच नव्याने राज्य शासना कडून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचेकडे हस्तांतरित करणेत आलेल्या शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटीकुंडी, जि.वर्धा येथे गवळाऊ या देशी गार्यांचे जतन व संवर्धन केले जात आहे. शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रावर जोपासण्यात येणारे वळू शासकीय गोठीत रेत मात्रा निर्मिती केंद्र पुणे, छत्रपती संभाजीनगर व नागपूर येथे विर्य संकलनाकरिता पुरविले जातात. सदर संस्थांचे कार्यविवरण तक्ता क्रमांक २ ते ७ मध्ये दर्शविले आहेत.

#### महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांच्या अधिनस्त शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचा तपशील :

१. कोपरगाव (अहमदनगर) : होलीस्टन फ्रीसन व एचएफ गिर संकरित वळू.
२. ताथवडे (पुणे) : शुद्ध जर्सी विदेशी वळू व पंढरपुरी म्हैस.
३. जत (सांगली) : गिर आणि गिर वळू जर्सी.

४. जुनोनी (सोलापूर) : शुद्ध खिलार, शुद्ध देशी वळू.
५. हिंगोली (हिंगोली) : महिष वळू पैदास केंद्र.
६. पोहरा(अमरावती) : गवळाऊ, थारपरकर वळू.
७. वडसा (गडचिरोली) : सहिवाल जर्सी वळू.
८. हेटीकुंडी(वर्धा) : शुद्ध गवळाऊ, शुद्ध देशी वळू.
९. साकुड (बीड) : देवणी व लाल कंधारी

### महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना :

१. पशुपैदाशीच्या सुनिश्चित केलेल्या धोरणानुसार कृत्रिम रेतनद्वारे संकरित / सुधारित पशुपैदाशीचा कार्यक्रम राबविणे. तसेच राज्यातील कृत्रिम रेतनाचे जिल्हानिहाय लक्ष्य ठरविणे व त्यांच्या पूर्ततेसाठी पाठपुरावा व सनियंत्रण करणे.
२. राज्यात उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या कृत्रिम रेतनाच्या सेवा आणि गोठीत रेत मात्रांचा दर्जा उत्तम व विहित मानकानुसार राहिल यावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवणे.
३. राज्यात क्षेत्रीय पैदास चाचणी कार्यक्रम राबवून शुद्ध वळुंची निश्चिती करणे.
४. राज्यामध्ये केंद्र/राज्य पुरस्कृत योजना राबविणे मुख्यत्वे राष्ट्रीय गुरे पैदास प्रकल्प, राष्ट्रीय गोकुळ मिशन, राष्ट्रीय पशुउत्पादकता अभियान, राष्ट्रीय पशुपैदास कार्यक्रम, पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, अनुवांशिक सुधारणा कार्यक्रम.
५. राज्यातील पशुपैदास प्रक्षेत्रांना पायाभूत सुविधा पुरवून त्यांचे बळकटीकरण करणे व त्याद्वारे उच्च अनुवंशिकतेच्या वळुंची निर्मिती करणे.
६. गोठीत रेतमात्रांची निर्मिती, जतन व पुरवठा करणे या योजनेअंतर्गत शासकीय गोठीत रेतमात्रा निर्मिती केंद्र पुणे, नागपूर व छ. संभाजीनगर आधुनिकीकरण करणे.
७. द्रवन्न साठवणूक व पुरवठा यंत्रणेचे बळकटीकरण करणे. या अंतर्गत स्टोअरेज टँक/ मोबाईल टँकर्स खरेदी व कार्यान्वित करणे.
८. राज्यात उच्च उत्पादन क्षमता व प्रजनन क्षमता असलेले पशुधन निर्माण करण्यासाठी ०६ फिरत्या भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळांची स्थापना करणे.
९. राज्यातील मान्यताप्राप्त देशी शुद्ध गोवंशीय तसेच महिषवर्गीय जनावरांचे जतन व संवर्धन करणे या अंतर्गत खिल्लार, लालकंधारी, गवळाऊ, डांगी व देवणी या गोवंशीय तर पंढरपुरी व नागपुरी या म्हैसवर्गीय जनावरांच्या संवर्धनासाठी शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करणे तसेच वरील जातींच्या जनावरांच्या पैदासकाराच्या संघटना स्थापन करून त्यांचेमार्फत नरवासरे / कालवडींना खाद्य अनुदान देणे व पैदाशीसाठी वळुंचा पुरवठा करणे.

### राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत :

#### पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम:

राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद (गुजरात) यांनी राष्ट्रीय दुग्ध प्रकल्प-१ या योजने अंतर्गत पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम ही योजना सन २०१३-१४ ते २०१८-१९ या कालावधीत महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यात राबविण्यास मंजूरी प्रदान केलेली होती. तद्नंतर २०२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत योजनेस राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत मंजूरी प्रदान करण्यात आली आहे.

सदर योजनेचा मुख्य उद्देश पंढरपुरी म्हैसींची उच्च अनुवांशिकतेची १०४ नर वासरे निर्माण करणे हा आहे. त्याकरिता सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर, माढा, सांगोला, मंगळवेडा, माळशिरस, मोहोळ, बार्शी, दक्षिण सोलापूर व उत्तर सोलापूर या ९ तालुक्यातील ४२,३३७ म्हैसींची नोंदणी करण्यात आलेली आहे.

सदरील पंढरपुरी म्हैसींना कृत्रिम रेतनाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी ४० कृत्रिम रेतन केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञानामार्फत माहे मे- २०२५ अखेर ७५,६०८ कृत्रिम रेतने करण्यात आले व त्याद्वारे ७,८९८ मादी वासरे व १०,४१४ नर वासरे जन्माला आली असून त्यापैकी २,३५१ वासरे उच्च अनुवंशिकतेची आहेत. उच्च अनुवंशिकतेच्या २,३५१ वासरांपैकी ९४७ मादी वासरे व १,४०४ नर वासरे उपलब्ध झाली आहेत. सदर १,४०४ नरवासरांपैकी २९९ नरवासरांची वासरांच्या बाह्यवैशिष्ट्या (Phenotypic Characters) वरून निवड करून म्हैसींचे व नर वासरांचे रक्त नमुने टीबी, जेडी व आयबीआर रोग निदान चाचणी अंती निवड झालेल्या वासरांचे पारेनटेज टेस्टिंग करिता राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद (गुजरात) येथील प्रयोगशाळेत पाठविण्यात आले आहेत.

#### गवळाऊ वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम :

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचे पत्र क्रमांक MLDB/ Tech/ 651/ Akola, दिनांक ०७/०२/२०२० अन्वये राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत “गवळाऊ जातीच्या उच्च वंशावळीच्या वळुंची वंशावळ निवड कार्यक्रमातून निर्मिती” हा प्रकल्प केंद्र शासनाकडे मंजुरीस्तव सादर करण्यात आला होता.

राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद, गुजरात(एनडीडीबी) यांनी त्यांचे पत्र क्र. AB:RGM:PMC-IV:10163 दिनांक ०८/०३/२०२२ अन्वये प्रकल्प सनियंत्रण समितीच्या दिनांक ०९/०२/२०२२ रोजी संपन्न झालेल्या सभेत सदर प्रकल्पास मंजुरी प्रदान करण्यात आली आहे. प्रकल्प कालावधी सन २०२२-२३ ते २०२३-२४ असा होता. सदर प्रकल्पा करिता रु.१८६.३० लक्ष निधी मंजूर झाला आहे.

एनडीडीबी, आनंद यांनी त्यांचे पत्र क्र. AB:RGM:PMC-V:२४०० दिनांक ०८/०६/२०२३ अन्वये सदर प्रकल्प सन २०२४-२५ ते २०२५-२६ पर्यंत विस्तारित करण्यात आलेला आहे. सन २०२२-२३ ते २०२५-२६ या कालावधीकरिता एकूण रु.४८८.३७ लक्ष निधी मंजूर करण्यात आलेला आहे. यापैकी मार्च, २०२५ अखेर रु.१३४.०० लक्ष तरतूद प्राप्त झाली असून रु.१००.८१ लक्ष खर्च झालेला आहे.

सदर प्रकल्पांतर्गत गवळाऊ गायीच्या प्रजननक्षेत्रात प्रती वर्ष ६०० गाईंचा दुध मोजणी कार्यक्रम राबवावयाचा असून २५ कृत्रिम रेतन केंद्रांची स्थापना करावयाची असून त्यायोगे करण्यात येणाऱ्या कृत्रिम रेतनांच्या माध्यमातून उच्च उत्पादकता असलेल्या १४ गवळाऊ वळुंची निर्मिती करावयाची आहे.

### राज्यातील शेतकऱ्यांकडील गायी-म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमासाठी लिंगविनिश्चित वीर्यमात्रा (Sex Sorted Semen) वापर करून उच्च वंशावळीच्या कालवड/ पारड्यांची निर्मिती करणे

महाराष्ट्र राज्यात दिनांक ०४ मार्च २०१५ पासून संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी कायदा लागू करण्यात आलेला आहे तसेच शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरण यांचा वापर वाढल्याने शेती कामाकरिता उपयोगी असलेल्या बैलांची आवश्यकता कमी झालेली आहे. या पार्श्वभूमीवर नर वासरांची पैदास न्यूनतम पातळीवर ठेवण्याकरिता लिंगविनिश्चित वीर्यमात्रा या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादित केलेल्या वीर्यमात्रांचा क्षेत्रीय स्तरावर गायी म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमांतर्गत वापर केल्यास त्यापासून जवळपास ९० टक्के मादी वासरांची निर्मिती करणे शक्य होणार आहे.

पशुसंवर्धन विभागाच्या महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत लिंगविनिश्चित केलेल्या वीर्यमात्रा रु.५७५/- प्रती वीर्यमात्रा या दराने Genus Breeding India Pvt. Ltd. (ABS India) यांचेकडून खरेदी करून ५ वर्षात एकूण ६.८० लक्ष वीर्यमात्रांचा वापर राज्यातील शेतकरी/ पशुपालकांच्या दारात गायी म्हशींना कृत्रिम रेतनासाठी करण्यात येणार आहे.

सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षात जिल्हा वार्षिक योजनेंतर्गत रु.२४.४९ कोटी एवढा निधी अर्थसंकल्पित करण्यात आला आहे.

### बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण (In-Vitro-Fertilization & Embryo Transfer) तंत्रज्ञानाचा पशुपालकांसाठी वापर :

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) आणि OPU (Ovum Pick Up) IVF (In-Vitro-Fertilization) तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापराने उच्च प्रजननक्षमता आणि आनुवंशिकता असलेल्या निवडक मादींचे प्रजनन करून उच्च उत्पादन क्षमता असलेल्या गायी आणि म्हशींच्या मौल्यवान देशी जातींच्या वाढीस मदत होईल. सर्व गायी आणि म्हशी साधारणपणे आयुष्यभरात १० ते १२ वासरांना जन्म देतात. परंतु या तंत्रात वर्षभरात ५० वासरे आणि त्यांच्या आयुष्यात ५०० हून अधिक वासरे निर्माण करण्याची क्षमता आहे.

बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा वळुमाता प्रक्षेत्र, ताथवडे, पुणे येथे सन २०१७-१८ साठी जिल्हा वार्षिक योजनेंतर्गत स्थापन करणेत आली आहे. आज अखेर बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण द्वारे ३७ वासरांचा जन्म झाला आहे. सुमारे ३० हून अधिक गाभण जनावरांचे वासरे होणे बाकी आहे. बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण तंत्रज्ञानाद्वारे देशातील पहिल्या “शीतल” या पंढरपुरी म्हशीच्या बछड्याचा जन्म २३ जुलै २०२२ रोजी बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे येथे झाला आहे.

आता बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे यांनी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपुर आणि डेअरी फार्मर्सच्या परस्पर सहकार्याने फील्ड स्तरावर समान काम सुरू केले आहे. सद्यस्थितीत ३५ पशुपालकांची २५० पेक्षा जास्त भ्रूणप्रत्यारोपण तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने जन्मलेल्या वासरांसाठी नोंदणी केलेली असून भ्रूणप्रत्यारोपणाशी संबंधी करार करून त्यांच्या दारात भ्रूणप्रत्यारोपणाचे काम चालू व पशुपालकाकडे यशस्वीरित्या भ्रूणप्रत्यारोपण करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्रातील डांगी, देवणी, गवळाऊ, खिल्लार आणि लाल कंधारी या देशी भ्रूणामध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक वृद्धी करण्याच्या हेतुने राज्यातील प्रत्येक महसुली विभागात एक या प्रमाणे सहा भ्रूणप्रत्यारोपण प्रयोगशाळा स्थापन करणेबाबत शा. नि. क्र. कृवपदुम-३३०३०/१८/२०२३/(६४१२७८)/एमएजी/पदुम-४ मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२ दि.०५ आक्टोबर २०२३ अन्वये निर्णय घेण्यात आला आहे. सदरच्या सहा प्रयोगशाळांची स्थापना खालील ठिकाणी निश्चित करणेत आली आहे.

अ.क्र.	महसुली विभाग व ठिकाण	प्रामुख्याने अंतर्भूत देशी गाय/ म्हैसीच्या जाती
१	मुंबई- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, पेण, जि. रायगड.	कोकण कपीला, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मेहसाना व मु-हा म्हैस.
२	नाशिक- लोणी बुद्रक, ता. राहता, जि. अहमदनगर.	डांगी, गीर, सहीवाल, जर्सी, हो.फ्री.गाई व मु-हा म्हैस.
३	पुणे- वळु माता प्रक्षेत्र, ताथवडे, पुणे.	खिल्लार, गीर, सहीवाल, थारपारकर, जर्सी, हो.फ्री.गाई व पंढरपुरी म्हैस.
४	छ.संभाजीनगर-वळु संगोपन केंद्र, छ.संभाजीनगर(हर्सुल)	देवणी, लाल कंधारी, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मराठवाडी म्हैस.
५	अमरावती- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, अकोला.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व पुर्णाथडी म्हैस.
६	नागपुर- पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटिकुंडी, ता.कारंजा, जि.वर्धा.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व नागपुरी म्हैस.

उपरोक्त ६ भ्रूणप्रत्यारोपण प्रयोगशाळा स्थापन करणेकरिता उपलब्ध निधीमधून बांधकाम प्रगतीपथावर असून हेटिकुंडी व ताथवडे वगळता इतर सर्व ४ भ्रूणप्रत्यारोपण प्रयोगशाळांचे बांधकाम पूर्ण करून त्यासाठी आवश्यक संयंत्रे खरेदीचे नियोजन करण्यात आले आहे.

अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २ देशी/संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुसऱ्या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२४-२५ अखेर या योजने अंतर्गत अनुदानाचा पाहिला हप्ता ३७४० व दुसरा हप्ता ३१४६ लाभार्थींना वितरीत करण्यात आला आहे.

ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २ देशी/संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२४-२५ अखेर या योजने अंतर्गत अनुदानाचा पाहिला हप्ता ६३२ व दुसरा हप्ता ६२० लाभार्थींना वितरीत करण्यात आला आहे.

**महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम २०२३**

राज्यात निकृष्ट दर्जाच्या रेत मात्रा वापरून अनधिकृत कृत्रिम रेतन करणारे व्यक्ती व संस्था यांच्यावर कायदेशीर नियंत्रण आणण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन अधिनियम २०२३ (विनियमन) [The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act २०२३] राज्यात विधिमंडळाच्या डिसेंबर २०२३ च्या हिवाळी अधिवेशनामध्ये मंजूर करण्यात आला आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी दिनांक ५ डिसेंबर २०२४ पासून सुरु करण्यात आली आहे. यामध्ये गायी व म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतनाकरिता गोठीत रेत निर्मिती, प्रक्रिया, साठवण, विक्री, वितरण व कृत्रिम रेतन करणे तसेच सहयोगी जनन तंत्रज्ञान भ्रूण प्रत्यारोपण किंवा प्रयोगनलिका फलन) आणि यासंबंधित सर्व बाबींसाठीचे नियमन करणेबाबतच्या गोष्टींचा समावेश करण्यात येत आहे. यामुळे कृत्रिम रेतनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या गोठीत रेतमात्रांचा दर्जा, रेत निर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या वळूंची रोगमुक्त स्थिती, योग्य पद्धतीने कृत्रिम रेतन इत्यादी गोष्टींची काटेकोर तपासणी होवून त्या नियमाद्वारे प्रत्यक्षात आणता येतील. या अधिनियमामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे .

१. महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन नियमन प्राधिकरणाची स्थापना : प्राधिकरणाचे मुख्यालय पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे येथे असून अध्यक्ष म्हणून मा. आयुक्त, पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय कार्यरत राहतील. (कलम १२)
२. वळूंचे प्रमाणीकरण : वेळ आरोग्यदृष्ट्या व अनुवंशिकदृष्ट्या निकष पूर्ण करणाऱ्या वळूंना रेत निर्मितीसाठी वापरले जाईल अशा वळूंना प्राधिकरणाकडून अनन्यसाधारण ओळख क्रमांक दिला जाईल (कलम ८) .
३. रेत केंद्र, भ्रूण प्रत्यारोपण किंवा प्रयोगनलिका फलन प्रयोगशाळा, कृत्रिम रेतन प्रशिक्षण संस्था , सहयोगी जनन तंत्रज्ञान तज्ञ व सहयोगी जनन तंत्रज्ञान सेवा पुरवठाकार या बाबींची नोंदणी प्राधिकरणाकडे होईल. (कलम ४)
४. रेत बँक, कृत्रिम रेतन सेवा पुरवठाकार, कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञ याची नोंदणी संबंधित जिल्हा पशुसंवर्धन उपायुक्तांकडे होईल (कलम ५)
५. रेत, भ्रूण, बीजांडे / स्त्रीबीजपेशी, महिष/गोजातीय प्रजनन अवयव इत्यादींच्या विक्रीचे नियमन .
६. नविन किंवा विद्यमान रेत केंद्र, रेत बँक, कृत्रिम रेतन सेवा पुरवठाकार, सहयोगी जनन तंत्रज्ञान सेवा पुरवठाकार, कृत्रिम रेतन प्रशिक्षण संस्था, कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञ, सहयोगी जनन तंत्रज्ञान तज्ञ/ तंत्रज्ञ यांच्यावरील निर्बंध
७. नोंदणी प्रमाणपत्राचे दर ५ वर्षांनी नूतनीकरण करावे लागेल. तसेच नूतनीकरणासाठी अर्ज नोंदणी प्रमाणपत्राच्या कालबाह्यता होण्याच्या तीन महिने आधी करावा लागेल. (कलम ७)
८. नोंदणीकृत संस्थांनी तपशीलवार नोंदी ठेवाव्यात व नियमानुसार नियमित अहवाल सादर करणे बंधनकारक आहे (कलम २९-३०)
९. जर प्राधिकरण किंवा जिल्हा पशुसंवर्धन उपायुक्त यांना असे आढळले की, नोंदणी चुकीच्या माहितीवर किंवा फसवणूक करून मिळवली आहे, प्रमाणपत्राच्या अटीचे उल्लंघन झाले आहे किंवा अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीचे उल्लंघन झाले आहे, तर नोंदणीधारकास सुनावणीची संधी दिल्यानंतर, प्रमाणपत्र रद्द केले जाऊ शकते, अटी पूर्ण करेपर्यंत प्रमाणपत्र स्थगित केले जाऊ शकते किंवा नव्या अटी लावून प्रमाणपत्र चालू ठेवण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते .

**कार्यक्रम क्रमांक : ४ - कुक्कुट विकास**

२० वी पशुगणना २०१९ नुसार राज्यामध्ये एकूण कुक्कुटसंख्या ७४२.९७ लक्ष इतकी आहे. २०१२ च्या १९ व्या पशुगणनेच्या तुलनेत एकूण पक्षीसंख्येत ४.४९ टक्के घट झालेली आहे. आधुनिक पद्धतीने कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल आहे. सुधारित जातीच्या पक्षीसंख्येमध्ये १३.४४ टक्के घट दिसून येत आहे. एकात्मिक पाहणी योजना २०२४-२५ मधील पाहणी नुसार राज्यात एकूण वार्षिक अंदाजित अंडी उत्पादन ८२२ कोटी इतके असून यामध्ये २०२३-२४ च्या ७७९ कोटी तुलनेत ५.५३ टक्के वाढ झाली आहे. जागतिक

आरोग्यसंघटनेने दरडोई दरवर्षी १८० अंड्यांची शिफारस केलेली असली तरीही राज्यात दरडोई प्रतीवर्षी ६५ अंड्याची उपलब्धता आहे. त्यामुळे कुक्कुट पालन व्यवसाय वाढविण्यास मोठी संधी उपलब्ध असल्याचे निदर्शनास येते. सुधारित उच्च दर्जाच्या पक्ष्यांच्या प्रजाती, उपकरणे, औषधे, लस इ.ची उपलब्धता यामुळे तसेच राज्य शासनाची कंत्राटी पद्धतीने १००० मांसल पक्षी संगोपन करणे या योजने मधून शेतकऱ्यांना उपलब्ध होणारे अर्थसहाय्यामुळे राज्यातील कुक्कुट पालन व्यवसायात दरवर्षी वाढ होत आहे. या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाच्या खालील प्रमाणे संस्था व योजना कार्यरत आहेत.

#### अ) मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे :

राज्यात पुणे, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर व नागपूर या ठिकाणी मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे स्थापन केलेली आहेत. या केंद्रात देशी सुधारित जातीचे उबवणुकीची अंडी, एकदिवसीय पिले, तलंगा शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार पुरवठा केले जातात. या प्रक्षेत्रांवर पक्षी विशेषतः ऱ्होड आयलँड रेड, गिरीराजा, ब्लॅक ऍस्ट्रॉलार्प, ग्रामप्रिया, कावेरी आणि सुवर्णधारा या प्रजातीच्या पक्षांचे संवर्धन व पैदास केली जाते. सन २०१२-१३ मध्ये या प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करण्यात आले असून आधुनिक प्रकारची स्वयंचलित खाद्य व पाणी पुरवठा संयंत्रे पक्षी गृहात बसविण्यात आली आहेत.

#### ब) सघन कुक्कुट विकास गट :

राज्यामध्ये खालील १६ ठिकाणी सघन कुक्कुट विकास गट कार्यरत आहेत.

१. मुंबई विभाग - पालघर, (चिपळूण) रत्नागिरी आणि (पेण) रायगड.
२. नाशिक विभाग - नाशिक, धुळे, (कोपरगाव) अहमदनगर.
३. पुणे विभाग - सातारा, (पलूस)सांगली, सोलापूर
४. छत्रपती संभाजीनगर विभाग - परभणी, (पाली) बीड
५. अमरावती विभाग - अमरावती, यवतमाळ, अकोला
६. लातूर विभाग - उस्मानाबाद, नांदेड

या सघन कुक्कुट विकासगट प्रक्षेत्रावरून शेतकऱ्यांना आधुनिक कुक्कुटपालनाबाबतचे प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रक्षेत्रावरून शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार उबवण्याची अंडी व सुधारित देशी जातीची पिल्ले तसेच तलंगा गटपुरवठा केले जातात. जिल्हा नियोजन समिती कडील योजनातून प्राप्त होणाऱ्या निधीतून एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

#### क) बदक पैदास केंद्र :

बदक पालन व्यवसायास चालना देण्यासाठी बदक पैदास केंद्र, वडसा, जि.गडचिरोली येथे असून खाकी कॅम्बेल या सुधारित जातीच्या बदकांच्या एकदिवसाची पिल्ले व उबवणुकीची अंडी अल्पदरात विदर्भातील आदिवासी भागात पुरविण्यात येतात. राष्ट्रीय कृषि विकास योजने मधून बदक पैदास केंद्राचे बळकटीकरण करण्यात आले असून तेथे अंडी उबवणूक केंद्र स्थापित करण्यात आले आहे.

#### ड) नाविन्यपूर्ण योजना - १००० मांसल पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुटपालन व्यवसाय करणे :

राज्यात कुक्कुटमांस उत्पादनासाठी असलेला मोठा वाव विचारात घेऊन १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी कुक्कुटपक्षी गृह, उपकरणे व इतर बाबी करिता सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ५० टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु.१,१२,५००/- च्या मर्यादेत), अनुसूचित जाती / जमाती प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ७५ टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु.१,६८,७५०/- च्या मर्यादेत) देण्यात येते.

#### इ) जिल्हा नियोजन समिती कडील एकात्मिक कुक्कुट विकास योजना :

जिल्हा स्तरावर जिल्हा नियोजन समिती कडून कुक्कुट पालनास चालना देण्यासाठी एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत १०० एकदिवसीय सुधारित देशी पिल्ले व पक्षी खाद्य पुरविण्यात येते. सदर प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. २९,५०० असून ५० टक्के अनुदान रु.१४,७५०/- आहे. तसेच २५ तलंगा व ३ नर पक्षी वाटप या प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. १०,८४०/- असून एकूण २८ पक्ष्यांचा गट ५० टक्के अनुदानावर रु.५,४२०/- लाभार्थ्यांना पुरविण्यात येतो. पक्ष्यांसाठी लागणारी उपकरणे, निवाऱ्याची सोय लाभधारकाने स्वतः करावयाची आहे. उपरोक्त संस्थांचे वित्तीय आवश्यकता व कार्यभार तपशील तक्ता क्रमांक १,२,३ यामध्ये दर्शविला आहे. सदर योजना शासन निर्णय दि. २०/०१/२०२३ प्रमाणे राबविण्यात येते.

#### फ) राज्यात टप्प्याटप्प्याने सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर ३०२ सघन कुक्कुट विकासगट स्थापन करणे :

सन २०१८-१९ पासून टप्प्याटप्प्याने राज्यातील ३०२ तालुक्यांमध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सघन कुक्कुट विकास गटांची (Intensive Poultry Development Blocks) स्थापना करण्यास शासन निर्णय क्रमांक कुक्कुट-२०१७/ प्र.क्र.६७ / पदुम-४ / मंत्रालय, मुंबई-४०००३२ दिनांक १३/११/२०१७ अन्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे. सदर योजने अंतर्गत मार्च २०२५ अखेर १८४ गट पूर्ण झाले आहेत. सदर योजनेमध्ये एका गटाची किंमत रु.१०,२७,५००/- असून सर्व लाभार्थ्यांकरिता रु.५,१३,७५०/- (५०%) अनुदान देय आहे व सदर योजना प्रगतीपथावर आहे.

**ग) राष्ट्रीय पशुधन अभियान :**

सदर केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी ११०० Low Input Technology च्या पक्षांचे संगोपन करून त्याद्वारे अंडी व एक दिवशीय पक्षांच्या उत्पादनासाठी २५ लाख इतक्या मर्यादित अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत ५० लाख पर्यंत आहे.

१००० कुक्कुट पक्षांचे संगोपन व अंडी उबवणी केंद्राची स्थापना करणे या योजने अंतर्गत माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर केंद्र शासनाकडे ६९ प्रस्ताव पाठविण्यात आले असून त्यापैकी ४२ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले असून तदपैकी २० अर्जदारांना केंद्र शासनाकडून ५०% अनुदान एकुण रक्कम रु.२,४६,४८,००० वितरीत करण्यात आले आहे. तसेच एकुण १२ प्रकल्प पुर्ण झाले असून सदर अर्जदारांची अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यास्तव केंद्र शासनास शिफारस करण्यात आली आहे. तदपैकी ६ अर्जदारांना रु.७५,५०,००० अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यात आला आहे.

**कार्यक्रम क्रमांक : ५ - मेंढी व शेळी विकास कार्यक्रम**

राज्यामध्ये २० व्या पशुगणनेनुसार २६.८० लक्ष मेंढ्या व १०६.०५ लक्ष शेळ्या आहेत. राज्यात शेळ्यांच्या उस्मानाबादी, संगमनेरी, बेरारी व कोकणकन्याळ अशा एकूण ४ मान्यताप्राप्त प्रजाती आहेत. आणि मेंढ्यांच्या बाबतीत डेक्कणी ही मान्यताप्राप्त प्रजात आहे. महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाची स्थापना कंपनी कायदा १९५६ अन्वये ८ऑगस्ट, १९७८ व प्रत्यक्ष कार्यास सुरुवात दिनांक १ नोव्हेंबर, १९७९ पासून झाली. तसेच "पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळ" असे नामकरण दिनांक २३ जून, २००३ पासून करण्यात आलेले आहे. महामंडळाचे कार्यक्षेत्र ११ प्रक्षेत्र-बिलाखेड, पडेगांव, आंबेजोगाई, मुखेड, महुद, तिर्थ बु.तुळजापूर, दहिवडी, रांजणी, पोहरा, बोंद्री व जवळा तसेच लोकर उपयोगिता केंद्र व मुख्यालय मेंढी फार्म, गोखलेनगर, पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे.

**महामंडळाच्या प्रक्षेत्रांमार्फत राबविण्यात येणारे विकासात्मक कार्यक्रम :**

१. प्रक्षेत्रावर सुधारित जातीच्या शेळ्या-मेंढ्यांची पैदास करून त्यापासून उत्पादित होणारे सुधारित जातीचे मेंढे नर व बोकड शेळी-मेंढी पालकांना पैदाशीसाठी वाटप करणे.
२. शेळी मेंढी पालकांना शेळी मेंढी पालन व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे.
३. मेंढपाळांच्या मेंढ्यांची लोकर यांत्रिक पध्दतीने कातरणी करणे.
४. मेंढपाळांची लोकर रास्त दरात खरेदी करून त्यापासून लोकर वस्तू निर्मिती आणि विक्री करणे.
५. विविध शासकीय योजनांखाली शेळ्या-मेंढ्यांचे गटवाटप करणे व वूलन एक्सपो आयोजित करणे.
६. केंद्र पुरस्कृत माडग्याळ मेंढ्यांचे संवर्धन आणि विकास कार्यक्रम राबविणे.
७. राज्यामध्ये मेंढी पालन व्यवसायास प्रोत्साहन देणेकरीता राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना राबविणे.
८. राज्यामध्ये शेळी समूह योजना राबविणे.

**अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप :**

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुसऱ्या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व २ बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५० स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२४-२५ अखेर या योजने अंतर्गत अनुदानाचा पाहिला हप्ता १७८५ व दुसरा हप्ता १५१८ लाभार्थींना वितरीत करण्यात आला आहे.

**ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप :**

दि. १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड व शेळ्यांचा वाडा (४५०स्क्वे.फु.) असा शेळी गट वाटप करणे या योजनेस मान्यता प्राप्त झाली आहे. जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप करणे हि योजना राबविण्यात येत आहे. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व दोन बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५०स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) व गट वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२४-२५ अखेर या योजने अंतर्गत अनुदानाचा पाहिला हप्ता ४१८ व दुसरा हप्ता ३६५ लाभार्थींना वितरीत करण्यात आला आहे.

**क) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना :**

राज्यात मेंढीपालनाच्या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यस्तरीय योजनेअंतर्गत राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना ६ मुख्य घटकांसह राबविण्यासाठी दि.०२ जून, २०१७ च्या शासन निर्णयानुसार मान्यता देण्यात आली आहे. सदर योजना केवळ भटक्या जमाती (भज-क) या प्रवर्गातील लाभार्थींना लागू असेल.

१. पायाभूत सोई-सुविधेसह २० मेंढ्या अधिक १ मेंढा नर असा मेंढी गटवाटप ७५ % अनुदान.
२. सुधारित प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप ७५ % अनुदान.
३. मेंढीपालनासाठी पायाभूत सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ % अनुदान.
४. मेंढीपालनासाठी संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ % अनुदान.
५. कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे(Mini silage baller-cum wrapper) ५० % अनुदान.
६. पशुखाद्य कारखाने उभारण्यासाठी ५० % अनुदान.

सदर योजनेंतर्गत सन २०१९-२० ते २०२५-२६ या कालावधीत माहे डिसेंबर २०२५ अखेर ३०८१ लाभार्थीना मेंढी गटाचे वाटप करण्यात आले आहे, २३९ लाभार्थीना मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा पुरविण्यात आल्या आहेत, ३५३ लाभार्थीना सुधारित प्रजातीच्या नर मेंढ्यांचे वाटप करण्यात आले आहे व ६६ लाभार्थीना मेंढ्यांसाठी संतुलित आहार देण्यात आला. तसेच २ लाभार्थीना मुरघास बनविण्यासाठी गासाड्या बांधणीचे यंत्र खरेदी करिता अनुदान देण्यात आले आहे.

### ड) राष्ट्रीय पशुधन अभियान :

सदर केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी १००+५ ते ५००+२५ शेळी/ मेंढी संगोपन करण्यासाठी रु.१० लाख ते रु.५० लाख इतक्या मर्यादित अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत रु.२० लाख ते रु.१०० लाख पर्यंत आहे.

१०० ते ५०० पर्यंत शेळी मेंढी गटाची स्थापना करणे या योजने अंतर्गत माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत परिपूर्ण ५६९ प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे पाठविण्यात आले असून त्यापैकी २७८ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले असून तदपैकी १४६ अर्जदारांना केंद्र शासनाकडून ५०% अनुदान एकुण रक्कम रु.२२,२७,७५,४५३ वितरीत करण्यात आले आहे. तसेच एकुण ६९ प्रकल्प पूर्ण झाले असून सदर अर्जदारांची अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यास्तव केंद्र शासनास शिफारस करण्यात आली आहे. तदपैकी ४३ अर्जदारांना रु.७,२९,५८,००० अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यात आला आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : ६ - वैरण व खाद्य विकास

पशुधनाची रोग प्रतिकारशक्ती, कार्यशक्ती, उत्पादन व प्रजनन क्षमता कायम राहण्याकरिता पशुधनाला पोषणमूल्ययुक्त पुरेसा आहार देणे अत्यंत आवश्यक आहे. करीता राज्यातील पशुधनासाठी आवश्यक असणारी हिरवी व वाळलेली वैरण उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने १) वैरण पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ करून वैरणीचे उत्पादन व उपलब्धता वाढविणे २) उत्पादित वैरणीचा आवश्यक तेवढाच वापर करून वैरणीची बचत करण्यासाठी कडबाकुट्टी यंत्राचा वापर करणे ३) पावसाळ्यामध्ये अतिरिक्त वैरणीचे उत्पादन करून मुरघासच्या स्वरूपात साठवण करणे आणि ४) अपारंपरिक वैरणीचा उपयोग करणे (निकृष्ट प्रतीच्या वैरणीवर युरिया द्रावणाची प्रक्रिया, हायड्रोपोनिक तंत्रज्ञानाने वैरण उत्पादन, अझोला लागवड व उत्पादन इत्यादी) या चतुःसूत्रीद्वारे विभागांतर्गत वैरण विकासाचे कार्य करण्यात येते. उपरोक्त नमूद चतुःसूत्रीच्या अनुषंगाने खालीलप्रमाणे केंद्र पुरस्कृत व जिल्हा वार्षिक योजनांतर्गत वैरण विकास योजनांची अंमलबजावणी वैरण विकास कक्षा मार्फत करण्यात येते.

पशुधनाला आवश्यक असलेले पौष्टिक खाद्य उपलब्ध व्हावे यासाठी वैरण विकास योजना राबविण्यात येते.या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये रु.३९.८८ कोटी खर्च झाला व पशुपालकांना १२,६३६.०६ क्विंटल वैरण बियाणे वाटप करण्यात आले असून ४२,१२०.०२ हेक्टर क्षेत्रात चारा पिकाची पेरणी करण्यात आली व त्यापासून २०.९३ लाख मे. टन हिरव्या चाऱ्याचे उत्पादन मिळाले आहे.

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात जिल्हा वार्षिक योजनेअंतर्गत वैरण बियाणे वितरणाकरिता रु.४९.८२ कोटी निधी अर्थसंकल्पित करण्यात आलेला असून प्रत्यक्ष खर्च रु.४०.२६ कोटी करण्यात आला आहे. यामध्ये १७४७.५५ मे. टन वैरण बियाणे वितरित करण्यात आले आहे. यामुळे राज्यात ९१,९१५ हेक्टर क्षेत्रात वैरण पिकांची पेरणी झालेली असून यामधून ४८.१६ लक्ष मे.टन हिरव्या वैरणीचे उत्पादन मिळाले आहे. सदर योजनेचे राज्यातील १,२४,५७३ पशुपालकांना लाभ देण्यात आला आहे.

सन २०२५-२६ साठी अर्थसंकल्पित निधी रु.६०.८७ कोटी मंजूर असून २,८०,५०७ हेक्टर क्षेत्र वैरण पिकांखाली उपलब्ध होवून त्यापासून १४० लक्ष मे. टन हिरवा चारा अंदाजे उपलब्ध होवू शकेल. सदर योजनेचे राज्यातील १,५२,१७५ पशुपालकांना लाभ देण्यात येणार आहे.

### अ) केंद्र पुरस्कृत योजना : पशुसंवर्धन पायाभूत सुविधा विकास निधी योजना (AHIDF) :

या योजने अंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांनी सादर केलेल्या व्यवहार्य प्रकल्पांच्या आधारे, अनुसूचित बँका किंवा राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ (NCDC) कडून एकुण अंदाजित किंवा प्रत्यक्ष प्रकल्प खर्चाच्या ९०% पर्यंत कर्ज घेण्यास पात्रता आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) च्या व्याख्येत नमूद केल्याप्रमाणे पात्र लाभार्थ्यांच्या योगदानाची कमाल मर्यादा सूक्ष्म व लघु उद्योगांसाठी १० %, मध्यम उद्योगांसाठी १५ % असेल. उर्वरित उद्योगांसाठी हि कमाल मर्यादा २५ % किंवा अधिक असू शकते. सर्व पात्र प्रकल्पांसाठी ३% व्याज सवलत असेल.

**योजनेअंतर्गत समाविष्ट प्रकल्प:**

१. दूध प्रक्रिया (Milk Processing)
२. मांस प्रक्रिया (Meat Processing)
३. पशुखाद्य उत्पादन (Animal Feed Manufacturing)
४. आनुवंशिक सुधारणा (Genetic Improvement)
५. पशुवैद्यकीय लस व औषध निर्मिती (Veterinary Vaccine & Drug Production)
६. पशु अपशिष्ट व्यवस्थापन (Animal Waste Management)

या योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये महाराष्ट्र प्रथम क्रमांकावर आहे. व्याज अनुदानाची रु.१००.६ कोटी रक्कम मंजूर करण्यात आली असून त्यापैकी रु.६१.८ कोटी वितरीत करण्यात आले आहेत. या योजनेंतर्गत ९५०४ रोजगार निर्मिती झाली आहे.

**ब) केंद्र पुरस्कृत योजना : राष्ट्रीय पशुधन अभियान (NLM):**

केंद्र शासनाने सन २०२१-२२ पासून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेत सुधारणा केली असून पशुसंवर्धनाद्वारे उद्योजकता विकास व रोजगार निर्मिती यावर आधारित योजनांना मंजूरी दिली आहे. या योजने अंतर्गत पशुखाद्य व वैरण विकास उपअभियानामध्ये खालील दोन योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

१. गुणवत्तापूर्ण वैरण बियाणे उत्पादनाकरीता अनुदान :- राज्यात वैरण पिकांच्या बियाणांची असलेली तुट काही प्रमाणात कमी व्हावी आणि वैरण बियाणांची उपलब्धता वाढावी यासाठी या योजने अंतर्गत मुलभूत बियाणे उत्पादनासाठी रुपये २५०/- प्रति किलो, पायाभूत बियाणे उत्पादनासाठी रुपये १५०/- प्रति किलो, प्रमाणित बियाणे उत्पादनासाठी रुपये १००/- प्रति किलो अनुदान देण्यात येत आहे.
२. पशुखाद्य व वैरण उद्योजकता विकास :- सदर योजने अंतर्गत मुरघास निर्मिती (बेलर), ड्रायफॉडर ब्लॉक निर्मिती आणि टिएमआर निर्मिती यासाठी ५० टक्के (कमाल रु.५० लक्ष) अनुदान देण्यात येत आहे.

वरील योजने अंतर्गत अनुदानाच्या लाभाकरीता ऑनलाईन पध्दतीने अर्ज सादर करावयाचे असून भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (सीडबी) या संस्थेमार्फत दोन टप्प्यात अनुदान वितरीत करण्यात येत आहे.

चारा मूल्यवर्धन म्हणजेच, मुरघास (सायलेज), Total mixed ration, वैरणीच्या विटा (ब्लॉक) युनिट आणि स्टोरेज युनिट तयार करणे या योजने अंतर्गत माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत परिपूर्ण ५७ प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे पाठविण्यात आले असून त्यापैकी ४२ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले असून तदपैकी १९ अर्जदारांना केंद्र शासनाकडून ५०% अनुदान एकूण रक्कम रु.४,४६,९८,००० वितरीत करण्यात आले आहे. ७ प्रकल्प प्रस्ताव अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यास्तव केंद्र शासनास शिफारस करण्यात आले आहेत तदपैकी २ प्रकल्प पूर्ण झाला असून अर्जदारास अनुदानाचा दुसरा हप्ता रु.४६,४३,७५० वितरीत करण्यात आला आहे.

**क) जिल्हा वार्षिक योजना:**

राज्य शासनाचा शासन निर्णय दिनांक २०.०५.२०२५ नुसार शेतकऱ्यांच्या शेतात चारा पिकांची लागवड व चारा उत्पादन प्रोत्साहनासाठी, सुधारित चारा पिकांच्या प्रमाणित बियाण्यांचे तसेच बहुवर्षीय चारा पिकांच्या ठोंबांचे वाटप १००% अनुदानावर करण्यात येते.

- मर्यादा: एका शेतकऱ्यासाठी कमाल १ हेक्टर क्षेत्र
- अनुदानाची रक्कम: ₹ ४,०००/- प्रति शेतकरी
- वासरांचे संगोपन सहाय्य : गाय वासरे व कालवडी (वय ४ ते ३२ महिने) : १,९०० किलोग्रॅम पशुखाद्य खरेदीसाठी ५०% अनुदान  
म्हैस वासरे व पारडी (वय ४ ते ४० महिने) : २,५०० किलोग्रॅम पशुखाद्य खरेदीसाठी ५०% अनुदान
- विशेष धोरणात्मक निर्णय : २०२३-२४ मध्ये तलाव पात्र जमीन चारा लागवडीसाठी वापरण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे.  
(शासन निर्णय क्र. DAHD-14012/5/2023, दिनांक 21.09.2023)

**पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा**

राज्यस्तरावर लोकर व पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन यांचे नियंत्रणाखाली गोखलेनगर पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे. राष्ट्रीय पशुधन अभियान या केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा पुणे संस्थेचे आधुनिकीकरण करण्यात आले आहे. सदर आधुनिकीकरणामुळे खरेदी करण्यात आलेल्या यंत्रसामुग्रीच्या सहाय्याने हिरवी व वाळलेली वैरण, पशुपक्षी खाद्य व मुरघास यामधील एकूण २५ खाद्य घटकाचे विश्लेषण करण्याची सुविधा उपलब्ध झालेली आहे. या प्रयोगशाळेत पशुखाद्यांचे प्रातिनिधीक नमुने तपासले जातात. तसेच खाद्यातील विविध घटकांचे उदा. प्रथिने, कार्बोदके, स्निग्धांश, मिनरल्स इ. ची टक्केवारी दर्शविली जाते. शासनाच्या संस्था जसे पशुपैदास प्रक्षेत्रे, अंडी उबवणी केंद्रे, सधन कुक्कुट विकास गट यांचेकडून खाद्याचे नमुने नियमितपणे तपासणीकरिता येतात. खाजगी संस्था तसेच वैयक्तिक स्तरावरील पशुखाद्य व पशुखाद्यसंबंधित नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यात येते. या प्रयोगशाळेच्या कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविला आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : ७ - विस्तार व प्रशिक्षण

भारत हा कृषि प्रधान देश असून देशाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी व संलग्न क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील जनतेचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा असून त्यास पूरक व्यवसाय म्हणून पशुपालनास अत्यंत महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. पशुसंवर्धन हे पशुपालनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व विकसनशील शास्त्र असून त्यामध्ये वारंवार, नवनवीन गोष्टींची भर पडत आहे. देशातील ग्रामीण भागाबरोबर निमशहरी व शहरी जीवनात पशुसंवर्धनास वेगळे स्थान प्राप्त झालेले आहे. पशुपालनाचे दृष्टीने पशुसंवर्धन शास्त्राचा अधिकाधिक विस्तार होवून पशुपालक/शेतकरी यांना त्याबाबतची आधुनिक व अद्ययावत माहिती मिळणे अत्यंत गरजेचे आणि महत्त्वाचे आहे.

विस्तार कार्यक्रमांतर्गत पशुसंवर्धनास विस्तृत प्रमाणात प्रचार व प्रसिध्दी दिली जाते. या अंतर्गत जिल्हास्तरावर पशू मेळावे, पशु प्रदर्शने, शिबिरे, दुग्ध स्पर्धा, निरनिराळे प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यात येतात. सदरचे प्रशिक्षण वर्ग घेतांना समाजातील दुर्बल घटक तसेच अनुसूचित जाती/जमातीच्या प्रशिक्षणार्थीना प्राधान्य दिले जाते, जेणेकरून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. या प्रशिक्षण वर्गामध्ये पशुपालन, कुक्कुटपालन, पशुसंगोपन, कृत्रिम रेतन, जनावरांमधील विविध रोग, पशुआरोग्य, लसीकरण, पशुआहार इत्यादीविषयक शास्त्रोक्त व तांत्रिक माहिती दिली जाते. आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमांद्वारे विभागातील विविध कार्यक्रमांना प्रसिध्दी देण्यात येते. तसेच पशुसंवर्धन विभागातील विविध विषयतज्ज्ञ यांची व्याख्याने, भाषणे प्रसारित केली जातात. कृषि विभागामार्फत प्रकाशित केल्या जाणाऱ्या शेतकरी मासिकांतसुद्धा पशुसंवर्धना संबंधित विविध विषयांबाबतचे महत्त्वपूर्ण शास्त्रोक्त लेख प्रसिध्द केले जातात. महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागामार्फत विभागस्तरीय/जिल्हास्तरीय तसेच स्थानिक कार्यालयामार्फत पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत विविध सेवासुविधा पोहोचविल्या जातात. पशुसंवर्धनविषयक महत्त्वाच्या बाबींवर होणारे संशोधन, शास्त्रीय लेख, रोगाचे अचूक निदान व त्यावरील परिणामकारक उपाययोजना याबाबतीत महत्त्वपूर्ण बाबींवरील अद्ययावत माहिती उपरोक्त यंत्रणेद्वारे पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत सहजरित्या पोहोचविली जाते. खात्यामार्फत पशुधन ऐश्वर्याचे विविध अंक, योजनापुस्तिका, कृत्रिम रेतन पुस्तिका, पशुसंवर्धन विषयक माहिती पुस्तिका या विस्तार विषयक साहित्यांद्वारे पशुपालकांना उपयुक्त माहिती दिली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये शिर्डी येथे राष्ट्रीय स्तरावरील पशुपक्षी प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते. सदर प्रदर्शनात देशातील विविध राज्यांतून पशुधनाच्या विविध जातींचा किमान ४५० पेक्षा जास्त जातीवंत पशुधनाचा सहभाग नोंदविण्यात आला होता. तसेच सन २०२५-२६ मध्ये परळी वैजनाथ जि.बीड येथे अखिल भारतीय पशुप्रदर्शनाचे आयोजन करणे प्रस्तावित आहे.

#### राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, गोखलेनगर, पुणे-१६ :

सन २००४ मध्ये झालेल्या पशुसंवर्धन विभागाच्या पुनर्रचनेनंतर सेवांतर्गत पदविका अभ्यासक्रम या संस्थेचे नामकरण राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र असे करण्यात आले. ही संस्था गोखलेनगर, पुणे- १६ येथील पशुसंवर्धन विभागाच्या आवारात (मेंढी फार्म) कार्यरत आहे. सन २००७-२००८ पासून या संस्थेमध्ये पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक/अतांत्रिक संवर्गातील अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी पाच दिवसाच्या कालावधीचे सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जात होते. नवीन राज्य प्रशिक्षण धोरणानुसार या संस्थेमध्ये खालीलप्रमाणे विविध प्रकारचे विविध कालावधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

१. पायाभूत प्रशिक्षण (शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी)
२. सेवांतर्गत अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण
३. पदोन्नती नंतरचे प्रशिक्षण
४. बदली नंतरचे प्रशिक्षण
५. दिशाभिमुख (ओरिएंटेशन) प्रशिक्षण कार्यक्रम

प्रशिक्षण कालावधीत प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या गरजेनुसार महत्त्वाच्या व नामांकित संस्थांना भेटीचे आयोजन केले जाते. प्रशिक्षणार्थीसाठी संस्थेच्या आवारात उत्कृष्ट निवास व भोजन सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. तसेच संस्थेमध्ये ग्रंथालय सुविधा उपलब्ध आहे. प्रशिक्षणार्थीना संबंधित विषयांमधील आधुनिक ज्ञान व माहिती देण्यात येते. एकूण व्याख्यानापैकी ४०% व्याख्याने देण्यासाठी संबंधित विषयातील तज्ञ व अनुभवी बहिस्थ व्याख्याते आमंत्रित केले जातात. यामध्ये प्रामुख्याने Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hydrabad, IVRI-TECH, Pune यांचा समावेश होतो. प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्राप्त झालेल्या माहितीचा उपयोग अधिकारी/कर्मचारी त्यांच्या दैनंदिन कामात करून घेतात. त्यामुळे पशुपालक व शेतकऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या सेवांचा दर्जा वाढवावयास मदत होते. शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकाऱ्यांना सध्या पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यात येते.

#### महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ :

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. १ एप्रिल, २००० पासून नागपूर (सेमीनरी हिल्स, नागपूर-४४०००६) येथे विधी मंडळातील प्रस्ताव क्र. ७ अन्वये विद्यापीठ स्थापनेस सभागृहाने मान्यता दिली. दिनांक ३/१२/२००० रोजी सदर विद्यापीठाचे औपचारिक उद्घाटन करण्यात आले. सदर विद्यापीठाची स्थापना शासनाच्या १९९८ च्या कायद्यान्वये (एम.ए.एच. XVII १९९८) दिनांक ३ डिसेंबर, २००० साली नागपूर येथे झाली.

सदर विद्यापीठाद्वारे पशुवैद्यक व पशुविज्ञान विद्याशाखा (बी.व्ही.एससी. अॅण्ड ए.एच.), दुग्धतंत्रज्ञान विद्याशाखा (बी.टेक) व मत्स्यविज्ञानशाखा (बी.एफ.सी.) हे पदवी शिक्षण अभ्यासक्रम व पशुवैद्यक व पशुविज्ञान विद्या शाखा (एम.व्ही.एससी.) हा पदव्युत्तर तसेच आचार्य पदवी (पी.एच.डी.) हे अभ्यासक्रम राबवले जातात. सदर अभ्यासक्रम हे भारतीय पशुवैद्यक परिषद, नवी दिल्ली यांच्या किमान मानकांवर आधारित आहेत. तसेच दुग्धतंत्रज्ञान व मत्स्यविज्ञान विद्याशाखांचे पदवी अभ्यासक्रम, तिन्ही विद्याशाखांचे पदव्युत्तर व आचार्य पदवी अभ्यासक्रम भारतीय कृषी अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली यांच्या किमान मानकांवर आधारित आहेत. सदर अभ्यासक्रम संबंधित परिषदांच्या मानकांनुसार वेळोवेळी अद्ययावत केले जातात.

विद्यापीठाची स्थापना करतांना राज्यातील ४ कृषी विद्यापीठातील समावेश असलेल्या ५ पशुवैद्यक महाविद्यालय (मुंबई, शिरवळ, परभणी, उदगीर व नागपूर), १ स्नातकोत्तर पशुविज्ञान व पशुवैद्यकीय संस्था (अकोला) तसेच १ दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय (वरुड जि. यवतमाळ) या महाविद्यालयांच्या प्रत्यावर्तनाने करण्यात आली. दुग्ध तंत्रज्ञान व मत्स्यविज्ञान क्षेत्रात कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाची निकड लक्षात घेऊन तदन्तर येथे तीन मत्स्यविज्ञान महाविद्यालय व एक दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालयाची स्थापना केली आहे. सध्या मुंबई, शिरवळ(सातारा), परभणी, उदगीर(लातूर), नागपूर व अकोला येथे ६ पशुवैद्यकीय महाविद्यालय, उदगीर(लातूर) व वरुड (पुसद, यवतमाळ) येथे २ दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय तसेच नागपूर, उदगीर(लातूर) व मोर्शी (अमरावती) येथे ३ मत्स्यविज्ञान महाविद्यालय कार्यरत आहेत. याशिवाय सावली विहीर जि.अहिल्यानगर, परळी वैजनाथ जि. बीड व बारामती जि. पुणे येथे नवीन पदवी पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करण्याची शासनाने मंजूरी प्रदान केली आहे.

### महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद :

१ ऑगस्ट १९९७ पासून महाराष्ट्र राज्यामध्ये भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ अंमलात आणण्यात आला. सदर परिषद ही राज्यस्तरीय स्वायत्त संस्था असून भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायद्यातर्गत स्थापन करण्यात आलेली आहे. या परिषदेची कार्यवाही दिनांक २६/०६/१९९८ पासून पुणे येथे सुरु झाली. शासन निर्णय क्र. एमएसआयडीसी-१०९९/२१३३७/सीआर-७४/९९/एडीएफ-३ दिनांक ३१/३/२००१ अन्वये महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद नागपूर येथे स्तलांतरित झाली आहे. या परिषदेमार्फत राज्यातील पशुवैद्यक पदवीधारकांचे नोंदणीचे काम केले जाते. भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ मधील विविध कलमातील तरतुदींचे पालन, त्या अंतर्गत तयार केलेल्या नियमांची अंमलबजावणी व त्यावर नियंत्रण महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेमार्फत केले जाते. महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेच्या संकेतस्थळाद्वारे (Website: [www.msvc.maharashtra.gov.in](http://www.msvc.maharashtra.gov.in)) नविन नोंदणी, नोंदणी नुतनीकरण, तात्पुरते प्रमाणपत्र, नाहरकत प्रमाणपत्र, दुय्यम प्रमाणपत्र व शैक्षणिक अर्हता वाढ करणे इ. कामे केली जातात. पशुधनासंबंधीचे नियम व अटी, त्यांचे सुव्यवस्थापन, राज्यातील पशुवैद्यक महाविद्यालयांमधील शैक्षणिक व तत्सम बाबींवर सदर परिषद नियंत्रण ठेवण्याचे काम करते. तक्ता क्र. १ ते ४ मध्ये वित्तीय आवश्यकता व विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमातील प्रशिक्षणार्थींची संख्या यांची माहिती देण्यात आली आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : ८ - प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी

आयुक्तालय, पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांची नियोजनाच्या दृष्टीने उपलब्ध साधनसामग्री व सध्याची उत्पादन क्षमता या संबंधीच्या माहितीची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांपासून साध्य केलेल्या प्रगतीची आवश्यक आकडेवारी संकलीत करून त्याचे मूल्यमापन करणे जरूरीचे आहे. यामधून आगामी नियोजनासाठी आधारभूत माहिती मिळते. सांख्यिकी विभागात खालील दोन उपविभागांचा समावेश आहे.

१. सांख्यिकी कक्ष २. एकात्मिक पाहणी योजना

**१. सांख्यिकी कक्ष :** या कक्षाचे तांत्रिक शाखा व पशुगणना असे दोन भाग पडतात.

**अ) तांत्रिक शाखा** - या शाखेमार्फत पशुसंवर्धन विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे व आदिवासी विकास विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक, अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासन अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी दरवर्षी प्रकाशित करणेसाठी माहिती पुरविणे. तसेच तांत्रिक कामाचा मासिक प्रगती अहवाल, मान्यताप्राप्त कत्तलखान्यात कत्तल केलेल्या जनावरांचा त्रैमासिक अहवाल, पशुसंवर्धन सांख्यिकी पुस्तिका इत्यादी कार्ये पार पडली जातात.

**ब) पशुगणना** - केंद्र शासनाच्या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत या कक्षामार्फत दर पाच वर्षांनी पशुगणना करण्यात येते. २० वी पशुगणना २०१९ चा राज्यस्तरीय अहवाल सप्टेंबर २०२२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागामार्फत प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. यामध्ये तालुकानिहाय/नागरी-ग्रामीण क्षेत्रनिहाय पशुधन व कुक्कुट/ कुक्कुटादी पक्ष्यांच्या आकडेवारीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. तसेच पशुधन व कुक्कुटादि पक्ष्यांची गावनिहाय माहिती <https://mahasdb.maharashtra.gov.in> या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. सदर पशुगणनेचा जातीनिहाय/ तालुकानिहाय राज्यस्तरीय अहवाल माहे फेब्रुवारी, २०२३ मध्ये प्रकाशित करण्यात आलेला आहे.

२१ वी पशुगणना २०२४ राज्यात २५ नोव्हेंबर, २०२४ ते ३० एप्रिल, २०२५ या कालावधीत घेण्यात आली असून त्याची आकडेवारी अंतिम करण्याचे काम केंद्र शासन स्तरावर सुरु आहे. पशुगणनेसाठी केंद्रशासनाकडून निधी प्राप्त होतो. त्यानुसार झालेल्या खर्चाचा प्रगतीदर्शक FRBM मासिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात येतो.

## २. एकात्मिक पाहणी योजना :

महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागात सन १९७० पासून एकात्मिक पाहणी योजना केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्यान्वित आहे. योजनेचा मुख्य उद्देश राज्यातील एकूण दूध, अंडी, मांस व लोकर या प्रमुख पशुजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाची अंदाजित आकडेवारी तयार करणे व पशुपक्षी पालन आणि जोपासना पध्दतीचा अभ्यास करणे हा आहे. या योजनेचे १९८४ पासून बळकटीकरण करण्यात आले असून ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत योजना म्हणून ५० टक्के केंद्र हिस्सा अनुदानाद्वारे राबविण्यात येते. या योजनेद्वारे विश्वसनीय सांख्यिकी माहिती गोळा करण्याचे काम संपूर्ण राज्यात राबविले जाते. या पाहणीसाठी श्री स्टेज स्ट्रॅटिफाइड रॅण्डम सॅम्पलींग डिझाईन या सांख्यिकीय पद्धतीचा वापर केला जातो. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार बृहन्मुंबई वगळून संपूर्ण राज्यातील एकूण गावांच्या १५ टक्के गावांची सर्वेक्षणासाठी निवड केली जाते. सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्याचे काम वर्षातील उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या तीन ऋतू मध्ये केले जाते. दरवर्षी याबाबतचा अहवाल तयार करण्यात येतो.

### कार्यक्रम क्रमांक : ९ - इतर अशासकीय संस्थांना मदत

या कार्यक्रमाखाली महाराष्ट्र मेष विकास महामंडळ यांना त्यांच्याकडील मेष पैदास प्रक्षेत्राचे सुधारणा व आधुनिकीकरण करणेसाठी भाग भांडवली अनुदान देण्यात येते.

### कार्यक्रम क्रमांक : १० - पशुसंवर्धन सहकारी संस्थांना मदत

#### कुक्कुट पालन -

महाराष्ट्र राज्यात सन १९८५-८६ पासून सहकारी तत्वावर राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम- ८६ नवी दिल्ली यांचे अर्थसहाय्याने कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याबाबतची योजना कार्यान्वित झाली. या योजनेंतर्गत सहकारी क्षेत्रात राज्यातील अंडी उत्पादनाचे प्रमाण वाढविणे व शेतीस पूरक व्यवसायास चालना देणे ही प्रमुख धोरणे आहेत. प्रचलित धोरणानुसार फक्त अंडी उत्पादन करणा-या पक्ष्यांच्या सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. ज्याठिकाणी उत्पादित अंड्यास बाजारपेठ, पिलांचा पुरवठा, पक्षी तंत्रशुद्ध पद्धतीने पाळण्याचे कसब व दरमहा नफा-तोटा पत्रकांवर लक्ष ठेवून निश्चित कार्यक्रम आखून त्याप्रमाणे कुक्कुट पालन सहकारी संस्था चालविण्याची क्षमता आहे त्या संस्थाबाबत विचार होतो.

#### तक्ता क्र. एक

		प्रकल्प किंमत	भाग भांडवल टक्के	कर्ज टक्के	संस्थेचे भाग भांडवल टक्के	एकूण टक्के
अ.	जुना आकृतिबंध २३ संस्था	रु.४७.०० लाख व रु.५०.०० लाख	१५	८०	५	१००
ब.	नवीन आकृतिबंध १३ संस्था	रु.७९.५० लाख	३५	६०	५	१००
क.	नवीन आकृतिबंध २९ संस्था	रु.९०.०० लाख	४५	५०	५	१००
ड.	नवीन आकृतिबंध ५ संस्था	रु.५८ लाखाचे ४ व रु.६० लाखाचा १	४५	५०	५	१००

#### तक्ता क्र. दोन

(रुपये लाखात)

संस्था	भागभांडवल	कर्ज	अनुदान	एकूण
७३	२००५.०६	३१८०.१३	१०७.२२	५२९२.४१

सन १९८५-८६ ते १९९६-९७ या काळात एकूण ७३ सहकारी कुक्कुट पालन संस्थांच्या प्रकल्पास शासनाने मंजुरी दिली आहे. त्यापैकी १८ उत्पादनात, २२ बंद व ३० अवसायनात गेलेल्या आहेत. तसेच ३ संस्था कर्जमुक्त झालेल्या आहेत. यातील एका संस्थेचे अवसायनात कार्य पूर्ण झाले आहे. शासनाच्या दि.०८.०१.२०२१ च्या एकमुस्त कराराचा ५ संस्थांनी लाभ घेऊन शासन देयक भरणा केले आहे. माहे ऑगस्ट २०२५ अखेर शा.नि.४/१०/२०२४ अन्वये ७ संस्था कर्जमुक्त झालेल्या आहेत. अशा एकूण (३+७) १० संस्था कर्जमुक्त झालेल्या आहेत.

### कार्यक्रम क्रमांक : ११ - पशुवैद्यकीय संशोधन

लाळखुरकत रोगाचे राष्ट्रीय संस्थान, भुवनेश्वर या संस्थेचे विभागीय केंद्र म्हणून अखिल भारतीय समन्वित लाळखुरकत संशोधन प्रकल्प हे भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे येथे कार्यरत आहे. महाराष्ट्रासह राजस्थान, गुजरात, गोवा हि राज्ये तसेच दमन दिव, दादरा नगर हवेली हे केंद्रशासित प्रदेश असे याचे कार्यक्षेत्र आहे. या प्रकल्पाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :

- लाळ खुरकत रोगाच्या प्रादुर्भावासंबंधी माहिती संकलित करणे. सदर संकलित माहिती रोग नियंत्रण, निवारणाच्या दृष्टीने आधारभूत ठरत असल्यामुळे या रोगासंबंधीचे नियोजनात्मक नियंत्रण करणे शक्य होते.
- क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना लाळ खुरकत रोग नियंत्रणाकरीता मार्गदर्शन करणे.

३. विविध ठिकाणाच्या लाळ खुरकूत रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन विषाणूजन्य परिक्षणासाठी उती नमुने गोळा करणे. उती नमुन्यांचे परिक्षणांती कोणत्या विषाणू प्रकाराने रोग प्रादुर्भाव झाला आहे, यांच्या चाचण्या करणे व त्यानुसार रोगप्रतिबंधक लसीकरणाने नियोजन करणे.
४. निवेदी, बंगळूरू या राष्ट्रीय संस्थेकडून प्राप्त सूचनानुसार लाळ खुरकत रोगाचे रक्तजल चाचण्यांद्वारे सर्वेक्षण करणे व निष्कर्ष केंद्रीय संस्थाना सादर करणे.
५. लाळखुरकत रोग प्रतिबंधक लसीकरणाने प्रत्येक फेरीत लसीकरण पूर्व व पश्चात रक्तजल चाचण्या करून पशुमधील रोग प्रतिबंधक प्रतिपिंड पातळ्यांचे निष्कर्ष काढणे.

#### कार्यक्रम क्रमांक : १२ - महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण

पशुसंवर्धन विभागामार्फत लाभार्थ्यांसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्यात येतात. विशेष घटक योजना, आदिवासी क्षेत्राबाहेरील योजनांतर्गत वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात. महिलांविषयक धोरणानुसार महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण या योजनेत वरील योजना राबविताना ३०% महिलांचा समावेश करून घेण्यात येतो.

या योजनांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१. संकरित कालवडी/महशीच्या सुधारित जातीच्या पारड्यांची जोपासना करण्यासाठी अर्थसहाय्य.
२. तलंगा वाटप
३. दुभत्या जनावरांच्या गटांचा पुरवठा करणे
४. दुभत्या जनावरांना खाद्य अनुदान
५. अनुसूचित जातीच्या कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप.

महिला लाभार्थ्यांच्या उपरोक्त पाच बाबींमधील प्रकरणे मंजुरीनंतर व अनुदान उपलब्धतेनुसार विहित कालावधीत दुधाळ जनावरे/शेळ्यांचे गट पुरवठा, तलंगाचे गट वाटप केले जातात. शासनाच्या या धोरणानुसार सन २००२-०३ या आर्थिक वर्षापासून महिलांना केंद्रीभूत मानून नियोजन करण्याचे खात्याने ठरविले आहे. कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविला आहे.

#### कार्यक्रम क्रमांक : १३ - विविध योजना

##### अ) राष्ट्रीय कृषि विकास योजना :

(एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनाॅटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी) “Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune -67 on Turnkey Basis”

हा एक राष्ट्रीय दर्जाचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे. त्याद्वारे पशुपालकांना पशुरोग निदानाच्या व पशुआरोग्य तपासणीच्या अत्याधुनिक सुविधा उपलब्ध होणार आहेत. रोग अन्वेषण विभाग, औंध, पुणे या संस्थेस राष्ट्रीय स्तरावर पश्चिम विभागीय संदर्भ प्रयोगशाळेचा दर्जा प्राप्त असल्याने संलग्न असलेल्या ५ राज्य व २ केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये उद्भवणाऱ्या बर्ड फ्लू, ग्लॅंडर, लम्पी चर्म रोग इत्यादी घातक रोगाचे निदान या प्रयोगशाळेतच करणे शक्य होणार आहे. तसेच पशुरोग नमुने राष्ट्रीय स्तरावरील प्रयोगशाळेस पाठविण्याची आवश्यकता राहणार नाही व रोग निदानास लागणारा वेळ कमी होणार आहे. क्षेत्रिय पशुवैद्यक संस्था आणि पशुपालक यांना उपचार व अनुषंगिक रोगनियंत्रण उपाययोजना वेळेत करणे शक्य होणार आहे. अशारीतीने कमी वेळेत पशुवैद्यकीय मदत उपलब्ध झाल्यामुळे पशुधनाचे संभाव्य नुकसान टाळण्यास मदत होणार आहे. राज्यात व देशातील इतर राज्यात मोठ्या प्रमाणावर उद्भवलेल्या लम्पी चर्म रोग प्रादुर्भावाचा विचार करता सदर प्रकल्पाचे महत्व व उपयुक्तता अधोरेखित होत आहे. त्याच प्रमाणे मानवास होणा-या रोगांपैकी ७१ टक्के रोग हे प्राण्यांपासून संक्रमित होतात असे तज्ञांचे मत आहे. भविष्यातील पशुरोग निदानाच्या राज्याच्या गरजा भागविण्यासाठी सदर प्रकल्पाची उभारणी पूर्ण होणे अत्यंत गरजेचे आहे. राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनाॅटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी (प्रकल्प किंमत रु.७५.६१२ कोटी) मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते दि.२४ मे, २०२५ रोजी लोकार्पण करण्यात आले आहे. मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते व मा.ना. पंकजा मुंडे, मंत्री, पशुसंवर्धन यांचे अध्यक्षतेखाली दि. २४ मे, २०२५ रोजी सदर प्रयोगशाळांचे लोकार्पण करण्यात आले असून पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे येथील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळेच्या नवीन इमारतीचे उद्घाटनदेखील करण्यात आले आहे. तसेच रोग निदानाचे प्राथमिक कामदेखील सुरु झाले आहे.

##### ब) दुधाळ जनावरांचे गट वाटप :

राज्याच्या दूध उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देण्यासाठी लाभार्थ्यांना एकूण २ संकरित गाई २ दुधाळ महशींचे गट वाटप करण्यात येणार आहेत. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थ्यांना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात

येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातीच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे.

**क) अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे :**

अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे राज्याच्या मांस व मांसजन्य पदार्थांच्या उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे पूरक साधन उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत १० शेळ्या व १ बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातीच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातीच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे. या योजने अंतर्गत पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश आणि मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांमध्ये उस्मानाबादी व संगमनेरी या जाती तर कोकण व विदर्भ विभागातील जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक हवामानामध्ये तग धरणाऱ्या शेळ्या व बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे.

**ड) राष्ट्रीय पशुधन अभियान :**

५० ते ५०० वराह गटाची स्थापना करणे या योजने अंतर्गत माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत परिपूर्ण ४ प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे पाठविण्यात आले असून त्यापैकी ४ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले असून तदपैकी ३ अर्जदाराला केंद्र शासनाकडून ५०% अनुदान एकुण रक्कम रु.३०,००,००० वितरीत करण्यात आले आहे. ३ प्रकल्प प्रस्ताव अनुदानाचा दुसरा हप्ता वितरीत करण्यास्तव केंद्र शासनास शिफारस करण्यात आले आहेत तदपैकी १ प्रकल्प पूर्ण झाला असून अर्जदारास अनुदानाचा दुसरा हप्ता रु.७,५०,००० वितरीत करण्यात आला आहे.

**इ) जागतिक बँक अर्थसहायित मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट) :**

महाराष्ट्रातील अत्यल्प, अल्प भुधारक आणि कृषि उद्योजकांवर लक्ष केंद्रीत करून सर्वसमावेशक आणि स्पर्धात्मक कृषि मुल्य साखळ्यांच्या विकासाला मदत करणे, उत्पादक आणि उद्योगांसाठी नविन आणि संघटित बाजारपेठांमध्ये व्यापाराच्या संधी मिळवून देणे हा या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रकल्प कालावधी:- सन २०२०-२१ ते २०२६-२७ असा सात वर्ष प्रकल्प कालावधी आहे.

अ क्र	प्रकल्प घटक	आर्थिक हिस्सा व अनुदान मर्यादा ( रु . लाखात )	
		एकुण	अभिप्राय
एकुण प्रकल्पामध्ये, पशुसंवर्धन विभागास पशुधन क्षेत्रातील गुंतवणुक व मुल्य साखळी विकसित करणासाठी			
१	पशुधन क्षेत्रातील गुंतवणुक	५००.०	
२	पशुसंवर्धन विस्तार व मुल्य साखळी विकास विषयक प्रशिक्षण	२२८.५०	पशुसंवर्धन विभाग व महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान आणि महिला आर्थिक विकास मंडळ हे या घटकाचे लाभार्थी आहेत.
	एकुण पशुसंवर्धन	७२८.५०	
३	पशुसंवर्धन विषयक उप प्रकल्प (PP & MAP)		शेतकरी उत्पादक कंपनी यांचा ४० टक्के आर्थिक सहभाग व ६० % स्मार्ट प्रकल्पाचे अनुदान

**प्रकल्पांतर्गत घेण्यात येणारे प्रशिक्षण -**

- विक्रेता व खरेदीदार यांची भेट कार्यशाळा
- आदर्श तांत्रिक पशुसंवर्धन विषयक प्रशिक्षण
- शेती शाळेमध्ये प्रशिक्षण
- पशुसखी प्रशिक्षण
- पशुसंवर्धन विभागातील अधिकारी व शेतकरी उत्पादक कंपन्यांतील संचालकाना अन्न सुरक्षा बाबतचे (FSSAI FoSTaC) प्रशिक्षण

**उत्पादक भागीदारी (पीपी) :**

बकऱ्याचे मांस आणि दूध तसेच परसदारातील कोंबडी पालनातून मिळणाऱ्या अंडी यांसंबंधीत एकुण ४१ प्रकल्पांना मंजूरी मिळाली आहे. या घटकाचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, उत्पन्नाची स्थिरता सुधारणे, त्यांना नवीन बाजारांशी जोडणे आणि शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढवणे हे आहे.

**फ) केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान :**

केंद्र शासनाने १२ व्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत विविध केंद्र पुरस्कृत योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या नवीन योजनेस प्रशासकीय मंजूरी प्रदान केलेली आहे.

या अंतर्गत खालीलप्रमाणे ४ उप अभियानांचा समावेश केलेला आहे.

- |  |  |
|--|--|
| १) पशुधन विकास अभियान                        | ३) पशुखाद्य व वैरण विकास उप अभियान                       |
| २) पूर्वोत्तर विभागातील वराह विकास उप अभियान | ४) कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण विस्तार उप अभियान. |

शासनाने या अभियाना अंतर्गत राज्यस्तरीय कार्यकारी समिती व जिल्हा पशुधन अभियान समितीचे गठन केलेले आहे. या अभियानाच्या अनुषंगाने शासनाने दि. २०/१०/२०१४ रोजी शासन निर्णयाद्वारे अभियानाची उद्दिष्टे, कार्यपद्धती व माहे जुलै २०२१ रोजी मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत.

#### ग) राष्ट्रीय गोकूळ मिशन :

उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत

- १) देशी गार्गीच्या संवर्धनासाठी अनुवंशीक सुधारणा कार्यक्रम राबविणे
- २) देशी गार्गीचे दुध उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे.
- ३) देशी उच्च वळू पैदासी करीता पुरवठा करणे.

#### घ) राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम : National Artificial Insemination programme (NAIP)

**Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen** या कार्यक्रमाचा मा. पंतप्रधान महोदयांचे हस्ते दि. ११/०९/२०१९ रोजी शुभारंभ झाला आहे.

- **मुख्य उद्देश** : देशी गोवंश जातीमध्ये अनुवंशीक सुधारणा व संवर्धन उदा. देवणी, लालकंधारी, गवळाऊ, खिल्लार, डांगी, गिर, सहिवाल, थारपारकर व राठी इत्यादी. दि.३१ जुलै, २०२३ पासून NAIP ची फेरी-४ संपुष्टात आली असून ०१ ऑगस्ट २०२३ पासून सदर कार्यक्रम सलग राबविण्यात येत आहे.

#### सुरभी चयन श्रंखला (उच्च उत्पादनक्षम (HGM-High Genetic Merit) पशुधन निवड कार्यक्रम)

भारत जगातील सर्वाधिक दूध उत्पादक देश १९९१ पासून आहे. १९३.४६ दशलक्ष गाय वर्ग आणि १०९.८५ दशलक्ष म्हशी (२० वी पशुधन गणना, २०१९) अशी जगातील सर्वात मोठी गोवंशीय लोकसंख्या भारतात आहे. गुरांमध्ये देशी/अवंशीय/गावठी जनावरे एकूण जनावरांच्या संख्येच्या ७३.४५% (१४२.११ दशलक्ष) आणि परदेशी/संकरित जनावरे २६.५% (५१.३६ दशलक्ष) आहेत. सुमारे ७० टक्के जनावरे गावठी प्रकारची आहेत, तर उर्वरित ३० टक्के जनावरे नोंदणीकृत देशी जातीची आहेत.

Central Herd Research Station (CHRS-सीएचआरएस) मध्ये मर्यादित जनावरांचा समावेश असलेली ४ केंद्रे भारतात आहेत. भारत सरकारने देशातील गोवंशीय संख्येच्या विकासासाठी अभिजात कळप राखण्याच्या उद्देशाने ७ केंद्रीय पशुप्रजनन फार्म ची स्थापना केली आहे. सध्या देशात १७२ पशुप्रजनन फार्म असून त्यात देशी जातींच्या उच्चभू जनावरांच्या व्यवस्थापनासाठी १६५ राज्य पशुप्रजनन फार्म आहेत.

भारत सरकार आणि राष्ट्रीय कृषी अनुसंधान संस्थांनी सुरू केलेले संतती परीक्षण कार्यक्रम (PT-Progeny Testing Programme) आणि वंशावळ निवड कार्यक्रम (PS-Pedegree Selection Programme) देखील काही महत्त्वाच्या देशी जातीपुरता मर्यादित आहे आणि या कार्यक्रमांची व्याप्ती देखील काही राज्यांपुरती मर्यादित आहे. जसे की महाराष्ट्र राज्यात वंशावळ निवड कार्यक्रम (PS-Pedegree Selection Programme) पंढरपुरी म्हेशी करीता सोलापुर जिल्ह्यात व गवळाऊ गायीकरीता अमरावती, नागपुर व वर्धा जिल्ह्यात सदर कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणेत येत आहे.

या पार्श्वभूमीवर देशभरात उपलब्ध असलेल्या जास्त उत्पादन देणाऱ्या जनावरांची ओळख पटवून त्यांचा शोध घेणे आवश्यक असून इतर शेतकरी/उद्योजक व इतर भागधारकांना उपलब्ध असलेल्या अधिक उत्पन्न देणाऱ्या जनावरांची यादी करणारी यंत्रणाही विकसित करण्याची गरज आहे. स्थानिक पशुवैद्यक आणि राज्याचे पशुसंवर्धन विभाग उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची ओळख आणि स्थान निश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. जास्त दुध उत्पादन देणाऱ्या जनावरांची जनुकीय गुणवत्ता सिद्ध करण्यासाठी जीनोमिक चाचणीसारख्या अद्यावत तंत्राचा वापर करून किंवा जनावरांना सुरभी चयन श्रंखला (HGM-High Genetic Merit) पशुधन निवड कार्यक्रमाच्या कक्षेत आणले आहे.

#### उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची ओळख :

- गावभेटीदरम्यान ग्रामस्थांनी दिलेल्या माहितीच्या आधारे स्थानिक पशुवैद्यक/ पशुवैद्यकीय सहाय्यक/ पशुधन पर्यवेक्षक यांचे मार्फत उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची ओळख करणे.
- पशुधनाच्या निवडीसाठी राज्य शासनाने ठरवून दिलेल्या मानके व वैशिष्ट्यांच्या आधारे उत्कृष्ट दुध उत्पादक पशुधनाची निवड करणे.
- उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची संगोपनासाठी शेतकऱ्यांमध्ये जनजागृती व्हावी यासाठी गावातील इतर ग्रामस्थांसमोर उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाच्या दूध उत्पादनाची नोंद घेणे.
- उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची नोंदणी डेटा बेसवर आधीच केलेली नसल्यास भारत पशुधन प्रणालीवर नोंदणी करून घेणे.
- जनावरांच्या दूध उत्पादनाची माहिती भारत पशुधन प्रणालीवर अपलोड करण्याची सुविधा भारत पशुधन प्रणालीवर उपलब्ध आहे.

- स्थानिक पशुवैद्यक उच्च वंशावळीच्या पशुधनाची वैशिष्ट्ये त्या जातीच्या प्रकाराशी सुसंगत आहेत की नाही हे तपासण्यासाठी फेनोटाइपिक वैशिष्ट्यांचादेखील आधार घेऊ शकतात. पशुधनाची वैशिष्ट्ये उच्च वंशावळीच्या पशुधनाच्या जाती प्रकाराशी सुसंगत नसल्यास सदर पशुधनाला श्रेणीबद्ध जातीचे पशुधन म्हणून गृहीत धरण्यात यावे.
- स्थानिक पशुवैद्यकांच्या कार्यक्षेत्रातील गोशाळा/ गोसदन/ पांजरपोळ मध्ये उपलब्ध उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची ओळख पटवून त्यांची माहिती भारत पशुधन प्रणाली वर अपलोड करणे.
- उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाचे संगोपन करणाऱ्या शेतकऱ्याला सिध्द वळुच्या वीर्याच्या सहाय्याने सिध्द पशुधनाच्या प्रजननाच्या स्वरूपात प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्यात येईल व सिध्द पशुधनाचे प्रमाणीकरण, ओळखलेल्या उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची ऊर्तीचे नमुने घेऊन ते जीनोमिक चाचणीसाठी एनडीडीबीकडे पाठविले जावे.
- दूध उत्पादन स्पर्धेदरम्यान ओळखलेल्या उच्च उत्पादनक्षम पशुधनाची स्थानिक पशुवैद्यकाद्वारे नोंदणी करावी आणि त्यांची माहिती भारत पशुधन प्रणालीवर अपलोड करावी.
- स्थानिक पशुवैद्यकाने आपल्या क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या उच्च वंशावळीच्या पशुधनाची यादी जिल्हा पशुसंवर्धन उपायुक्त यांच्याकडे पडताळणीसाठी सादर करावी.
- उच्च दुग्धउत्पादन व पशुपालकांना उच्च नफा मिळण्याच्या उद्देशाने पशुधनाची पुढील पिढीची संतती निर्माण करण्यासाठी वैज्ञानिक प्रजननासाठी जनावरांच्या निवडीचा आधार म्हणून काम करतात.
- राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत राबविण्यात येणारे संतती परीक्षण (पीटी) आणि वंशावळ निवड (पीएस) हे कार्यक्रम गाय आणि म्हशींचे दूध उत्पादन, दूध रचना आणि पुनरुत्पादन पैलूंवरील पशुनिहाय कामगिरीचा विश्वासार्ह स्रोत आहेत. सध्या या आकडेवारीचा वापर वासरांची निवडीसाठी निवड कार्यक्रम आणि जीनोमिक निवडीच्या अंमलबजावणी मध्ये केला जातो.
- पीटी / पीएस कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये भौगोलिक सीमांच्या मर्यादा आहे. गोवंशाच्या विविध जातींसाठी मोठी संदर्भ पशुधन उपलब्ध झाल्यास त्यांना जास्तीत जास्त फायदा होऊ शकतो.
- सुरभी चयन श्रंखला (एचजीएम पशुधन निवड कार्यक्रम) चे उद्दीष्ट देशभरात गोवंशांच्या उच्च वंशावळीच्या पशुधनाच्या दुग्ध उत्पादनाच्या नोंदी करणे आहे. या कार्यक्रमाचा उद्देश जलद उत्पादकता वाढीसाठी प्रयत्न करणे व त्यामुळे पशुधन मालकांची आर्थिक उन्नती करणे हे आहे.
- केंद्र शासनाने सन २०२५-२६ या वर्षाकरीता ५० हजार गायींच्या दुग्धउत्पादनाची नोंदणी करण्याचे लक्षांक महाराष्ट्र राज्यास दिले होते. सदर लक्षांक पूर्ण करण्यात आले आहे.

### च) पशुधन विमा योजना :

- राज्यातील गोवंशीय पशुधन हा शेतकऱ्यांच्या कृषी पुरक व्यवसायाचा महत्वाचा कणा असून उत्पादनक्षम गायी-म्हशी तसेच ओढकामाचे व शेतीचे बैल आकस्मिकरित्या मृत्यू पावल्यास त्यामुळे होणाऱ्या आर्थिक नुकसानीचा जबर फटका शेतकरी व पशुपालकांना बसतो.
- शेळी/मेंढी ही गरीब शेतकऱ्यांची गाय गणली जाते. मेंढपाळाना अडचणीच्या प्रसंगी शेळी / मेंढी विकून त्याद्वारे त्यांची आर्थिक अडचण दूर करावी लागते. तसेच स्थलांतरीत मेंढपाळाना त्यांच्या कळपातील पशुधनाचा आकस्मिक मृत्यू झाल्याने विमाछत्राअभावी आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते.
- त्याकरीता पशुधनाचा विमा उतरवून शेतकरी-पशुपालकांना अशा प्रकारच्या आकस्मिक प्रसंगी सुरक्षेचे कवच (आर्थिक लाभाच्या स्वरूपात) उपलब्ध करून दिल्यास संबंधित पशुपालकांना लाभदायी ठरणार आहे.
- राज्यात २० व्या पशुगणनेनुसार गायवर्ग पशुधन १३९.९२ लक्ष, महिषवर्गीय पशुधन ५६.०४ लक्ष, शेळ्या १०६.०५ लक्ष, मेंढ्या २६.८० लक्ष, वराह १.६१ लक्ष, घोडे ०.१९ लक्ष, गाढव ०.१८ लक्ष असे एकूण ३३०.८० लक्ष पशुधन आहे.
- पशुधन विमा योजनेमध्ये गाय वर्गीय व महिष वर्गीय जनावरे(गाय, महिष, बैल, रेडे), लहान जनावरे(शेळ्या, मेंढ्या, डुकरे) तसेच ओढकामासाठी वापरता येणारी जनावरे (पॅक ऑनिमल्स: घोडे, गाढवे, खेचरे, उंट, पोनीज इ.) या पशुधनाचा समावेश करण्यात येतो.
- सन २०१४-१५ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये केंद्र पुरस्कृत पशुधन विमा योजना राबविण्यास सुरुवात झाली असून दि.२५/११/२०२५ पासून योजना सुधारित करण्यात आलेली आहे.
- महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर हि या योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा आहे.
- सन २०१४-१५ ते सन २०१९-२० या कालावधीतील योजनेचा संक्षिप्त अहवाल.

(खर्च रु. लक्ष मध्ये)

अ. क्र.	योजना कालावधी	प्राप्त तरतूद : हिस्सा		खर्च		भौतिक साध्य (जनावरे)		एकूण लाभार्थी
		केंद्र	राज्य	केंद्र	राज्य	लहान	मोठी	
१	फेब्रु-१६ ते मार्च-१७	४९७.७९	३९४.५५	४९७.७९	३७५.८४	१७१०६६	१२६७९४	८०८०८
२	ऑक्टो-१८ ते जाने-२०	२००.००	१३६.०५	१९३.२९	१३६.०५	१८२९७	२२०३७	११९६९

अ.क्र.	योजना कालावधी	दाखल करण्यात आलेले दावे	निकाली काढण्यात आलेले दावे	भरपाई स्वरूपात अदा करण्यात आलेली रक्कम (रु. लाखामध्ये)
१	फेब्रु-१६ ते मार्च-१७	८७०७	८३२७	२३८६.९०
२	ऑक्टो-१८ ते जाने-२०	३८५४	३३००	९५८.०१

- राज्यामध्ये राबविण्यात येणारी केंद्र पुरस्कृत पशुधन विमा योजना ही निधी अभावी दि.०१.०२.२०२० पासून राबविता येणे शक्य झालेली नाही.
- तद्नंतर केंद्र शासनाने जुलै-२०२१ मध्ये राष्ट्रीय पशुधन विमा योजनेच्या सुधारीत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. ज्यामध्ये वार्षिक विमा हप्ता ३ टक्क्यांवरून ४.५ टक्के व तीन वर्षांसाठीचा विमा हप्ता ७.५ टक्क्यांवरून ११ टक्के करण्यात आला आहे. तसेच दोन वर्षांसाठी विमा हप्ता ८ टक्के निश्चित करण्यात आला आहे.
- त्यानुषंगाने शासन निर्णय क्र: एनएलएम-२०२१/प्र.क्र.१५७/पदुम-४, मंत्रालय, मुंबई-३२, दि.२७.१२.२०२१ अन्वये केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेच्या सन २०२१-२२ पासूनच्या अंमलबजावणीस प्रशासकीय मान्यता प्रदान केली आहे.
- केंद्र शासनाचे Office Memorandum No. R-९९०१४/१५/२०२३-ANLM DADF, नवी दिल्ली, दिनांक २२.०३.२०२४ अन्वये राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेच्या सुधारीत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत. ज्यामध्ये केंद्र हिस्सा (५१%), राज्य हिस्सा (३४%) व लाभाधी हिस्सा (१५%) निश्चित करण्यात आला आहे.
- प्रती कुटुंब वराह व ससे वगळून जास्तीत जास्त १० पशुधन घटकांपर्यंत लाभ देय आहे. वराह व ससे यांचे बाबतीत या योजनेअंतर्गत ५ पशुधन घटकाकरिता लाभ देय (१ पशुधन घटक = १० वराह/ससे) आहे.
- केंद्र शासनाचे सुधारीत मार्गदर्शक सूचनांचे अनुषंगाने शासन पुरकपत्र क्र.एनएलएम-२०२१/प्र.क्र.१५७/पदुम-४, मंत्रालय, मुंबई-३२ दि.२५.०७.२०२४ अन्वये केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेच्या अंमलबजावणीस प्रशासकीय मंजूरी प्रदान केलेली आहे.
- केंद्र शासनाचे सुधारीत पशुधन विमा योजनेच्या अनुषंगाने योजनेची राज्यात अंमलबजावणी करणेकरिता सर्वसाधारण व जनजाती क्षेत्र उपयोजना या घटकासाठी नवीन लेखाशीर्ष उपलब्ध करून घेण्यात आली आहेत.
- सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षासाठी सदर योजनेच्या सर्वसाधारण व जनजाती क्षेत्र उपयोजना या घटकांसाठी तसेच पशुवैद्यकांचे मानधन आणि प्रसिद्धी व प्रचार या बाबींखाली खालीलप्रमाणे निधी अर्थसंकल्पीत करण्यात आला आहे.

(रु. लक्ष )

घटक	केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	एकूण
सर्वसाधारण	३७४८.५०	२२७८.५०	६०२७.००
जनजाती क्षेत्र उपयोजना	४००.००	३००.००	७००.००
विशेष घटक योजना	१०२१.१६	६८०.७७	१७०१.९३
पशुवैद्यकांचे मानधन आणि प्रसिद्धी व प्रचार	१८७.५०	०.००	१८७.५०
एकूण	५३५७.१६	३२५९.२७	८६१६.४३

- महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर या संस्थेकडून विमा कंपनीची निवड करण्याचे अनुषंगाने करावयाची कार्यवाही सुरु असून केंद्र शासनाकडून निधी उपलब्ध करून घेउन योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे.

### छ) पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम :-

केंद्र शासनाने सप्टेंबर २०१९ मध्ये राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम ही योजना संपूर्ण देशात मिशन तत्वावर राबविण्याच्या महत्वाकांक्षी योजनेस मंजूरी प्रदान केली असून सदरची योजना वर्ष २०१९-२० पासून पुढील १० वर्षांच्या कालावधीकरिता राबविण्याचे लक्षांकित आहे. पहिल्या ५ वर्षांत सन २०२४-२५ पर्यंत लाळ-खुरकुत आणि ब्रुसेल्ला या दोन्ही रोगांच्या प्रादुर्भावांवर प्रतिबंधात्मक लसीकरणद्वारे प्रभावी नियंत्रण साध्य करणे आणि पुढील ५ वर्षांत सन २०२९-३० पर्यंत या दोन्ही रोगांचे उच्चाटन साध्य करणे असे उद्दिष्ट्य निर्धारित करण्यात आले आहे. सदर योजना सन २०२१-२२ पासून पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम या समूहगत योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. या योजनेसमवेत पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम (पीपीआर निर्मुलन कार्यक्रम व क्लासिकल स्वाईन फिवर कंट्रोल प्रोग्राम) पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना व बळकटीकरण अंतर्गत फिरते पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना, अॅस्कॅड या योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. केंद्र पुरस्कृत पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम या योजने अंतर्गत एकूण ८० फिरत्या पशुचिकित्सा पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

सन २०२० पासून राज्यात एकूण सहा लाळ-खुरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरण फेऱ्या पूर्ण होऊन सातवी फेरी ऑगस्ट २०२५ पासून सुरु करण्यात आलेली आहे. ब्रुसेल्ला प्रतिबंधात्मक लसीकरण सन २०२२-२३ पासून सुरु असून झालेल्या लसीकरणाचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे. तसेच लसीकरणपूर्वी सर्व पशुधनास टॅगींग करणे सुरु असून त्याच्या नोंदी केंद्र शासनाच्या भारत पशुधन प्रणालीवर घेतल्या जातात.

(आकडेवारी लाखात)

लस	पशुधन	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६ (माहे डिसेंबर २५ अखेर)
एफ एम डी	गोवर्गीय व म्हैसवर्गीय	१४७.२७	१६९.४५	१६३.४४	१८५.६०	३६७.४५	१५३.००
ब्रुसेल्ला	गाय व म्हैस मादी वासरे	-	-	०५.४३	१५.०१	६.४१	०.२९
पीपीआर	शेळी- मेंढी	-	-	२.५१	१०५.५०	१४३.३६	२.२२
क्लासिकल स्वाईन फ्लिव्हर	वराह	-	-	-	०.१३	१.४१	०.४०

**ट) मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना :**

राज्यातील पशुधनास कृत्रिम रेतन, औषधोपचार, लसीकरण, शस्त्रक्रिया, वंध्यत्व तपासणी, गर्भधारणा तपासणी इ. प्रकारच्या पशुआरोग्य सेवा पशुवैद्यकीय संस्थामार्फत नियमितपणे पुरविल्या जातात. तथापि पशुधन आजारी पडल्यास सदर पशुधनास नजीकच्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यात घेऊन जावे लागते. बहुतांश पशुपालकांना हा आर्थिक भार परवडणारा नसतो. त्यामुळे पशुवैद्यकीय सेवेअभावी पशुधनाचा मृत्यू होवून पशुपालकांचे आर्थिक नुकसान होते. राज्यातील पशुधनाची क्षमता वाढविण्यासाठी त्यांचे आरोग्य उत्तम असणे गरजेचे आहे व त्याकरिता उत्कृष्ट दर्जाच्या पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यासाठी राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी बहुल भागामध्ये तसेच ज्या भागामध्ये पशुधनाच्या तुलनेत पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची संख्या कमी आहे, तसेच दळणवळणाच्या सोयी अपुऱ्या आहेत अशा तालुक्यांमध्ये पशुरुग्णांना पशुवैद्यकीय सेवा पशुपालकांच्या दारापर्यंत पोहचविण्यासाठी "मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजने अंतर्गत" फिरते पशुचिकित्सा पथक स्थापन करण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. सदर योजने अंतर्गत सद्यस्थितीत सुसज्ज ७३ फिरते पशुचिकित्सा पथके क्षेत्रीय स्तरावर कार्यरत आहेत. पशुसंवर्धन आयुक्तालयात उभारणी करण्यात आलेल्या मध्यवर्ती कॉल सेंटरद्वारे या वाहनांचे संनियंत्रण करण्यात येते.

सदर फिरत्या पशुचिकित्सा वाहनांकडे रोगनिदानासाठी सूक्ष्मदर्शक यंत्र, अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया साहित्य, कृत्रिम रेतनासाठी आवश्यक उपकरणे, औषधी, शवविच्छेदन व नमुने गोळा करणेसाठी आवश्यक साहित्य याबरोबरच विस्तार कार्यासाठी उपयुक्त दुरचित्रवाणी व ध्वनीक्षेपक संच उपलब्ध आहे. माहे मे २०२१ ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीत उपचारासाठी शेतकरी/पशुपालकांकडून १४,५१,२६७ इतक्या सेवांची ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी ७,३६,८९७ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. यामध्ये १,१६,४३० पशुपालकांपर्यंत घरपोच आरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत.

एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीत ५,९३,२४५ ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी ३,१६,८४५ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तर प्रत्यक्षात ४६,६६० इतक्या पशुपालकांपर्यंत घरपोच पशुआरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तसेच एप्रिल २०२५ ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीत ५,३४,०२० ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी २,६४,३८३ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तर प्रत्यक्षात २९,३४३ इतक्या पशुपालकांपर्यंत घरपोच पशुआरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत.

**ठ) महाराष्ट्र गोसेवा आयोग :-**

महाराष्ट्र राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करण्यासाठी आणि त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी, महाराष्ट्र गोसेवा आयोग अधिनियम २०२३ दि.२८/०४/२०२३ रोजी शासन राजपत्रात प्रसिध्द केलेनुसार दि.१०/०५/२०२३ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे लागू करण्यात आलेला आहे.

**आयोग :** दि.०७/०७/२०२३ व १५/१०/२०२४ च्या अधिसूचनेद्वारे पुढील तीन वर्षासाठी श्री. शेखर मुंदडा, श्री. सुनिल सुर्यवंशी, श्री. संजय भोसले, डॉ. नितीन मनमोहनराव मार्कडेय, श्री. सनत कुमार गुप्ता, श्री. उध्दव नेरकर, श्री. दिपक भगत, श्री परेश शाह, श्री मनीष वर्मा हे अशासकीय सदस्य नियुक्त असून श्री. शेखर मुंदडा हे गोसेवा आयोगाचे विद्यमान अध्यक्ष आहेत. अधिसूचित कार्य पार पाडण्यासाठी "महाराष्ट्र गोसेवा आयोग" म्हणून २४ सदस्यांचे मंडळ गठित करण्यात आले आहे. आयोगाचे सदस्य सचिव म्हणून कार्य करण्यासाठी सहआयुक्त पशुसंवर्धन हे पद असून इतर २४ अधिकारी/ कर्मचारी शासन नियुक्त आहेत. सध्यस्थितीत लेखा अधिकारी आयुक्त कार्यालय, पुणे हे अहरण व वितरण अधिकारी म्हणून काम पाहात आहेत. आयोगाकडील एकुण १६ पदांची पदस्थापना करण्यात आली असून त्यापैकी ८ शासकीय व उर्वरित ८ बाह्यस्रोत्राद्वारे भरलेली आहेत.

**कार्यालय :** आयोगाचे मुख्यालय आयुक्त पशुसंवर्धन कार्यालय, औंध, पुणे-६७ येथील कार्यालयामध्ये तात्पुरत्या स्वरूपात स्थापित करण्यात आले असून कामकाज सुरु आहे.

**कार्ये :** राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करणे व त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे नोंदणी, निरीक्षण व पर्यवेक्षण करणे. अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांअन्वये पशुंच्या संरक्षणाची सुनिश्चिती करणे. नोंदणीकृत संस्थेद्वारे देखभाल करण्यात येणाऱ्या दुर्बल, वयस्क

व रोगग्रस्त पशुंचे योग्य व्यवस्थापन, काळजी व उपचार यांची सुनिश्चिती करणे. महाराष्ट्र राज्याच्या गोवंश प्रजनन धोरणाच्या अंमलबजावणीची सुनिश्चिती करणे व त्याचे संनियंत्रण करणे. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत संस्थांना बळकट करणेसाठी सहाय्यकारी ठरतील अशा उपाययोजना सुचविणे. संस्थांना आर्थिक सहाय्य देणे. जाती सुधारणा, वैरण विकास आणि मल, मुत्र व बायोगॅस इत्यादी वर आधारित उद्योग यासाठी विद्यापीठे/ संशोधन संस्था यांच्याशी समन्वय साधून नवीन वैज्ञानिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचे कामी सहाय्य घेणे. संस्थांच्या कामकाजातील तक्रारींची चौकशी, पशुंवरील क्रुरतेला प्रतिबंध करण्याच्या कृतींचा व जिल्हा प्राणीक्लेश प्रतिबंधक सोसायटीच्या कामाचा आढावा घेणे.

**निधी :** हा गोसेवा आयोगाचा निधी ज्यामध्ये शासनाची अनुदाने, प्राप्त नोंदणी शुल्क आणि कोणत्याही व्यक्तीने/ संस्थेने दिलेल्या देणग्या, बक्षिसे व मृत्यूपत्रित दान यांसह आयोगाला प्राप्त झालेला सर्व पैसा जमा करण्यात येईल. सदरील निधीमधून आयोगाद्वारे अधिनियमामध्ये निर्देशित कार्ये पार पाडण्यासाठी शासकीय वित्तीय नियमाप्रमाणे खर्च करण्यात येईल. १००% राज्य हिस्सा लेखाशिर्ष २४०३ इ ४९६ नुसार **आयोगास २०२३-२४ ला वेतनेतर रु.२ कोटी १० लक्ष ४० हजार निधी प्राप्त झाला असून सन २०२४-२५या वर्षात वेतन रु. ९० लक्ष व वेतनेतर रु. २६ कोटी निधी प्राप्त झाला.**

**अधिकार :** अधिनियमाच्या तरतूदींचे उल्लंघन/ कसूर/ अवहेलना केल्यास अशा संस्थेवर/ व्यक्तीला चौकशी व म्हणणे मांडण्याच्या संधी दिल्यानंतर दोषी असल्यास तिच्यावर रूपये दहा हजार पर्यंतच्या द्रव्य दंडाची शास्ती लादता/ महसुली वसूली करता येईल. गोसेवा आयोगाचे सदस्य हे लोकसेवक असतील असे मानण्यात आले आहे. या अधिनियमाअन्वये सद्भावना पूर्वक केलेल्या कृतींस गोसेवा आयोगाचा कोणताही सदस्य अथवा अधिकारी/ कर्मचारी यांचेवर दावा, खटला किंवा कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

**माहे जुलै २०२५ पर्यंत एकूण ९६३ गोशाळा ह्या महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाकडे नोंदणी करण्यात आल्या आहेत.सदर नोंदणीकृत गोशाळांमध्ये अंदाजित पशुधन १४०४५३ आहे**

**आयोगामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या योजना खालीलप्रमाणे -**

**१. सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना:-**

सन २०२३-२४ व सन २०२४-२५ या वर्षात राज्यात ही योजना राबविण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत ३४ जिल्ह्यांतील प्रत्येक तालुक्यात एक याप्रमाणे गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र स्थापन करणे प्रस्तावित आहे.

- **अनुदान :** योजनेअंतर्गत ५० ते १०० पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.१५ लक्ष, १०१ ते २०० पशुधनास रु.२० लक्ष व २०० पेक्षा अधिक पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.२५ लक्ष एवढे अनुदान प्रथम टप्प्यात ६० टक्के व निर्धारित निकषाच्या पूर्तीनंतर द्वितीय टप्प्यात उर्वरित अनुदान वाटप करण्यात येणार आहे.
- **योजनेचा मुलभूत उद्देश :** दुग्धोत्पादनास, शेती कामास, पशु-पैदाशीस, ओझी वाहण्याच्या कामास उपयुक्त नसलेल्या/ असलेल्या गाय, वळू, बैल व वय झालेले गोवंश यांचा सांभाळ करणे. अशा पशुधनासाठी चारा, पाणी व निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून देणे. गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्रामधील पशुधनासाठी आवश्यक असलेल्या वैरणीसाठी वैरण उत्पादन कार्यक्रम राबविणे. गोमुत्र, शेण इ. पासून विविध उत्पादने, खत, गोबरगॅस व इतर उप-पदार्थांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन/ चालना देणे.
- **अनुदानपात्र गोशाळांना पुढील बाबी बंधनकारक आहेत :** राज्याच्या पशुपैदाशीच्या प्रचलीत धोरणानुसार देशी गायीच्या जातीचे संवर्धन व त्यांच्या संख्येत वाढ होण्याकरीता संस्थेकडील देशी तसेच गावठी गायींमध्ये शुध्द देशी गायीच्या जातीच्या वळूचे वीर्य वापरून कृत्रिम रेतन करून घेणे. वरील प्रमाणे कृत्रिम रेतनाने पैदास झालेली नर वासरे महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाच्या मागणीनुसार गोठीत रेतन प्रयोगशाळेसाठी नाममात्र दराने उपलब्ध करून घेणे. संस्थेमधील वळूचे खच्चीकरण करणे गरजेचे असेल.
- **निवडीचे निकष :** सदरची संस्था धर्मादाय आयुक्त यांच्याकडे नोंदणीकृत असावी व गोवंश संगोपनाचा कमीत कमी ३ वर्षांचा अनुभव असावा. वैरण/ चारा उत्पादनासाठी तसेच पशुधन संगोपनासाठी संस्थेकडे स्वतःच्या मालकीची अथवा ३० वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावरची किमान ०५ एकर जमीन असावी. संस्थेकडे मागणी केलेल्या एकूण अनुदानाच्या कमीत कमी १० टक्के एवढे खेळते भाग-भांडवल असावे. संस्थेचे नजीकच्या मागील ३ वर्षांचे लेखापरिक्षण झालेले असावे. संस्थेस गोसेवा/ गो-पालनाचे कार्य करण्यासाठी सदस्य सचिव, महाराष्ट्र गोसेवा आयोग, पुणे यांच्यासोबत करारनामा करण्याचे बंधनकारक राहिल. संबंधीत संस्थेचे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते असणे आवश्यक आहे. संस्थेवर कार्यरत कर्मचारी/ मजूर यांचे वेतन इ. चा खर्च संस्थेकडून अदा करण्यासाठी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असावी.
- **या योजनेमध्ये प्रामुख्याने खालील मुलभूत सुविधाकरिता अनुदान देय ठरेल:** पशुधनासाठी नविन शेडचे बांधकाम, चा-याची, पिण्याची व्यवस्था व वैरण उत्पादनासाठी पाण्याच्या उपलब्धते करिता विहिर/ बोअरवेल, चारा कटाई करण्यासाठी विद्युत चालित कडबाकुट्टी यंत्र, मुरघास प्रकल्प, गांडुळखत निर्मिती प्रकल्प, गोमुत्र, शेण यापासून उत्पादन निर्मिती प्रकल्प व विक्री केंद्र इत्यादी मुलभूत सुविधांकरिता.
- **निधी :** या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ साठी शासन निर्णय दि.१६/०२/२०२४ व दि.०४/०९/२०२४ अन्वये शासनाकडून मंजूर एकूण १७१ गोशाळांपैकी आज अखेर एकूण १५१ गोशाळांना रु. १९१५.९१ कोटी प्रथम टप्पा अनुदान वितरित करण्यात आले आहे. तसेच एकूण २५ गोशाळांना योजनेचा द्वितीय टप्पा ४०% अनुदान रु.१८३.३२ लक्ष निधी वितरीत करण्यात आला आहे. सदर योजने अंतर्गत सन २०२४-२५ साठी एकूण १६८ तालुक्यातून प्रस्ताव मागविण्यात आले होते त्यापैकी ४३ तालुक्यातून प्रस्ताव प्राप्त झाले. शासन

निर्णय क्र. पविआ-२०२४/प्र. क्र. ३३/पदुम-३/दिनांक २७/०५/२०२४ अन्वये शासनाकडून एकूण ३० गोशाळांना मंजुरी प्राप्त झाली असून निधी प्राप्त होताच अनुदानाचा पहिला टप्पा ६०% चा लाभ देण्यात येईल.

## २. गोशाळामध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या देशी गायींच्या पालनपोषणासाठी प्रति दिन प्रति पशु रु.५०/- अनुदान योजना :-

शासन निर्णय दि.०८/१०/२०२४ नुसार गोशाळांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणेकरिता सन २०२४-२५ पासून गोशाळेत ठेवण्यात येणाऱ्या देशी गायींना रु.५० प्रति दिन प्रति गोवंश अनुदान देण्यासाठी योजना राबविण्यास मान्यता प्राप्त आहे. सदर योजने अंतर्गत अनुदान पात्रतेच्या अटी नुसार जिल्ह्यातील देशी गोसंगोपनाचा किमान ३ वर्षे अनुभव, गोशाळेत किमान ५० गोवंश, संस्थेतील ईयर टॅगिंग (भारत पशुधन प्रणालीवर) तसेच गोसेवा आयोगाकडील नोंदणीकृत गोशाळा, गोसदन, पांजरपोळ, गोरक्षण संस्था अनुदानास पात्र आहेत

सन २०२४-२५ मध्ये एकूण ५५९ गोशाळांमधील ५६,५३८ देशी गायींच्या पालनपोषणासाठी प्रति दिन प्रति देशी गाय रु.५०/- प्रमाणे माहे जानेवारी, फेब्रुवारी व मार्च असे तीन महिन्यांचे एकूण रुपये २५,४४,२१०००/- (अक्षरी रुपये पंचवीस कोटी चव्वेचाळीस लक्ष एकवीस हजार फक्त) इतक्या अनुदानाची रक्कम दि.२७/०३/२०२५ रोजी DBT द्वारे गोशाळांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आली आहे. सन २०२५-२६ करीता प्रथम टप्पा माहे एप्रिल २०२५ ते सप्टेंबर २०२५ या सहा महिन्यांच्या कालावधी करीता एकूण ७३९ गोशाळांचे online अर्ज आयोगास प्राप्त असून त्यापैकी ७३१ अर्ज आयोगामार्फत प्राथमिक स्तरावर पात्र करण्यात येऊन जिल्हास्तरीय पडताळणी समितीस पडताळणी करीता पाठविण्यात आले आहेत. सदर प्राथमिक पात्र अर्जांनुसार ८७,५४९ देशी गायी अनुदानास पात्र आहेत. सद्यस्थितीत जिल्हा स्तरावर पडताळणी प्रक्रिया सुरु आहे.

## महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५

पशुसंवर्धन विभागाच्या स्थापनेचा मूळ हेतू पशुंचे स्वास्थ्य व रोग नियंत्रण, पशु प्रजनन, वैरण विकास, पशु व कुक्कुट पक्षांची उत्पादकता व उत्पादन वाढविणे व त्यायोगे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हा आहे. त्यामुळे पशुसंवर्धन विभागाकडून पशुपालक, शेतकरी यांना देण्यात येणाऱ्या विविध पशुवैद्यकीय सेवा लोकाभिमुख करणे व त्या सेवा संबंधितांना वेळेत मिळणे आवश्यक आहे. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५ अंतर्गत शासन निर्णय क्र. कृवपदुम-३३०३०/२५/२०२३/एमएजी/पदुम-४(६५१३०६), दि.०९ जानेवारी, २०२४ व दि.०३.१०.२०२५ रोजीच्या अधिसूचनेनुसार पशुसंवर्धन विभागाच्या एकूण २६ सेवांचा समावेश करण्यात आला आहे. सदरील सेवांचा लाभ घेण्यासाठी पशुपालकास ऑफलाईन पद्धतीने अर्ज करून १ व ऑनलाईन पद्धतीने २५ सेवांचा लाभ विहित सेवाशुल्क भरून पदनिर्देशित अधिकारी यांचेकडून उपलब्ध करून घेता येतील.

## कार्यक्रम क्रमांक : १४ - माहिती तंत्रज्ञान पशुसंवर्धन विभाग माहिती व तंत्रज्ञान कक्ष (आयटी हब)

### स्थापना :-

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण -१००९ /प्र. क्र.१/आयटी सेल, दि.३०.०९.२००९ अन्वये पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय विभागांतर्गत ई-गव्हर्नन्स कार्यान्वयित करण्याकरिता पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे या कार्यालयात स्वतंत्र आयटी हबची (आयटी सेल) स्थापना करण्यात आलेली आहे. सर्वप्रथम आयटी हब पशुरोग अन्वेषण विभाग औंध, पुणे येथे दि.०३.११.२००९ रोजी कार्यान्वित करण्यात आला. त्यानंतर दि.१६.०८.२०१० रोजी गोखलेनगर परिसरामध्ये सदर कक्ष स्थलांतरित करण्यात आला आणि दि.०९.०१.२०१४ रोजीपासून हा कक्ष पशुसंवर्धन आयुक्तालय औंध, पुणे-६७ या कार्यालयामध्ये स्थलांतरित करण्यात आलेला आहे.

### उद्दिष्ट्ये :-

- पशुसंवर्धन विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ विकसित करणे आणि वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार नव-नवीन आयटी प्रणाली विकसित करणे
- पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक आणि गैरतांत्रिक मनुष्यबळाचे माहिती तंत्रज्ञान विषयक ज्ञान आणि कौशल्य यामध्ये सुधारणा करणे.
- तांत्रिक कामकाजाविषयी माहिती पुरविणारी प्रणाली (MIS) विकसित करणे.
- व्यापक तांत्रिक माहितीचे वेळोवेळी विश्लेषण करण्याच्या अनुषंगाने सर्वसमावेशक अहवाल तयार करणे.
- ई-प्रशासन धोरणांतर्गत विविध प्रकल्प हाती घेणे

### आयटी हबची रचना आणि मनुष्यबळ :-

पदुम विभागाच्या तत्कालीन सचिव मा. श्री राजेश अगरवाल यांचे प्रेरणेतून आयुक्त पशुसंवर्धन कार्यालयांतर्गत शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-१००९/प्र.क्र.१/आय.टी. सेल: दि.३० सप्टेंबर २००९ नुसार पुणे येथे आयटी कक्ष दि.०३.११.२००९ रोजी कार्यन्वीत करण्यात आला.

मा. सचिवांच्या मार्गदर्शानुसार पशुसंवर्धन विभागाचे संकेतस्थळ जुमला पी.एच.पी. या ओपन सोअर्स आज्ञावली मध्ये विकसित करण्यात आले. त्यावेळी सेतूच्या शासन निर्णया नुसार नेलिटो कंपनीचे मनुष्यबळ, ०१ सिस्टीम अॅनालीस्ट, ०३ सॉफ्टवेअर डेव्हलपर्स, ०४ डाटा एन्ट्री ऑपरेटर्स, असे एकूण ०८ नेलिटो कंपनीचे कर्मचारी तसेच आय.टी. हब. समन्वयक म्हणून ०२ पशुधन विकास अधिकारी पूर्ण वेळ कार्यरत होते. त्यावेळेस विभागाचे एकच संकेतस्थळ सुरु होते.

माहिती व तंत्रज्ञान कक्षामध्ये सन २००९ पासून वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार शासनमान्य संस्थेकडून (महाऑनलाईन/महाआयटी) सॉफ्टवेअर डेव्हलपर्स यांची नियुक्ती करण्यात येते. सन २००९ पासून आतापर्यंत आयटी हब मार्फत ६ आयटीप्रणाली विकसित करण्यात आलेल्या आहेत. सदर प्रणालींमध्ये माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नव-नविन बदलांनुसार वेळोवेळी सुधारणा करण्यात येत आहे.

**माहिती व तंत्रज्ञान विभागामार्फत सद्यस्थितीमध्ये पुढीलप्रमाणे कामकाज करण्यात येत आहे.**

**१) पशुसंवर्धन विभागाचे संकेतस्थळ : <https://dahd.maharashtra.gov.in> :-**

पशुसंवर्धन विषयक योजनांची आणि या विभागात होणाऱ्या सुधारणांची माहिती आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे पशुपालकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्यासाठी या विभागाचे नविन संकेतस्थळ <https://dahd.maharashtra.gov.in> दि.२७.०९.२०२४ पासून कार्यान्वित करण्यात आलेले आहे. सदर संकेतस्थळ राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र, मुंबई यांचेकडून विकसित करून घेण्यात आलेले आहे. या संकेतस्थळावर पशुपालकांसाठी उपयुक्त माहिती, जसे की पशुधनासाठी लसीकरणेचे महत्त्व आणि वेळापत्रक, रोग प्रादुर्भाव, चारा लागवड, राज्यातील पशुगणना, राज्याचे दूध, अंडी, लोकर, मांस उत्पादन, दुग्धउत्पादक मार्गदर्शिका/पशुधन ऐश्वर्य मासिक / विविध माहिती पुस्तिका उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

खात्याच्या विविध महत्त्वाकांक्षी योजना जसे की राष्ट्रीय पशुधन अभियान यासाठी पशुपालकांकडून आवश्यक असणाऱ्या बाबांची पूर्तता कशी करावी, योजनेचा कालावधी, अर्ज करण्याची पद्धती याविषयी महत्त्वाची माहिती संकेतस्थळावर प्रकाशित करण्यात आलेली आहे. याशिवाय, महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ या कायद्यांतर्गत विभागामार्फत अधिसूचित केलेल्या सेवा पोर्टलद्वारे प्राप्त करणे, प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभाग या अंतर्गत तक्रार निवारण करण्याची सुविधा, विभागाचे टोल फ्री क्रमांक इ. विषयांची सविस्तर माहिती देखील संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

याशिवाय खात्याच्या कर्मचारी आणि अधिकारी यांच्याकरिता शासन निर्णय/परिपत्रके, विविध योजनांच्या मार्गदर्शक सूचना/अर्ज/योजनांविषयक माहिती, आस्थापनीविषयक माहिती जसे की ज्येष्ठता सूची बदली, पदोन्नती, प्रशिक्षण इ. माहिती देखील प्रकाशित करण्यात येत आहे. वेबसाइटच्या मुख्यपृष्ठावर विभागाचा इतिहास, विभागाच्या संलग्न संस्थांची कार्ये, निर्देशिका, प्रशासकीय रचना, नागरिक केंद्रित सेवा, फोटो गॅलरी इत्यादी वैशिष्ट्ये आहेत. विविध सेवांसह सर्व हेल्पलाईन क्रमांक, इतर उपयुक्त दुवे इ. माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे.

**२) राज्यस्तरीय आणि जिल्हास्तरीय योजनांतर्गत लाभार्थ्यांच्या Online पद्धतीने निवडीकरिता ॲन्ड्रॉईड ॲप (MahaBMS): <https://ah.mahabms.com> :-**

पशुसंवर्धन विभागाच्या राज्यस्तरीय नाविन्यपूर्ण योजनेंतर्गत सर्वसाधारण/अनुसूचित जाती उपयोजना/ आदिवासी क्षेत्र उपयोजना या योजनांतर्गत १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरु करणे, शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे तसेच राज्यात दुध उत्पादनास चालना देण्यासाठी दुधाळ संकरीत गायी/म्हशींचे गट वाटप करणे या वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या योजनांसाठी लाभार्थी निवड करणेसाठी Online प्रणाली (वेबसाइट आणि ॲन्ड्रॉईड ॲप) तयार करण्यात आलेली असून याचे सर्व कामकाज आयटी कक्षामार्फत करण्यात येते.

सद्यस्थितीमध्ये MAHABMS या ॲन्ड्रॉईड आणि वेब अप्लिकेशनचा source code आयटीहब येथे उपलब्ध आहे. सदर प्रणालीमध्ये काहीही सुधारणा करावयाची असल्यास source code अभ्यासून आवश्यकतेप्रमाणे त्यामध्ये बदल करण्यात येतात.

योजनेच्या शासन निर्णयानुसार दरवर्षी सदर प्रणाली कार्यान्वित करण्याकरीता विहित शासकीय पद्धतीचा अवलंब करून बाह्यस्रोताद्वारे खाजगी संस्थेची नेमणूक करण्यात येते. प्रत्येक वर्षी साधारणपणे ४ महिन्यांकरिता सदर प्रणाली कार्यान्वित करण्यात येते आणि याद्वारे नविन लाभार्थ्यांचे अर्ज घेणे, कागदपत्रे अपलोड करून समितीद्वारे त्यांची पडताळणी करणे आणि लाभार्थ्यांच्या अंतिम आणि प्रतीक्षाधीन याद्या तयार करणे ही सर्व कामे या कालावधीमध्ये करण्यात येतात.

सन २०२४-२५ साठी MAHABMS-AH ही प्रणाली कार्यान्वित करून लाभार्थी निवडी करण्यात आल्या आहेत.

**३) राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM) :-**

पशुसंवर्धन विभाग केंद्र शासन आणि राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळा द्वारे पशु उत्पादकता आणि आरोग्यासाठी राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM) हा महत्त्वाकांक्षी आणि व्यापक प्रकल्प हाती घेण्यात आलेला आहे. या अंतर्गत माहिती तंत्रज्ञान आधारित प्रणाली तयार करण्यात आलेली असून याद्वारे पशुपालक-केंद्रित, तंत्रज्ञान-सक्षम परिसंस्था तयार करण्याचे उद्दिष्ट आहे. या प्रणालीमध्ये प्राणी प्रजनन प्रणाली, पशुपोषण, रोग नियंत्रण कार्यक्रम आणि पशुजन्य उत्पादनांसाठी मागोवा घेण्याची (ट्रेसिबिलिटी) यंत्रणा देखील समाविष्ट आहे. सदर प्रणालीच्या वापरास राज्यात दि.०७.११.२०२३ रोजी सुरुवात करण्यात आलेली असून सदर प्रणालीच्या प्रभावी वापरास सर्व जिल्ह्यांमध्ये सुरुवात झालेली आहे.

सदर प्रणालीचे दैनंदिन कामकाज करण्यासाठी आणि प्रणालीबाबत राज्यातील वापरकर्त्यांना वेळोवेळी येणाऱ्या अडचणींचे निवारण करण्यासाठी राज्यस्तरावर प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष (Project Management Unit -PMU) ची स्थापना करण्यात आलेली असून या अंतर्गत कंत्राटी पद्धतीने २ माहिती तंत्रज्ञान विषयक मनुष्यबळ (2 IT Resources) यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

सदर कक्षामार्फत जिल्हास्तरीय नोडल अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने National Digital Livestock Mission (NDLM) या योजनेचे राज्यस्तरीय कामकाज वेळोवेळी पूर्ण करणे आणि आवश्यकतेनुसार केंद्र शासनाशी समन्वय साधून भारत पशुधन या प्रणालीबाबत राज्यातील अडचणी सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे तसेच NDLM प्रकल्प कार्यालय आणि सपोर्ट कक्ष, केंद्र शासन यांचेशी थेट समन्वय साधून क्षेत्रिय स्तरावर येणाऱ्या समस्यांचे निवारण करणे व वेळोवेळी क्षेत्रिय अधिकाऱ्यांना/कर्मचाऱ्यांना NDLM मधिल अद्ययावत करण्यात आलेल्या बाबींचे प्रशिक्षण देणे इ. कामकाज करण्यात येत आहे.

राज्यातील सहकारी संघ व खाजगी दूध प्रकल्पांना दूध पुरवठा करण्याच्या दूध उत्पादक शेतकऱ्यांना दुधासाठी प्रतिलिटर ५/- रूपये अनुदान देणे या योजनेतर्गत भारत पशुधन प्रणाली (NDLM) आणि दुग्धव्यवसाय विकास विभागाने तयार केलेल्या प्रणालीमध्ये API Integration तयार करण्यात आलेले असून त्याद्वारे पशुधनाची पडताळणी करण्यात आली आहे.

#### ४) पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे -६७ येथे ई- ऑफिस प्रणालीचा अवलंब :-

शासकीय कामकाजात संगणकाचा अधिकाधिक वापर करून शासकीय कामकाज गतीमान व्हावे, कामकाजात सुसूत्रता यावी, दस्तऐवज सुरक्षित राहावे व माहिती त्वरेने आणि जलद गतीने प्राप्त होऊन निर्णय प्रक्रिया सुलभ व्हावी यासाठी शासकीय कामकाजात संगणकाचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी शासनाने वेळोवेळी सूचित केले आहे. त्यास अनुसरून पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे -६७ येथे ई- ऑफिस प्रणालीचे (eofficepune.maharashtra.gov.in) कामकाज यशस्वीपणे करण्यात येत आहे.

#### ५) पशुसंवर्धन विभागाचे एकात्मिक पोर्टल विकसित करणे :-

पशुसंवर्धन विभागामार्फत नुकतेच स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत विभागाचे सर्वसमावेशक पोर्टल तयार करण्याचे कामकाज हाती घेण्यात आलेले आहे. या एकात्मिक पोर्टलची प्रमुख उद्दिष्ट्ये पशुपालकांसाठी विभागामार्फत पुरविलेल्या सेवा आणि योजना एकाच व्यासपीठावर उपलब्ध करून देणे आणि विभागातील अधिकारी/कर्मचाऱ्यांच्या तांत्रिक तसेच संस्थात्मक कामकाजात सुलभता आणण्यासाठी सर्वसमावेशक प्रणाली तयार करणे ही आहेत. या पोर्टल अंतर्गत पशुसंवर्धन विभागातील विविध प्रमुख बाबींवर काम करण्यात येत असून लवकरच प्रणालीच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात येत आहे.

#### ६) सेवा हमी कायदा २०१५ :-

पशुसंवर्धन विभागाच्या एकूण २६ सेवा अधिसूचित करण्यात आलेल्या असून त्यापैकी १७ सेवा महाराष्ट्र शासनाच्या आपले सरकार या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. उर्वरित ९ सेवा संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्याबाबतची कार्यवाही अंतिम टप्प्यात आहे.

### कार्यक्रम क्रमांक : १५ महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळ

राज्यात प्राणी कल्याण कायदांचे सनियंत्रण करणे आणि प्राण्यांना होणाऱ्या अनावश्यक वेदनांपासून संरक्षण देणे यासाठी दि.२३ मे, १९९१ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मा. मंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय प्राणी कल्याण मंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर दि.१४.०८.१९९८, दि.०४.०८.२००४ आणि दि.१३.०९.२०१३ अन्वये यापूर्वी गठित करण्यात आलेल्या प्राणी कल्याण मंडळाची संरचना अधिक्रमीत करून या मंडळाची पुनर्रचना दि.०४.०७.२०१६ रोजी करण्यात आली आहे व मंडळाचे कार्यालय आयुक्त पशुसंवर्धन कार्यालय, औंध, पुणे येथे करण्याचे निर्देशित करण्यात आले आहे.

यानुसार मंडळावर शासनाने नियुक्त केलेले राज्यातील एक संसद सदस्य/विधानमंडळ सदस्य यांची अध्यक्ष व उपाध्यक्ष तसेच प्रधान सचिव (पदुम), आयुक्त (पशुसंवर्धन), आयुक्त (दुग्धव्यवसाय), आयुक्त (मत्स्यव्यवसाय), आयुक्त (कृषि), मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), पोलीस महासंचालक, आयुक्त (परिवहन), महाव्यवस्थापक, देवनार पशुवधगृह, अतिरिक्त आयुक्त पशुसंवर्धन यांची पदसिध्द सदस्य म्हणून व शासनाने नामनिर्देशित केलेले बृहन्मुंबई परिसरातील २ अशासकीय सदस्य व राज्याच्या इतर क्षेत्रातील १० अशासकीय सदस्य अशा एकूण २४ सदस्यांची संरचना करण्यात आली आहे.

सदर मंडळावर दि. ५ जुलै, २०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मा. श्रीमती पूनम महाजन, लोकसभा सदस्य यांची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक करण्यात आलेली आहे. तसेच दि. ३० जून, २०१७ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये या मंडळाचे उपाध्यक्ष व १२ अशासकीय सदस्यांची शासनाने नियुक्ती केली आहे. सदर मंडळाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व १२ अशासकीय सदस्य यांचा कार्यकाळ त्यांच्या नेमणूकीच्या दिनांकापासून तीन वर्षांचा आहे आणि पदसिध्द सदस्य त्यांच्या मूळ पदांवर कार्यरत असेपर्यंत मंडळाचे सदस्य राहतील.

मंडळाचे अध्यक्षीय कार्यकाळ दि. ४ जुलै, २०१९ रोजी संपुष्टात आलेला आहे तसेच सदर अशासकीय सदस्यांचा व उपाध्यक्षांचा कार्यकाळ दि. २९ जून, २०२० रोजी संपुष्टात आलेला आहे. मंडळाचे कामकाजाचे दृष्टीने नविन अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व अशासकीय सदस्यांची नेमणूक करणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाने महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळावर अशासकीय सदस्यांची नियुक्ती करण्यासाठी इच्छुक असलेल्या सुयोग्य व्यक्तींची शिफारस करणेबाबत कळविले होते. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळावर अशासकीय सदस्य नियुक्तीसाठी एकूण २३ इच्छुक व्यक्तींचे अर्ज शासनास सादर करण्यात आलेले आहे.

आजच्या घडीला प्राणी कल्याण विषयक कामे पशुसंवर्धन आयुक्तालयात करण्यात येत आहेत. यामध्ये महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळामार्फत पाळीव प्राणी दुकान नियम २०१८ आणि श्वान प्रजनन व विपणन नियम २०१७ अंतर्गत पाळीव प्राणी दुकान व श्वान प्रजनन व विपणन केंद्रांना नोंदणी प्रमाणपत्रे अदा करण्यात येत आहेत. ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत पाळीव प्राणी दुकान नियम २०१८ अंतर्गत १०६ केंद्रांना व श्वान प्रजनन व विपणन नियम २०१७ अंतर्गत ११० केंद्रांना नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यात आलेले आहेत

राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये कार्यरत असलेल्या पेट शॉप व डॉग ब्रिडींग सेंटरची तपासणी करून नोंदणी प्रमाणपत्रे वितरीत करणे, त्यांचे बँक खाते सांभाळणे, नोंदवह्या अद्ययावत ठेवणे व या अनुषंगाने उपस्थित होणा-या तक्रारींचे निवारण करणे इ. अतिरिक्त स्वरुपाची कामांमध्ये भरपूर वाढ झालेली आहे. याशिवाय सर्कशीमधील अडकून पडलेल्या प्राण्यांवर होणा-या क्रुरतेस प्रतिबंध करणेबाबत तपासणी तसेच सर्कशीमध्ये किंवा चित्रपटामध्ये/ टिव्ही मध्ये प्रदर्शित करण्यात येणा-या प्राण्यांची Performing Animals (Registration) Rules, २००१ नुसार नोंदणी करणे अशा कामकाजामध्येदेखील वाढ झालेली आहे.

शासन निर्णय क्र.क्र.प्र/२०२४- पसंप्र :०१.१ दि-पदुम/१०/१०/२०२४ च्या शासन निर्णयान्वये पशुसंवर्धन विभाग व दुग्धव्यवसाय विभाग यांचे एकत्रिकरण करून विभागाची पुनर्रचना झाली असून पुनर्रचना आकृतीबंधानुसार महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळ, पुणे या स्वतंत्र कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली आहे . सदर कार्यालयासाठी खालील प्रमाणे पदे निर्माण करण्यात आली आहेत .

अ. क्र.	पदनाम	नियमित पदे	बह्यास्त्रोत सेवा
	<b>नियमित पदे</b>		
१.	उपआयुक्त तथा सदस्य सचिव (पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय)	१	०
२.	पशुधन विकास अधिकारी, गट अ	२	०
	<b>बह्यास्त्रोत सेवा</b>		
३.	कनिष्ठ लिपिक	०	२
४.	बहुउद्देशीय कर्मचारी	०	३८
५.	शिपाई/परिचर	०	१
	<b>एकूण :</b>		<b>४१</b>

- उपआयुक्त (पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय) संवर्गातील अधिकारी हे सदर संस्थेचे कार्यालय प्रमुख म्हणून कार्यरत राहतील
- पुनर्रचनेनंतर सदर मंडळामध्ये ३ नियमित पदे व ४१ बह्यास्त्रोत सेवा कार्यरत राहतील.
- सदर मंडळाच्या कामकाजाच्या अनुषंगाने ३४ जिल्हा उपायुक्त (पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय) कार्यालयांमध्ये प्रत्येकी १ डाटा एन्ट्री ऑपरेटर याप्रमाणे ३४ व पुणे मुख्यालय येथे ४ याप्रमाणे एकूण ३८ बहुउद्देशीय कर्मचारी कार्यरत राहतील.

### जिल्हा प्राणी क्लेश प्रतिबंधक सोसायटी

महाराष्ट्र राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये प्राणी क्लेश प्रतिबंधक कायदा १९६० ची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्राणी क्लेश प्रतिबंधक सोसायटी स्थापना व नियमन नियम २०२१ मधील नियम ३ च्या उपनियम (१) द्वारे प्रदान अधिकाराचा वापर करून दिनांक १४ मार्च २०१७ च्या शासन अधिसूचनेद्वारे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये प्राणी क्लेश प्रतिबंधक सोसायटी स्थापन करण्यात आलेली आहे. सर्व जिल्ह्यातील जिल्हा प्राणी क्लेश प्रतिबंधक सोसायटीचे अशासकीय सदस्यांची नेमणूक करण्यात आलेली असून त्यांचे कामकाज सुरु झाले आहे.

जिल्ह्यात स्थापीत केलेल्या जिल्हा प्राणी क्लेश प्रतिबंधक सोसायटी (SPCA) ची नोंदणी संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६० अंतर्गत जिल्ह्यातील सहाय्यक संस्था निबंधक व सहाय्यक धर्मदाय आयुक्त यांचेकडे करण्यात आली आहे.

सदर अशासकीय सदस्यांचा कार्यकाळ संपल्याने नव्याने नियुक्ती बाबत कार्यवाही सुरु असून २६ जिल्ह्यांचे प्रस्ताव शासनास सादर केले आहेत, ८ प्रस्ताव शासनास सादर करावयाचे आहेत, तर अमरावती जिल्ह्यामध्ये २०२२ मध्ये समिती नियुक्त करण्यात आली आहे.

- प्राप्त प्रस्ताव : २६ जिल्हे (अमरावती जिल्हा समिती डिसेंबर २०२२ मध्ये गठीत झालेली असल्याने २७ जिल्हे) नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, गोंदिया, अकोला, ठाणे, सांगली, चंद्रपूर, परभणी, लातूर, यवतमाळ, वर्धा, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, हिंगोली, गडचिरोली, धुळे, भंडारा, बीड, नंदुरबार, पुणे, नागपूर, अहिल्यानगर, धाराशिव, जळगाव, बुलढाणा
- प्रस्ताव अप्राप्त जिल्हे : ८ जिल्हे मुंबई उपनगर, पालघर, रायगड, सिंधुदुर्ग, जालना, नांदेड, वाशीम, रत्नागिरी.

\*\*\*\*\*

## Performance Budget 2026-27

### Introduction

Animal husbandry and Dairy has long been the backbone of rural economy. This sector is not only an avenue for economic growth but also a pillar of rural empowerment and food security. This vital sector plays an important role in strengthening the Agricultural and Rural Economy of the State. Cattle, Buffaloes, Sheep, Goat, Poultry and Piggery farming have emerged as significant contributors to livelihoods, food security, and sustainable development. With the rising demand for high-quality dairy products, meat, eggs, and other livestock-based products, there is an enormous opportunity for individuals and businesses to thrive in this sector.

Animal husbandry and Dairy contributes 2.8% to the overall state Gross State Value Added (GSVA) and over 25% of the GSVA in Agriculture and Allied sector for the year 2023-24. As per 20th Livestock Census 2019, total livestock in the state was 3.31 crore and state ranks seventh at national level. The State ranks 3rd in meat production, 4th in wool production, 5th in milk production, and 7th in egg production. In Maharashtra, total estimated milk production during the year 2024-25 was 16,626 thousand M.T., whereas during the year 2023-24 it was 16,045 thousand M.T. It is 3.62 % more as compared to previous year. Total estimated meat production during the year 2024-25 was 1,214 thousand M. T., whereas during the year 2023-24 it was 1,157 thousand M.T. It is 4.96 % more as compared to previous year. But Maharashtra lags behind the National average in per capita availability of milk (358 gm/day vs. India's 485 gm/day) and per capita availability of eggs (65 eggs/annum vs. India's 106 eggs/annum). State's per capita availability of meat is more than National average. (9.54 k.g./annum vs. India's 7.50 k.g./annum)

It is important to bridge the gap between the demand and supply of milk, eggs, and meat, keeping pace with the State's growing population. It is crucial to take initiatives to enhance productivity, to adopt modern farming techniques, to improve Animal Health Management and to ensure efficient marketing strategies to maximize benefits for farmers. Collaborative efforts of Government and farmers-entrepreneurs will help to create a road map for collective progress. And it will lead to the empowerment of Livestock owners/farmers/entrepreneurs and growth of agriculture and allied industry.

Animal husbandry is providing employment in urban as well as rural areas. Also, there is an increase in all businesses related to animal husbandry and animal husbandry, thereby contributing to the economic development of the people in the rural areas and raising their social and economic level. Considering the capacity and need to increase it further, the government has taken the following important decisions for the benefit of the farmers.

- 1) Consolidation and Reorganization of Animal Husbandry and Dairying Department.
- 2) In order to provide better health treatment facilities to the livestock as per G.R.dt.10/10/2024 for the reorganisation of the department, all the 2841 Veterinary Dispensaries of Grade-2 have been upgraded to Grade-1. Out of total 4586 Veterinary Dispensaries (1745 Grade-1 and 2841 upgraded from Grade-2 to Grade-1) 4439 Dispensaries have been named as "Veterinary Clinic."
- 3) After reorganisation of the department newly 148 Taluka Veterinary Clinics have been established in state where taluka veterinary clinics were not functioning. So, in future the total of 317 taluka veterinary clinics will be functioning in the state.
- 4) Establishment of Taluka Animal Husbandry and Dairy Offices in 351 talukas.
- 5) Setting up of 06 Mobile Embryo Transfer Laboratories in the state to produce livestock with high production potential.
- 6) A total of 153 mobile veterinary clinics have been established under both the Centrally Sponsored Animal Health and Disease Control Program and the Chief Minister's Animal Health Scheme to provide door-step animal health services to the Livestock owners.
- 7) 26 services provided by the Department of Animal Husbandry have been included under the Maharashtra Public Service Rights Act, 2015 to provide prompt animal health services to the Livestock owners.
- 8) The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act, 2023 has been enacted to regulate breeding of bovine animals through artificial insemination and embryo implantation in the state.
- 9) Implementing complete ban on slaughter of cow progeny.
- 10) Subsidy scheme through Revised Govardhan Govansh Seva Kendra Yojana.

- 11) To strengthen and establish Animal breeding farm Hetikundi, dist. Wardha and Sakud, dist. Beed for genetic improvement in order to develop the conservation and production capacity of indigenous cow and buffalo breeds.
- 12) Establishment of new veterinary colleges at Savali Vahir Dist. Ahilyanagar, Baramati Dist. Pune and Parali Vajjanath Dist. Beed.
- 13) Approval and implementation of Raje Yashwantrao Holkar sheep-rearing "Mahamesh" scheme.
- 14) Implementation of Goat Cluster scheme.
- 15) Under the Centrally Sponsored National Livestock Mission, implementation of Goat, Sheep, Poultry, piggery and fodder development projects to create entrepreneurs.
- 16) Establishment of Maharashtra Goseva Ayog.
- 17) To provide essential fodder to livestock in drought conditions,
  - a) Priority for fodder production in galpera land in reservoirs of Water Resources of Irrigation and soil conservation department.
  - b) To encourage farmers for fodder production, the amount of subsidy has been increased from Rs.1500 to Rs.4000.
  - c) Determining the price of fodder to encourage silage production to provide nutritious fodder to livestock.

Animal husbandry business definitely helps in the upliftment of the individual and the society as well as addition to the national income. Because the products manufactured from this business e.g. Export of meat, eggs and other food and by-products earns the country foreign exchange. Gross value from Animal Husbandry sector at current prices is Rs.1,19,93,251.14 lacs for the year 2023-24. Development & animal health coverage are two important major functions of the AHD. To facilitate these major objectives, priority is given to the following programmes by the department. The Performance Budget 2026-27 emphasizes the financial requirements as well as physical targets of technical work have been worked out, for the year 2024-25 (Actual), 2025-26 (Anticipated) and 2026-27 (Target). The administrative set up of the Department, Regional level set up, Programmewise financial statement of non-plan expenditure, technical performance of each programme is elaborated in detail.

### **Maharashtra is the first state to grant agriculture-equivalent status to Animal Husbandry**

The Maharashtra Economic Advisory Council has submitted a roadmap report to the government to take Maharashtra's economy to \$1 trillion by 2028. To achieve this goal, the Economic Advisory Council has identified 8 factors that can boost income growth. This includes the "Agriculture and allied" factor. At present, the share of the agriculture sector in the State's gross domestic product is 12 percent and the share of livestock income in the total agricultural income is 24 percent. The NITI Aayog, in its 2021 report, had recommended measures to increase the participation of livestock in the country's/State's gross domestic product.

#### **NITI Aayog's observation:**

According to the 2021 report of the NITI Aayog, the share of agricultural crops in GDP has decreased from 12.1 percent to 8.7 percent during the period 2011-12 to 2017-18. On the other hand, the share of animal husbandry has increased and has stabilized at 4 percent. By 2030, the total demand for milk, eggs, and meat is going to increase and will be more than that of cereals. The NITI Aayog also pointed out that planned and scientific management in the Animal Husbandry sector is being neglected and recommended measures to reduce the financial risk of farmers/animal husbandry farmers.

If the problems faced by livestock farmers, such as higher electricity rates compared to agricultural electricity rates, lack of subsidy for solar energy, Gram Panchayat tax, and higher interest rates compared to agricultural loan rates, are resolved, people will be more inclined towards livestock farming and livestock production will increase. Due to the increase in entrepreneurship, increase in commercial profits, and competitive environment, there will be a resultant increase in things like creation of value chain for livestock products, group animal husbandry like agriculture, and adoption of modern technology.

The Maharashtra State Cabinet has taken a historic decision to give equal status to Animal Husbandry business, providing a major relief to lakhs of livestock farmers in the state. This policy reform will provide great relief to livestock farmers engaged in dairy farming, poultry farming, goat farming and pig farming and they will benefit from new concessions. As per this decision, all livestock-based businesses will now be considered equivalent to "Agricultural businesses".

The Cabinet discussed the proposal submitted by the Department regarding granting agriculture equivalent status to Animal Husbandry business and after discussion, took the following decision on this issue and issued Government Resolution No.: PAVIA-0325/Pr.No.74/Padum-3, Mantralaya, Mumbai, dated 29th October 2025.

1. Approval to grant Agricultural equivalent status to Animal Husbandry business.
2. Approval to levy electricity tariff for Animal Husbandry business with capacity of up to 25,000 meat poultry birds / up to 50,000 laying poultry birds, hatchery units with capacity of up to 45,000, dairy cattle herds up to 100, sheep / goat herds up to 500, pigs up to 200, not according to the category of "Agriculture and allied" but according to the category of "Agriculture".
3. As mentioned above, in order to bring uniformity in the Gram Panchayat tax rate by considering Animal Husbandry business as an agricultural business instead of considering it as a separate business, it was approved to levy tax at the same rate applicable to Agricultural business.
4. Approval to grant concession in interest rate on loans to Animal Husbandry business as Agriculture.
5. Approval to grant concession for setting up solar pumps and other solar sets for poultry and other Animal Husbandry business as Agriculture.
6. Approval to make additional allocation available for the implementation of the said policy.

These decisions will promote sustainable agriculture, generate employment in rural areas and increase the financial stability of farmers. About 75 lakh families in the State are engaged in Animal Husbandry, they will directly benefit from this. This is a historic decision in a true sense. It will greatly benefit all the livestock owners in the State and will help greatly in the growth of the Animal Husbandry department.

### **Programme No. 1- Direction and Administration**

Artificial Insemination is the main objective of the department. The Artificial Insemination Programme enhances the production of crossbreed Cattle and improved Buffaloes. This programme also underlines the guidelines regarding improved animal husbandry practices, encourage mixed livestock farming systems and management practices. All these issues automatically and indirectly help the livestock owners, agricultural labours and rural population allied business personnel's, in upliftment of their economic and social status. It highlights the following programmes.

1. To facilitate Artificial Insemination by expert veterinarians with advance frozen semen technology to produce crossbreed cow calves & improved buffalo calves.
2. To protect livestock & poultry from epidemics, control of epidemics, treatment & provision of veterinary health services.
3. Rearing & development of improved breeds of cattle, buffaloes, poultry, sheep, goat & pigs.
4. Maintenance of pure deshi breeds of cattles i.e. Lal Kandhari, Dangi, Deoni etc.
5. Training of farmers with recent advance knowledge of animal husbandry practices by the technical personnels

The State level administration also includes the budget control and control of Disease Investigation Section, Pune-67 and Institute of Veterinary Biological Products, Pune-67 is monitored by Commissionerate of Animal Husbandry, with the help of concerned technical officers. For implementation of Animal husbandry Programme through out the State, it has been divided in seven regions. The Regional Joint Commissioner of Animal Husbandry heads each region. District Deputy Commissioner of Animal Husbandry monitors the district level activities. The financial statement of Animal Husbandry Department and financial requirement of "Direction and Administration" has been given in the Table No. I.

### **Quality Control Laboratory :**

The office and the laboratory are located at Aarey Milk Colony Campus, Goregaon, Mumbai-65. This laboratory certifies the livestock & poultry products and bi-products to be exported. For this, various bacterial, viral, parasitic, mycological etc. tests are carried out by this laboratory for human safety and quality before export and certified for export. The office of the Deputy Commissioner of Animal Husbandry, Quality Control Laboratory, Mumbai supervises the work of issuing inspection certificates for animals coming for slaughter at the abattoir at Deonar. The work carried out in this laboratory has been show in Table No. VII

## Programme No. 2 - Veterinary Services and Animal Health

To increase the economic status of the livestock owner, the health status of their productive animal should be best. For this purpose, veterinary dispensaries at different level are established in all district of the State. The important responsibility of these dispensaries is to diagnose the disease condition of the ill animals and to treat it properly, to prevent the animals from contagious diseases by vaccinating them and to produce high yielding progeny by artificial insemination programme.

A total of 4853 veterinary institutes are functioning in the state as follows –

1. District Veterinary Polyclinics	-	33
2. Taluka Veterinary Mini Polyclinics	-	169
3. Veterinary Dispensary Grade I	-	1745
4. Mobile Veterinary Clinics	-	65
5. Veterinary Dispensary Grade II	-	2841

According to Reorganization and Delineation Government Resolution No.PASPR 2024/P.No.01/Padum-1 dated 10.10.2024 of Animal Husbandry and Dairy Department, the following veterinary institutions will be functioning in the state.

1. District Veterinary Polyclinics	-	33
2. Taluka Veterinary Clinics	-	317
3. Veterinary Clinics	-	4439

### District Veterinary Polyclinics (33) :

Total 33 District Veterinary Polyclinics are established in 33 districts of the State. In addition to this, 6 Veterinary Polyclinics are run by Maharashtra Animal & Fishery Science University, (at Parbhani, Nagpur, Akola, Shirval, Udgir and Mumbai).

The facilities available at these District Veterinary Polyclinics are :

1. In-patient wards for keeping the sick animals under observation of veterinarian for 24 hrs.
2. Major operations with the help of advanced techniques.
3. Availing the Artificial Insemination facilities.
4. Diagnosis of the complicated cases with the help of latest diagnostic machines like Blood analyzer, Bio-chemical analyzers, X-ray machine, Sonography machine etc.
5. Diagnosis of the epidemic diseases in the district and guide for control measure.
6. Admitting sick animals to the inpatient ward as needed and treating them.
7. Giving guidance to technical officers in district regarding treatment against complicated diseases of animals.

The work-load summary is given in Table No. II.

### Taluka Mini Veterinary Polyclinics (169):

The main objective to establish Taluka Mini Veterinary Polyclinics is to render specialized, expertise veterinary services like District Veterinary Polyclinics to the Livestock owners. Currently at the taluka level, total 169 Taluka Mini Veterinary Polyclinics are functioning.

As per the GR dated 10.10.2024 of Animal Husbandry Department, it has been decided to make newly 148 taluka veterinary clinics operational in 148 talukas where Taluka Mini veterinary polyclinics were not functioning. While taking the said decision, the name of “Taluka Mini veterinary polyclinics” has been changed to “Taluka Veterinary Clinics”. Accordingly, a total of 317 Taluka Veterinary Clinics will continue to function in the state.

### Veterinary Dispensaries Grade I & Grade II :

According to the recommendations of the National Agriculture Commission, there should be 1 Veterinary Dispensary for every 5000 livestock units in the non-hill areas and 1 Veterinary Dispensary for every 3000 livestock units in the hilly areas. Accordingly, Veterinary Dispensaries have been established in the state. At present, a total of 4586 Veterinary Dispensaries are functioning in the state. Out of that 1745 are Grade I and 2841 are Grade II. In Grade II Veterinary Dispensaries minor veterinary services provide through non-graduate veterinarians to livestock.

The Indian Veterinary Council Act, 1984 is in force in the state and under this Act only graduate veterinarians can provide veterinary services to livestock owners. Therefore, it has been decided to upgrade Grade II Veterinary Dispensaries to Grade I during restructuring.

After the implementation of the said resolution, a total of 4439 Grade-I veterinary clinics will continue to function in the state. During reorganization “Veterinary Dispensary Grade-1” has been renamed as “Veterinary Clinics”. Treatment of animals, preventive measures for disease control, artificial insemination facilities and surgery facilities are provided in these clinics.

#### **Mobile Veterinary Clinics :**

In hilly areas the livestock is scattered and is in less number. So it is difficult to the livestock owner to bring the animals to veterinary dispensary for treatment. In such remote and hilly areas the veterinary services are provided with the help of 65 mobile veterinary clinics in the State. The veterinary services are provided by graduate veterinarians in the same way as of veterinary dispensary Grade I. Total 153 mobile veterinary units are also working in the state.

#### **Check Posts :**

Total 13 check posts are established in the State. These 13 check post are on the major inter State livestock transport routes. At the check post the health status of the animal is checked, animals are tagged and registered on Bharat Pashudhan application. Vaccination is carried out and only healthy animals are allowed to enter in the state.

#### **Institute of Veterinary Biological Products, Pune -67 :**

This Institute produces some of the Bacterial & Viral vaccines for protection of livestock and poultry. In addition some antigens, diagnostic reagents etc. are also manufactured. Vaccines are manufactured as per the provision of schedule “M” of Drugs & Cosmetics Act, 1940 (Rules 1945 amendment 2023) at IVBP and are tested for quality standards by Quality Control Laboratory of IVBP as per the updated rules of Indian Pharmacopoeia. This institute has a small animal breeding unit e.g. Rabbit, Guinea Pigs, White Albino Mice and Poultry. This unit plays a major important role & is essential for the test & quality control of vaccines produced at IVBP. The work load summary and the information of the test carried out by Test and Quality control unit has been given in Table No. III.

The institute is in the final stages of obtaining the Manufacturing License for the production of Lumpy Skin Disease vaccine required for livestock. The production of the vaccine will fulfill the requirement of Lumpy Skin Disease vaccine in the state.

#### **Bharatratn Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune-67:**

Central Government has also recognized this institution as referral laboratory for the States in Western part of the country. According to that guidance is provided for diseases diagnosis to Goa, Madhya Pradesh, Gujarat and Chhattisgarh State & Dadra Nagar Haveli and Div & Daman UT's.

1. To visit various places in the States, where outbreaks has occurred. Collection of samples at these places, carry out various tests on these samples and diagnose the disease.
2. To convey the diagnosis of diseases to veterinarians and to give suggestions of treatment accordingly.
3. Investigation on new diseases and treatment thereof.
4. To control the disease so as to maintain the health of animals and birds in the State
5. To develop new techniques for accurate & prompt disease diagnosis.
6. to avoid economical losses and to enhance the productivity of animals conducting the tests of tuberculosis, epizootic abortions, Mastitis, Poisoning, parasitic infestations, viral and bacterial and protozole diseases, salmonella in birds and advice to control and contain the disease.
7. To guide veterinarians & farmers, regarding latest techniques in disease diagnosis and prophylaxis through meetings, summits, trainings etc.
8. To forecast the occurrence of certain disease by studying its outbreak in past & climatic condition at that time.

State Level AnimalDisease Investigation Laboratory, Maharashtra State, is functioning at Pune-67 and under it 8 Regional Disease Investigation Laboratories are functioning. The work load summery has been given in Table No.V

### **Regional Disease Investigation Labs :**

There are eight regional disease investigation labs working at following places i.e. Chiplun, Kolhapur, Pune, Nasik, Chh. Sambhajinagar, Akola, Nagpur & Latur. By organizing work camps, the regional officers are being guided regarding testing of nationally important diseases, predominant diseases in that area. This work is being taken by these regional labs. If certain test can not be done in this laboratory, the disease samples/tissue samples are sent through them to Disease Investigation Section, Pune. As per GR no.viroa/2024/pr.kr.51/pdu-2 dt.19 August, 2024 of Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department, GoM Disease Investigation Lab., Pune has been shifted to Ahilyanagar.

In addition, this laboratory conducts regular visits to Private and Govt. Cattle Breeding Farms and test for Tuberculosis, Infectious abortions and John's diseases as well as regular visits to Government and Private Poultry Farms to carry out testing for Salmonella and Marex disease. Rabies control programmes are conducted with the help of Pimpri-Chinchwad and Chh. Sambhajinagar Municipal Corporation within its territories. The workload summary has been given in Table No. IV

### **Programme No. 3 - Cattle and Buffalo Development**

As per 20th Livestock Census 2019 there were 62.30 lacs in-milk cows and buffaloes in the State. The total estimated milk production during the year 2024-25 was 16,626 thousand M.T. (Source- Integrated survey scheme) Estimated in-milk cows and buffaloes were 69.29 lacs. The cattle improvement programme is implemented in order to improve the milk yield on the basis of following principles.

1. Improving animal health
2. Reproductive health control.
3. To increase milk production potential, cross breeding programme in cows and upgrading local buffalo
4. Training of farmers regarding, cross-breeding & animal husbandry practices.

The following schemes are implemented for bringing up the desired improvement.

1. Cattle breeding farms under State Sector and MLDB.
2. District Artificial Insemination Center.
3. Purposive grants to Zillah Parishad.
4. Special Livestock Production Programme.
5. Milk Competition.

The financial requirement is given in Table No. I.

### **District Artificial Insemination Centers (DAIC's):**

Artificial Insemination is a major important highlighted programme of the department, for improvement of livestock through cross breeding and Indigenous breed development. Throughout the State there are 34 DAIC's covering and supplying the semen doses, sheaths, guns and liquid nitrogen to Veterinary Clinics, Taluka Veterinary Clinics, District Veterinary Polyclinics and 73-CM Mobile Veterinary Units and 80-Mobile Veterinary Units from Centrally sponsored scheme i.e. total 153 Mobile Veterinary Units so as to facilitate the Artificial Insemination work.

### **Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur :**

To implement 100% Government Sponsored scheme Rastriya Gokul Mission Maharashtra Livestock Development Board, Akola have been established as per G.R. No.CDS-10-2001/(P.k.59)/ADF-4, dt.2.4.2004. Under this scheme, special animal breeding technology services will be provided more effectively and efficiently. And the scope of cross breeding programs will be expanded especially in the backward areas of the state to stimulate milk production and employment generation. Presently headquarter of MLDB has been shifted to Nagpur as per G.R. No.Sankirn 2020/ Prakra145/ ADF-4, dated 05.02.2021 and MLDB, Nagpur is working with 100% Central Government assistance.

Under this organization there are 09 Government Bovine Breeding Farms and 03 Government Frozen Semen Stations. According to Rashtriya Gokul Mission, the organization is proceeding with the implementation of the Bovine Breeding Policy of the State. The reports received from the Board for 2024-25 are covered. Under Rashtriya Gokul Mission only two projects are working 1) Pandhrpuri buffaloes at Government Bovine Breeding Farm, Tathwade, Pune and 2) Pohra, Amravati for Gavla cow breeds. The indigenous Gavla cow breeds are being preserved and promoted at Government Bovine Breeding Farm Hetikundi, Wardha which has

been newly transferred from State to MLDB. Bulls are produced at bull Mother farms and reared at Bull rearing farms are supplied to Government Frozen Semen Stations for production of Frozen Semen doses. The performance summary has been elaborated in Table No. II to VII.

#### **Government Bovine Breeding Farms under MLDB:**

1. Kopergaon (Ahmednagar) : HF& HF X GIR crossbreeds bulls
2. Tathawade (Pune) : Pure Jersey exotic bulls & Pandharpuri Buffalo
3. Jath (Sangli) : Gir and Gir bull x Jersey
4. Junoni (Solapur) : Pure Khillar, Pure indigenous bull
5. Hingoli : Buffalo Bull Breeding Centre
6. Pohara (Amravati) : Gavlau, Tharparkar bulls
7. Wadsa (Gadchiroli) : Sahiwal x Jersey bulls.
8. Hetikundi (Wardha) : Pure Gavlau & Indigenous bull
9. Sakud (Beed) : Deoni & Lal Kandhari

#### **Major Objectives and Schemes of MLDB, Nagpur :**

1. Implementation of Artificial Insemination Programme and Breed Improvement programme. Also to formulate district wise target of Artificial Insemination, follow-up of the Artificial Insemination work, as per the target fixed and it's monitoring.
2. Systematic control on facilities for Artificial Insemination works and maintains the quality of Frozen Semen doses as per standards and norms.
3. Production of proven sire by conducting the progeny testing programme.
4. Implementation of Central/ State Sponsored Schemes in the State Mainly Rashtriya Gokul Mission, National Programme for Bovine Productivity Mission, National Programme for Bovine Breeding, Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo & Gavlau cow, Rashtriya Krishi Vikas Yojana, Genetic Improvement Programme.
5. To produce high pedigree proven bulls by providing basic infrastructure facilities and strengthening.
6. Modernization of Government Frozen Semen Stations at Pune, Nagpur and Chhatrapati Sambhajanagar for production, supply and storage of quality Frozen Semen doses.
7. Strengthening of LN2 storage capacity and supply mechanism, purchase of LN2 tanks and mobile tankers.
8. To produce highly productive and highly fertile livestock 6 Mobile ET-IVF Laboratories are established.
9. To preserve and promote the recognized indigenous pure cattle and buffaloes breeds in the state. To strengthen government cattle breeding farms for the conservation of Khillar, Lalkandhari, Gavlau, Dangi and Devani cattle breeds and Pandharpuri and Nagpuri buffaloes breeds as well as to establish Bovine breeder's organizations of the above breeds and providing feed subsidy to male calves/heifers through them and supplying bulls for breeding.

#### **Rashtriya Gokul Mission :**

##### **Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo :**

National Dairy Development Board, Anand (Gujarat) had approved the implementation of The Pandharpuri Buffalo Genealogy Improvement Programme under the National Dairy Project-1 in Solapur district of Maharashtra from 2013-14 to 2018-19. Subsequently, the plan for the period 2020-21 to 2023-24 was approved under the Rashtriya Gokul Mission.

Main objective of this scheme is to produce 104 high pedigree male Buffalos. For this 42337 Buffalos has been registered from 9 talukas (Pandharpur, Madha, Sangola, Mangalvedha, Malshiras, Mohol, Barshi, South Solapur and North Solapur) of Solapur districts.

To Provide Artificial insemination facility to above Pandharpuri Buffalos 40 AI centers has been established. 75608 Buffalos are inseminated up to May, 2025. With this AI 7898 females buffalo calves and 10414 male buffalo calves are borne and out of these 2351 are high pedigree calves. 947 female calves and 1404 male calves are available out of 2351 high pedigree calves. Out of these 1404 male calves blood samples from that 299 calves are selected on the basis of criteria of External Characters (Phenotypic Characters) are screened for Brucella, TB, JD and IBR sent for parentage testing to Anand, Gujrat.

### **Pedigree Selection Programme of Gavlau Cattle :**

Under letter no. MLDB/Tech/651/Akola dated 07.02.2020 by the Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur the project "Creation of high pedigree varieties of Gavlau breed through genealogy selection programme" was submitted to the Central Government for approval.

The National Dairy Development Board, Anand (Gujrat) vide its letter No. AB:RGM:PCM-IV:10163 dated 08.03.2022 has informed that the project has been approved in the meeting of the Project Steering committee held on 09.02.2022. A fund of Rs.186.30 lakhs was sanctioned for the said project. The duration of the project was 2022-23 to 2023-24.

NDDB, Anand (Gujrat) vide its letter No.AB:RGM:PMC-V:2400, dated 08.06.2023 has extended the said project from the year 2024-25 to 2025-26. For the period 2022-23 to 2025-26 total Rs.488.37 lakhs has been sanctioned. Total provision of Rs.134.00 lakhs has been received as advance up to March 2025. Out of this Rs.100.81 lakhs has been spent.

Under this project, a milk counting program of 600 cows per year is to be implemented in the breeding area of Gavlau cow and 25 artificial insemination centers are to be established and 14 Gavlau Bulls with high productivity are to be produced through artificial insemination.

### **Production of High Pedigree female calves using Sex Sorted Semen for Artificial Insemination Programme In Cows and Buffaloes from Farmers in the State :**

In the state of Maharashtra, the Prohibition of Cattle Slaughter Act has been implemented from 4<sup>th</sup> March, 2015. Also with the increase in modern technology and mechanization in agriculture the need of bulls used for agricultural work has decreased. If the semen produced by using the Sex Sorted Semen technology is used in cows and buffaloes under artificial insemination programme it will be possible to produce about 90 percent female calves and to minimize production of male calves.

Maharashtra Livestock Development Board of Animal Husbandry Department has procured Sex Sorted Semen at the rate of 575/- per Semen dose from Genus Breeding India Pvt. Ltd.(ABS India). During five years a total of 6.80 lakh semen doses will be used for artificial insemination of cows and buffaloes at the doorsteps of farmers/livestock owners in the state.

During the Financial year 2025-26, grant of Rs. 24.49 Cr. has been budgeted.

### **Use of In-Vitro Fertilization and Embryo Transfer Technology (IVF-ET) :**

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) and OPU (Ovum Pick Up) will help in the promotion of valuable indigenous breeds of high-potential cows and buffaloes by breeding selected females with high fertility and genetics through proper use of IVF (In-Vitro-Fertilization) technology. All cows and buffaloes usually give birth to 10 to 12 calves in a lifetime, but this technology has the potential to produce 50 calves a year and more than 500 calves in their lifetime. In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Bull Mother Farm, Tathavade, Pune has been set up under the District Annual Plan Scheme for the year 2017-18. So far, 37 calves have been born through In-Vitro-Fertilization and Embryo Transfer Technology. More than 30 cattle are yet to be calves. "Sheetal" the country's first Pandharpuri buffalo calf was born on 23<sup>rd</sup> July, 2022 at the In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune.

Now, In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune in collaboration with Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur and Dairy Farmers has started similar work at the field level. Recently 35 farmers have entered into a mutual agreement with In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune for 250 calves for embryo production and transfer to their doorstep.

As per GR No. Krivpadum-33030/ 18/ 2023/ (641278)/ MAG/ Padum-4 Ministry, Mumbai- 400032 dated 05<sup>th</sup> October 2023 Govt. of Maharashtra decided to set up six embryo transplant laboratories in every revenue division of the state for the purpose of qualitative and quantitative growth of the indigenous cows of Dangi, Deoni, Gavlau, Khilar and Lal Kandhari in Maharashtra. The six laboratories are proposed at the following locations.

Sr.No.	Revenue Division & Place	Mainly included native Cow/ Buffalo breeds
1	Mumbai- District Artificial Insemination Centre, Pen, Dist.- Raigad.	Konkan Kapila, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Mehsana and Murrha Buffalo.
2	Nashik- Loni Budruk, Tal.- Rahata, Dist.- Ahmednagar.	Dangi, Gir, Sahiwal, Jersey, HF Cow and Murrha Buffalo.

3	Pune- Bull Mother Farm, Tathavade, Pune.	Khilar, Gir, Sahiwal, Tharparkar, Jersey, HF Cows and Pandharpuri Buffaloes.
4	Chh. Sambhajinagar - Bull Rearing Centre, Chh. Sambhajinagar (Harsul).	Deoni, Lal Kandhari, Gir, Sahiwal, Jersey cow and Marathwada Buffalo.
5	Amravati- District Artificial Insemination Centre, Akola.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Purnathadi Buffalo.
6	Nagpur- Animal Breeding Farm, Hetikundi, Tal.- Karanja, Dist.- Wardha.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Nagpuri Buffalo.

The construction of the above 6 Embryo Transfer Laboratories is underway with the funds available for establishment, and all 4 Embryo Transfer Laboratories except Hetikudi and Tathwade have completed construction, and planning has been made for the purchase of necessary equipment.

**a) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :**

2 Cows/ Buffalo distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/-. 2) Unit of 2 buffalos- Subsidy amount is Rs.80,000/- will be benefited under this scheme. In this scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2024-25 the first installment of the grant under this scheme has been distributed to 3740 and the second installment to 3146 beneficiaries.

**b) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in Jalna district :**

2 Cows/ Buffalos distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/-. 2) Unit of 2 buffalos- Subsidy amount is Rs.80,000/-. In this scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2024-25 the first installment of the grant under this scheme has been distributed to 632 and the second installment to 620 beneficiaries.

**Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023**

Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023 has been passed in the December 2023 Winter Session of the State Legislature to bring legal control over persons and institutions engaged in unauthorized artificial insemination using substandard semen in the state. The implementation of this Act began on 5th December 2024. It covers production, processing, storage, sale and distribution of frozen semen in cows & buffaloes, regulation of assisted reproductive technologies (Embryo Transfer Technology/In Vitro Fertilization) and all related matters. Due to this regulation, the quality of frozen semen used for artificial insemination, the disease-free condition of the bull used for semen production, artificial insemination in proper manner etc. can be implemented in proper manner. This act includes following items.

1. Establishment of Maharashtra Bovine Breeding Regulatory Authority, Headquartered at Commissionerate of Animal Husbandry, Aundh, Pune-67 and chaired by the Hon. Commissioner, Animal Husbandry, Pune. (Section 12)
2. Certification of bulls : Only bulls meeting prescribed health and genetic standards can be used; certified by the Authority with unique identification number. (Section 8)
3. Registration of semen stations, embryo transfer/ In vitro fertilization laboratories, artificial insemination training institutes, assisted reproductive technology service providers and assisted reproductive technology experts will be done from Authority. (Section 4)
4. Registration of semen bank, artificial insemination service providers and artificial insemination technician will be done from concerned District Deputy Commissioner of Animal Husbandry. (Sec. 5)
5. Regulation of sale of semen, embryos, oocytes, bull/ bovine reproductive organs etc.
6. Restrictions on new or existing semen stations, semen banks, artificial insemination service providers, assisted reproductive technology service providers, artificial insemination training institutes, artificial insemination technicians, assisted reproductive technology specialist/ technicians.

7. Registration must be renewed every five years and application for renewal shall be made before three months of the date of expiry of the period of registration certificate. (Section 7)
8. Registered entities must maintain detailed records and regularly submit returns. (Section 29-30)
9. If the Authority or District Deputy Commissioner, Animal Husbandry finds that a registration certificate: was obtained by fraud or misrepresentation; violates the certificate's conditions, or breaches the Act or its rules, then, after giving the holder a chance to be heard, they may: revoke the certificate with written reasons; suspend it until compliance is ensured or impose additional conditions for continued validity.

#### **Programme No. 4 - Poultry Development**

Poultry Population in the Maharashtra State is 742.97 lacs, as per the 20 th Livestock Census 2019. This shows a down of 4.49% in poultry population as compared to 19 th Livestock Census 2012. There is also a decrease of 13.44% in the number of improved variety birds due to interest of farmers in the poultry farming with modern techniques. As per the survey report of 2024-25 under the Integrated Survey Scheme, egg production in the State is 822 crores which are 5.53% increase as compared to egg production 779 crores in 2023-24. Per capita availability of eggs in the State is only 65 eggs per year against the WHO recommendation of 180 eggs, which exhibits a large scope for poultry farming business in the state.

Availability of improved quality of poultry breeds, equipment, medicines, vaccines & financial assistance to poultry farmers through 1000 broiler rearing birds scheme of the State have resulted in growth of poultry sector in the State. Following institutes of State Government are working in order to promote the poultry farming business in state and establishment of schemes.

##### **a) Central Hatcheries:**

Central Hatcheries are established at Pune, Chhatrapati Sambhajnagar, Kolhapur and Nagpur in Maharashtra State. Improved Deshi Poultry birds in the form of Hatching Eggs, Day Old Chicks (DOC) & Pullets are provided to the farmers according to their demand. Breeds like Rhode Island Red, Giriraja, Black Australorp, Grampriya, Kaveri and Survarnadhara are reared and produced in these hatcheries for supply to the farmers. In the year 2012-13 these Central Hatcheries were strengthened by installation of automatic feeders and waterers.

##### **b) Intensive Poultry Development Blocks:**

There are 16 Intensive Poultry Development Blocks in the state working under Zilla Parishads.

1. Mumbai Region - Palghar, (Chiplun) Ratnagiri, (Pen) Raigad.
2. Nashik Region - Nashik, Dhule, (Kopergaon) Ahmednagar.
3. Pune Region - Satara, Sangli (Palus), Solapur.
4. Chh.Sambhajnagar Region - Parbhani, Beed (Pali).
5. Latur Region - Dharashiv, Nanded.
6. Amravati Region - Amravati, Yeotmal, Akola.

Poultry training programmes are organized at these Intensive Poultry Development Blocks to create the awareness regarding poultry farming, technical management & marketing. Integrated Poultry Development Programme is implemented through funds received from District Planning Committee.

##### **c) Duck Breeding Farm:**

Duck Breeding Farm was established at Wadsa, District Gadchiroli for promotion of Duck rearing. Day Old Chicks and hatching eggs of improved variety of duck (Khaki Camp Bell) are provided at low cost to Adiwasi beneficiaries in the Vidarbha region. Duck Breeding Farm is strengthened and Duck Hatchery also has been established under Rashtriya Krishi Vikas Yojana.

##### **d) Navinyapurna Yojana-Rearing of 1000 broiler poultry birds through poultry farming:**

There is a large scope for production of poultry meat in the state. An administrative approval for the scheme of "Rearing of 1000 broiler birds" has been granted by State Govt. during 2012-13 for implementation of the scheme during 12th five-year plan. Under this scheme, 50% subsidy (maximum up to Rs.1,12,500/-) is provided to general category beneficiaries whereas 75% subsidy (maximum up to Rs.1,68,750/-) is provided to

the beneficiaries of Scheduled Caste and Scheduled Tribes towards the utilization of providing poultry houses, equipment and other related items necessary for poultry rearing.

**e) District Plan Scheme -Integrated Poultry Development Programme:**

This scheme is being implemented through Intensive Poultry Development Blocks in the District through the funds received from District Planning Committee, to encourage backyard poultry farming in rural areas. In this scheme, 100 day old chicks of improved Deshi variety & poultry feed are provided on 50% subsidy Rs.14,750/-Total project cost is Rs.29,500/-. Also a unit of 25 pullets and 3 male birds is provided to beneficiaries at 50% subsidy Rs.5,420/-,Total project cost is Rs.10,840/- Remaining amount for equipment and shed for birds is to be arranged by beneficiaries. The financial requirements and workload details of the above institutes are shown in Table No.I,II,III. The said scheme Implemented as Per GR dt. 20.01.2023.

**f) Establishment of 302 Intensive Poultry Development blocks on public private partnership:**

As per Government resolution no.Kukkut-2016/C.R.67/Padum, Mantralaya, Mumbai-32 dated 13.11.2017 issued for establishment of 302 New Intensive Poultry Development blocks all over the state. (Each taluka should have single/one IPDB). Till march 2025, 184 units are completed and are in function. Under this scheme cost of single unit is Rs.10,27,500/- and Rs.5,13,750/- (50%) subsidy from State Government will be given to all beneficiaries.

**g) National Livestock Mission:**

Under this scheme, the 50% subsidy up to 25.00 lakh provided for project of 50.00 lakh for rearing 1100 low input technology birds and producing eggs & day old chicks and create entrepreneurs.

Under the scheme of establishment of 1000 poultry rearing and Hatchery unit till the month of October 2025 in total 69 proposals have been submitted to the Central Government so far and 42 proposals have been approved by the Central Government. Amongst them 20 applicants are benefited till date. Central Government disbursed 50% subsidy total amount of Rs.2,46,48,000 to the account of 20 applicants. Amongst them 12 proposals are completed and recommended for release of second installment of subsidy. 6 applicants amongst them received the second installment of subsidy of Rs.75,50,000.

**Programme No. 5 - Sheep and Goat Development**

According to 20th livestock census there are 26.80 lacs Sheep and 106.05 lacs Goat in the State. In the State, there are 4 recognized breeds of Goat viz. Osmanabadi, Sangamneri, Berari and Konkan Kanyal and 1 breed of sheep viz. Deccani. Maharashtra Sheep & Goat Development Corporation is established on 8 August 1978 under Company Act 1956 and actual working from 01.11.1979. The Corporation renamed as Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep & Goat Development Organization from 23.06.2003.

There are 11 Sheep & Goat farms functioning under Corporation at Bilakhed, Padegaon, Ambejogai, Mukhed, Mahud, Tirth (B) Tuljapur, Dahiwadi, Ranjani, Pohara, Bondri & Javala, Wool utilization Centre and Head office at Pune-16. Schemes being implemented by Punyashloka Ahilyadevi Sheep and Goat Development Corporation.

1. Supply of Improved Rams & Bucks for breed improvement.
2. Provide Sheep & Goat Management Training to sheep and goat breeders.
3. Implementation of Machine Shearing Programme.
4. Purchase of raw wools from the shepherds and Manufacturing of woolen products & their sale.
5. Distribution of sheep/ goat units under various government sponsored schemes and Organization of Woolen Expo.
6. Implementation of centrally sponsored scheme Conservation of Madgyal Sheep.
7. Implementation of RajeYashwantrao Holkar Mahamesh Yojana.
8. Implementation of Goat Cluster Scheme.

**a) Distribution of 20 +2 Goat Unit in six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :**

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450

Sq. ft) Subsidy amount is Rs.1,14,700/-. In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2024-25 the first installment of the grant under this scheme has been distributed to 1785 and the second installment to 1518 beneficiaries.

**b) Distribution of 20+2 Goat Unit in Jalna district:**

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450 Sq.ft) Subsidy amounts Rs.1,14,700/-.In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2024-25 the first installment of the grant under this scheme has been distributed to 418 and the second installment to 365 beneficiaries.

**c) Raje Yashwantrao Holakar (Mahamesh Scheme) :**

For promotion of Sheep rearing, Government resolution is issued on dated 02.06.2017 for the distribution of sheep, feed and other materials under RajeYashwantrao Holakar Mahamesh scheme. The scheme is only for Nomadic Tribes-C (NT-C)

1. Distribution of 20+1 sheep unit with infrastructure-75 % subsidy.
2. Distribution of improved male sheep-75% subsidy.
3. Provision of subsidy for infrastructure for rearing of sheep- 75% subsidy.
4. Provision of subsidy for balanced feed for sheep unit- 75% subsidy.
5. Mini silage baller cum wrapper machine- 50% subsidy.
6. Installation of Animal feed Unit- 50% subsidy.

During 2019-20 to 2025-26 up to Dec.2025, 3081 sheep units were distributed to beneficiaries, infrastructure for sheep rearing was provided to 239 beneficiaries, improved rams were distributed to 353 beneficiaries, balanced feed for sheep was provided to 66 beneficiaries. And subsidy for purchase of mini-silage baler-cum-wrapper machine provided to 2 beneficiaries.

**d) National Livestock Mission :**

Under this Centrally sponsored scheme subsidy is given in the range of Rs.10 lakh to Rs.50 lakh for raring 100+5 to 500+25 goats and sheeps to create entrepreneurs. Project cost is Rs.20 Lakh to Rs.100 Lakh.

Under the scheme of establishment of 100 to 500 goat and sheep unit till the month of October 2025 complete 569 proposals have been submitted to the Central Government so far and 278 proposals have been approved by the Central Government. Amongst them 146 applicants are benefited till date. Central Government disbursed 50% subsidy total amount of Rs.22,27,75,453 to the account of 146 applicants. Amongst them 69 proposals are completed and recommended for release of second installment of subsidy. 43 applicants amongst them received the second installment of subsidy of Rs.7,29,58,000.

**Programme No. 6 - Fodder and Feed Development**

To maintain the immunity, production, reproduction capacity and working capacity of the animals, it is necessary to feed balanced ration to the animals. To enhance the availability of nutritious fodder 1) increase the areas under fodder crops in order to increase fodder production & availability 2) saving in available fodder by using chaff-cutters 3) additional fodder production during rainy season & preservation of it in the form of silage 4) use of unconventional fodder (Enrichment of low quality roughages by urea treatment, Hydroponic fodder production, Azula cultivation & production etc.) these four programmes are implemented by the Fodder Development Desk. In concern with above four programmes following various Centrally Sponsored & District Plan Fodder Development Schemes is implemented.

To ensure the availability of nutritious feed for livestock, the Fodder Development Scheme is being implemented. Under this scheme an expenditure of Rs.39.88 crore was incurred during the year 2023-24. A total of 12,636.06 quintals of fodder seeds were distributed to livestock farmers. Fodder crops were sown on 42,120.02 hectares of land, resulting in the production of 20.93 lakh metric tones of green fodder.

For the financial year 2024-25, under the District Annual Plan, a budget of Rs.49.82 crore was allocated for fodder seed distribution, out of which ₹40.26 crore has been spent. Through this, 1,747.55 metric tones of fodder seeds have been distributed. As a result, fodder crops have been sown over an area of 91,915 hectares,

yielding 48.16 lakh metric tones of green fodder. A total of 1,24,573 livestock farmers have benefited from this scheme across the state.

For the year 2025–26, a budget of Rs.60.87 crore has been approved. It is estimated that 2,80,507 hectares of land will be brought under fodder crop cultivation, which is expected to produce approximately 140 lakh metric tones of green fodder. The scheme is expected to benefit 1,52,175 livestock farmers across the state.

**A) Centrally Sponsored Scheme (Animal Husbandry Infrastructure Development Fund Scheme – AHIDF) :-** The project under the AHIDF shall be eligible for loan up to 90% of the estimated/ actual project cost from any Scheduled Bank, National Cooperative Development Corporation (NCDC), based on submission of viable projects by eligible beneficiaries. The beneficiary contribution in case of Micro and Small units as per MSME defined ceiling could be 10% while in case of Medium Enterprises as per defined MSME ceiling, beneficiary contribution could go up to 15%. The beneficiary contribution in other categories of enterprises could go up to 25% or more. Interest subvention is 3% for all eligible entities.

➤ **Projects Included**

1. Milk Processing
2. Meat Processing
3. Animal feed manufacturing
4. Genetic Improvement
5. Veterinary Vaccine & Drug Production
6. Animal Waste Management

**Maharashtra ranks 1<sup>st</sup> in implementation .** Interest Subvention amount approved is Rs.100.6 cr. Out of which Rs.61.8 cr. is released. Employment generation under this scheme is 9504

**B) Centrally Sponsored Schemes (National Live Stock Mission):**

Central Government has change the scheme guidelines from the year 2021-22 and the new scheme sanctioned on the basis of entrepreneurship development and employment generation through animal husbandry. In this new scheme, following two schemes are incorporated under Feed and Fodder Development sub-scheme.

1. Subsidy for production of quality fodder seed :- To mitigate the fodder seed shortage with the availability of quality fodder seed, Rs.250 per kg. subsidy is given for production of Breeder seed, Rs.150 per kg. subsidy is given for production of foundation seed, Rs.100 per kg. subsidy is given for production of certified seed.
2. Entrepreneurial activities in Feed and Fodder :- In this scheme, 50 % subsidy maximum up to Rs.50.00 lakh is given for the production of Silage, Dry Fodder Block and TMR.

For availing the benefits of subsidy in the above schemes, application would be submitted online only and subsidy will disbursed in two instalments by Small Industries Development Bank of India (SIDBI).

Under the scheme of establishment fodder value addition i.e., silage, total mixed ration, Fodder Block making units and storage units till the month of October 2025 complete 57 proposals have been submitted to the Central Government so far and 42 proposals have been approved by the Central Government. Amongst them 19 applicants are benefited till date. Central Government disbursed 50% subsidy total amount of Rs.4,46,98,000 to the account of 19 applicants. 7 proposals were completed and recommended for release of second instalment of subsidy. Amongst them 2 applicants are benefited by second instalment of subsidy of Rs.46,43,750.

**C) District Plan Scheme:**

vide State Government G.R. dated 20.05.2025 certified seeds of modified fodder crop varieties & perennial fodder crops saplings are provided to farmers on 100 percent subsidy basis for cultivation of fodder crops in the farmers land & encouragement for fodder production by the farmers.

- Ceiling limit : maximum 1 hecter per farmer
- Subsidy amount : Rs.4000/- per farmer .
- Assistance for rearing of calves/ heifers :
  - 1) for cow calves & heifers (age - 4 month to 32 month) 50 % subsidy will be given for purchase of 1900 kg concentrate feed
  - 2) for buffalo calves & heifers (age - 4 month to 40 month) 50 % subsidy will be given for purchase of 2500 kg concentrate feed

- Policy decision has been taken for the fodder crop cultivation in Tank bed land during the year 2023-24 for mitigation of fodder scarcity vide G.R. No.DAHD-14012/5/2023-DAHD-AH-4(670130), dt.21.09.2023

#### **Feed Analysis Laboratory:**

State Level Wool and cattle feed Analysis Laboratory is functioning at Gokhale nagar Pune-16 under the control of Assistant Commissioner Animal Husbandry. The cattle feed Analysis Laboratory Pune Institute has been modernized under the National Livestock Mission, a centrally sponsored scheme. With the help of these equipments the facility has been made available to analyze a total of 25 food components in green, dried, cattle, poultry feed and silage. Representative animal feed samples are analyzed in this laboratory. Feed samples from cattle breeding farms, hatcheries and Intensive poultry development block is analyzed for the proximate principles. The financial requirement & work carried out in the Laboratory has been shown in Table No. I

#### **Programme No. 7 - Extension and Training**

A developing science regarding animal husbandry plays an important role in providing livelihood and income source to the rural people through encouraging livestock and poultry keeping practices. In view of propaganda and publicity of animal husbandry practices, the extension and training of farmers and technical personnel's is being conducted by the department.

Under exhibition and propaganda activity, many programmes such as, In-service training course, Artificial Insemination Training, Poultry training, Farmer's training regarding livestock and livestock keeping practices, are undertaken. Maharashtra Animal and fisheries Science University is also supporting various extension education programmes. Cattle show, work campaigns, rallies, practical training for livestock owners are organized at district level. The programme of exhibition and propaganda is effectively implemented by giving wide publicity and hasten transfer of technology regarding Animal Husbandry trends, practices and opportunities through broadcasting and telecasting media. To implement the programme effectively the scheme of exhibition and propaganda is merged in DPC schemes and the programme is conducted through district officers and local authorities from the year 2010. In 2022-23, one National level animal exhibition was organized by the department at Shirdi. In the concern exhibition more than 450 different breeds of all types of livestock was participated in exhibition. "Pashudhan Aishwarya" along with other extension material is published by the department to impart the knowledge, technical updations, success stories and latest events to the farmers and officers of the department. In 2025-26 All India Animal Exhibition is proposed at Parli Vaijanath Dist. Beed.

#### **State Level Training Centre, Gokhalenagar, Pune-16:**

Institute for In-service Diploma Course is renamed as State Level Training Centre, after reorganization of AH Department in the year 2004. The institute is located in the premises of AH Department at Gokhalenagar, Pune-16. Five days In-service refreshers course were organized for technical and non-technical employees of the department from the year 2007-2008. As per new training policy of the State five types of training programme are proposed at the institute of various durations. They are as follows:

1. Foundation course for newly recruited employees.
2. In-service refreshers' course for In-service employees.
3. Training after promotion for In-service employees.
4. Training after transfer for In-service employees.
5. Orientation training programme for In-service employees.

During the training programme field visits to various important and renowned institutes are arranged as per training needs. Excellent residential and boarding facility as well as library facility is available for trainees. Relevant latest knowledge and information is given to the trainees. Out of total lectures 40% lectures are delivered by experts and experienced guest lecturers. These mainly include Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hyderabad, IVRI-TECH, Pune. After the training programme the employees can use latest knowledge in their day to day working there by benefitting livestock owners and farmers at large of the State. At present foundation courses for newly reemitted technical officers is being arranged at the institutions.

#### **Maharashtra Animal and Fishery Science University, Nagpur:**

The Government of Maharashtra has taken the decision to establish Maharashtra Animal & Fisheries Science University (MAFSU). As per the proposal No.7, in the assembly, the house has sanctioned and

permitted to establish the Veterinary University at Nagpur from 1st April 2000. The official inaugural function of the Veterinary University was commenced on 03.12.2000.

MAFSU conducts graduate courses of Bachelor of Veterinary Science and Animal Husbandry (BVSc. & A.H.), Bachelor of Dairy Technology (B.Tech) and Bachelor of Fisheries (B.F.C.) as well as post graduate course of Master of Veterinary Medicine and Animal Science (M.V.Sc.) Acharya Degree (Ph.D.) courses are also conducted. The syllabus is based on the minimum standards of Veterinary Council of India, New Delhi. The graduate courses of the of Dairy Technology and Fisheries, postgraduate and master's degree courses of all three faculty are based on the minimum standards of the Indian Council of Agricultural Research, New Delhi. All the Courses are updated from time to time as per the standards of the said Councils.

The university has been established with 5 veterinary colleges (Mumbai, Shirwal, Parbhani, Udgir & Nagpur), 1 post graduate institute of Veterinary & Animal sciences (Akola) and 1 College of Dairy Technology (Warud) under four agriculture universities in the state. In view of developing human resources in the field of Dairy & fishery sciences, 3 fishery colleges and 1 additional dairy technology college were established. Now the university has 6 veterinary colleges at Mumbai, Shirwal (Satara), Parbhani, Udgir (Latur), Nagpur & Akola and 2 dairy technology colleges at Warud (Pusad, Yeotmal) and Udgir (Latur), 3 fishery colleges at Udgir (Latur), Nagpur & Morshi (Amaravati). Apart from this, the process of establishing new degree veterinary colleges in Sawali Vihir (Ahilyanagar), Parli Vaijanath (Beed) and Baramati (Pune) is underway.

### **Maharashtra State Veterinary Council:**

The Indian Veterinary Council Act, 1984 has been implemented in the State since 1st August, 1997. As per GR No.MSIDC-1099/21337/CR-74/99/ADF-3 dated 31.03.2001 the Maharashtra State Veterinary Council has been established at Nagpur. The council is to undertake the registration of the Graduate Veterinarians in the State. As per the laws and by-laws of Indian veterinary council MSVC will keep control on the educational aspects of Veterinary Colleges in the State & implementation of rules & regulations in the State. Table No.I to IV indicates the financial requirements & No. of persons trained under various training programmes. The council have their own website (Website: [www.msvc.maharashtra.gov.in](http://www.msvc.maharashtra.gov.in)).The council, Nagpur have started online registration and renewal of the registration with the help of council's website.

### **Programme No. 8 - Administration, Investigation and Statistics**

To plan the various development schemes which are to be implemented and monitored by the office of the Commissionerate of animal husbandry, statistical information regarding available resources and present status of production potential is necessary. It is also essential to assess the actual progress about the work done by the various development schemes implemented. This assessment provides a base line for planning. The Statistical section comprise of two units -

- 1) Statistical Unit. 2) Integrated Survey Scheme.

**1) Statistical Unit :** This unit is divided into two sections

**A) Technical Section :** This unit undertakes the work of consolidation of Performance Budget of Animal Husbandry, to provide information for Performance Budget of Tribal Development Department, Annual Administration Report of Scheduled Area, Economic Survey of Maharashtra, Preparation of Monthly Progress Report of Technical Work, and Quarterly Report on Animals Slaughtered, Animal Husbandry Statistical Booklet etc.

**B) Livestock Census Section :** Under 100% Central Government sponsored scheme, this section executes and consolidates Livestock Census at every five years interval. Animal Husbandry Department, Government of Maharashtra has published State Level report of 20th Livestock census, 2019 in September 2022. It includes tehsil-wise/ rural-urban region-wise data of livestock and poultry/other poultry birds. Village-wise information of livestock and poultry is available at <https://mahasdb.maharashtra.gov.in>. Detailed breed-wise/ tehsil-wise report of the livestock census was also published in February 2023.

21st livestock census, 2024 is conducted in the State during the period from 25 November,2024 to 30th April,2025. The process of finalization of data is underway at the Central Govt. Level. Funds for livestock census are received from Central Government, and accordingly, progressive monthly FRBM report of expenditure incurred is submitted to Central Government.

## 2) Integrated Survey Scheme :

The Department of Animal Husbandry Maharashtra State is implementing the integrated sample survey scheme from the year 1970 on the guidelines given by the Government of India. The main objects of the scheme is to estimate the production of major livestock products viz. Milk, Eggs, Wool and Meat and to study the livestock and Poultry Keeping practices. The scheme was strengthened as a centrally sponsored plan scheme on 50 %central share from 1984. The work of collection of relevant statistical information was conducted throughout the State. The stratified multistage random sampling design is adopted for survey work.

As per the guidelines of Government of India, 15% of the villages will be selected for survey work in the State excluding Brihan Mumbai. The survey work is conducted during the three season's viz. summer, rainy and winter of the year. A report is prepared in this regard every year.

### Programme No. 9 - Investment in Public Sector and Other Undertaking

Grant-in-aid as share capital is given to the Sheep & Goat Development Corporation by the Government. The objective is development of sheep breeding farms working under corporation.

### Programme No. 10 - National Co-operative Development Corporation

#### Poultry Farming:

Scheme to establish poultry Co-operative institutions with help of financial assistance of National Co-operative Development Corporation, New Delhi on co-operative basis was started in Maharashtra State from 1985-86. The major objective of this scheme is to increase egg production in co-operative sector & to facilitate supplementary income in agriculture. As per the extant policies, financial assistance is provided only to co-operative institutions involved in egg production. Institutions are selected according to availability of markets for eggs, supply of chickens, ability to indulge in systematic poultry farming and run the institution by the program finalized by monthly reconciliation of profit and loss statements. The details of financial assistance to these institutions are as follows :

**Table No.1**

		Project Cost	Share Capital %	Loan %	Inst. Share Capital %	Total %
<b>A.</b>	Old Composition 23 Institutes	Rs.47.00 & Rs.50.00 Lakh	15	80	5	100
<b>B.</b>	New Composition 13 Institutes	Rs.79.50 Lakh	35	60	5	100
<b>C.</b>	New Composition 29 Institutes	Rs.90.00 Lakh	45	50	5	100
<b>D.</b>	New Composition 5 Institutes	4 Project of Rs.58.00 Lakh & 1 Project of Rs.60.00 Lakh	45	50	5	100

**Table No. 2**

(Rs. In Lakh)

Institutions	Share Capital	Loan	Grant	Total
73	2005.06	3180.13	107.22	5292.41

In the period of 1985-86 to 1996-97 Government has sanctioned total 73 Co-operative poultry institutions. Out of these 18 are engaged in production, 22 are closed and 30 are in liquidation. 3 institutions are debt free. The work of one of these institutions has been completed in liquidations. Five organizations have taken benefit of the one time agreement of the government dated 08.01.2021 and paid the government dues. 7 institutions are debt free as per GR dated 04/10/2024 up to the month of August 2025. In this way, a total of (3+7) 10 institutions have become debt-free.

### Programme No. 11 - Veterinary Research

Regional Center of National Institute on Foot and Mouth Disease, Bhubaneswar is established at Bharatratna Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune viz. All India Co-ordinated Research project for epidemiological study of Foot and Mouth Disease and has jurisdiction of Maharashtra, Rajasthan, Gujarat, Goa and Union Territories of Daman Diu, Dadra Nagar Haveli.

The objectives of this project are as below :

1. Collection of epidemiological information/ data. The Epidemiological data provides a base line for planning of strategy of control of F.M.D. outbreaks

2. To guide the field veterinarians regarding control of FMD.
3. Specimen collection for F.M.D. virus to identify type of virus by testing in the laboratory, depending upon the Identified typed virus in a particular outbreak area, the vaccination strategy is decided / advocated to have desired immunity against the disease.
4. According to the instructions received from NIVEDI, Bengaluru (National Institute) the center is conducting a survey of FMD through Serological tests and submitting the findings to the National Institute on FMD.
5. To determine the antibody levels in animals by performing Serological tests before and after vaccination for each round.

### **Programme No. 12 - Economic Development and Compatibility of Women**

#### **Schemes of Department of Animal Husbandry for Economic Development of women:**

Individual benefit schemes are undertaken by the Department of Animal Husbandry. Special component scheme, tribal sub plan and schemes other than tribal area, such schemes are being implemented for individual benefit schemes. From all these schemes, according to the policy of the Government of Maharashtra, 30% women will be benefited. The above schemes includes the following issues -

1. Crossbreed heifers/ improved buffalo heifers - financial aids for maintenance.
2. Supply of milch animals units.
3. Feed subsidy for the milch animals.
4. Supply of pullets.
5. Supply of goat units to the scheduled cast women.

After sanction of any one of the above issues (whichever is applicable) to an individual woman, according to the availability of subsidy, the feed will be supplied OR after receipt of an application, sanction of loan from the bank, as per the availability of subsidy, within the stipulated period milch animals or goat units will be supplied. According to the above policy of the Govt. of Maharashtra, from the financial year 2002-03, Govt. has planned to execute the scheme. Workload summary is given in Table No. I.

### **Programme No. 13 - Various Schemes**

#### **a) Rashtriya Krishi Vikas Yojana:**

##### **"Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune-67 on Turnkey Basis"**

This is an ambitious project of National importance. Through this, the livestock farmers will be provided with state-of-the-art facilities for animal disease diagnosis. Since the Disease Investigation Section, Pune has been granted the status of Reference Laboratory for the Western part of the country, it will be possible to diagnose diseases like bird flu, glanders, lumpy skin disease, etc. in the 5 states and 2 union territories. Also, there will be no need to send animal disease samples to the national level laboratories and the time taken for disease diagnosis will be reduced.

It will be possible for the regional veterinary institutions and livestock farmers to employ treatment to the sick animals and to take related disease control measures in time. In this way, veterinary assistance will be available in a short time, which will help in avoiding possible loss of livestock. Considering the large-scale outbreak of lumpy skin disease in the state and other states of the country, the importance and usefulness of this project is being highlighted.

Similarly, experts believe that 71 percent of the diseases that affect humans are transmitted from animals. It was very important to complete the construction of this project to meet the future needs of the state for animal disease diagnosis.

Accordingly, under the Rashtriya Krishi Vikas Yojana, the work of setting up the said Biosecurity Level 2 and Biosecurity Level 3 laboratories on a turn-key basis for the diagnosis of avian influenza and other zoonotic animal diseases (project cost Rs.75.612 crore) has been completed. The said laboratory and new building of Quality Control Laboratory at IVBP, Aundh, Pune was inaugurated by Hon. Shri. Ajit Pawar, Deputy Chief Minister, Maharashtra State and under the chairmanship of Hon. Pankaja Munde, Minister, Animal Husbandry on 24 th May 2025 and the preliminary work of disease diagnosis has started.

**b) Supply of Milch Animals Unit:**

The scheme is implemented with the aim to increase the milk production of the state as well as providing self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this, beneficiaries will be supplied with a unit of 2 crossbreed/ indigenous milch cows & 2 milch buffalo. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan.

**c) Semi Stall fed Goat Rearing for Supplementary Source of Income:**

The scheme of "Stall Fed Goat Rearing" with the aim to increase meat production and meat byproducts & to provide self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this scheme beneficiaries will be supplied with a unit of 10 Goats & 1 Buck. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan. In this scheme Osmanabadi and Sangamneri breeds of goat will be supplied to the districts from western Maharashtra, Marathwada & Khandesh. The breeds which can sustain in the local climatic condition will be supplied to the districts from Konkan and Vidarbha.

**d) National Livestock Mission(NLM):**

Under the scheme of establishment of 50 to 100 boar unit till the month of October 2025 complete 4 proposals have been submitted to the Central Government so far and 4 proposals have been approved by the Central Government. Amongst them 3 applicants are benefited till date. Central Government disbursed 50% subsidy total amount of Rs.30,00,000 to the account of 1 applicant. 3 proposals were completed and recommended for release of second installment of subsidy. Amongst them 1 applicant is benefited by second instalment of subsidy of Rs.7,50,000.

**e) World Bank Assisted Hon. Balasaheb Thackeray Agriculture Business and Rural Transformation Project (SMART) :**

To support the development of inclusive and competitive livestock value chains by focusing on very small landholders, and livestock entrepreneurs in Maharashtra and to provide producers and industries with opportunities to trade in new and organized markets.

Project Duration: The project has a seven-year duration from 2020-21 to 2026-27.

Sr no	Name of the component	Financial Share and Grant Limit (in Rs. Lakhs)	
		Total	Remarks
1.	Livestock intervention	500.0	
2.	Value chain related training	228.50	The beneficiaries of this component are the Animal Husbandry Department, Maharashtra State Rural Livelihoods Mission, and Maharashtra state Rural Livelihoods Mission.
	Total	728.50	
3.	Productive partnership (PP & MAP)		40% beneficiary share and 60% grant from Smart Project.

**Training conducted under the project –**

- Workshop for sellers and buyers to meet
- Good animal husbandry practices
- Farmers field schools
- Pashusakhi training
- Providing training on food safety (FSSAI FoSTaC) to officers in the animal husbandry department and directors of farmer producer companies.

**Productive Partnership (PP) :** A total of 41 projects related to goat meat and milk and eggs produced through backyard poultry farming have been approved. The objective of this component is to increase farmers' income, improve income stability, connect them with new markets, and enhance farmers' net income.

**f) National Livestock Mission:**

Government of India established this mission which includes various schemes for implementation during 12th Five-year Plan. This Mission includes following sub-missions:-

- a. Sub-mission on Livestock Development.
- b. Sub-mission on Pig Development in North-East Region.
- c. Sub-mission on Feed and Fodder Development.
- d. Sub-mission on Skill Development, Technology Transfer and Extension.

State Government had formulated State Level Executive Committee and District Livestock Mission Committee for scrutiny and recommendation to Government of India for sanctions. GoM issued GR dt.20/10/2014 which includes objectives and implementing procedure of the schemes and in July 2021 issued guidelines for the scheme.

**g) Rashtriya Gokul Mission :**

Objectives as below :

1. To undertake Breed Improvement Programme for indigenous cattle breeds so as to improve the genetic makeup and increase the indigenous liveStock.
2. To enhance milk production and productivity of indigenous bovines.
3. To distribute disease-free high genetic merit bulls of indigenous breeds for natural service.

**h) Nationwide Artificial Insemination Programme :**

Nationwide Artificial Insemination programme (NAIP)/Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen launched on 11.09.2019. Main objective of this scheme is genetic improvement and conservation in native cattle breeds e.g. Deoni, Lal Kandhari, Gavlau, Khillar, Dangi, Gir, Sahiwal, Tharparkar and Rathi etc. NAIP Phase-IV is completed on 31 July 2023 and from 01 August 2023 NAIP is continuously operational in the state of Maharashtra.

**Surbhi Chayan Shrinkhala (HGM (High Genetic Merit) Livestock Selection Program)**

India has been the largest milk producing country in the world since 1999. India has the largest bovine population in the world with 193.46 million cattle and 109.85 million buffalo (20th Livestock Census, 2019). Among the cattle, indigenous/Non-descript/domesticated animals constitute 73.45% (142.11 million) of the total animal population and exotic/crossbred animals constitute 26.5% (51.36 million). About 70% of the animals are of the Non-descript, while the remaining 30% of the animals are of the registered indigenous breeds.

Central Herd Research Station (CHRS) consists of 4 centers in India that include limited animals. The Government of India has established 7 Central Cattle Breeding Farms with the aim of maintaining the foundation elite animals for the development of bovine population in the country. At present, there are 172 cattle breeding farms in the country and there are 165 state level cattle breeding farms for the management of high-genetic animals of indigenous breed.

The Progeny Testing Programme and the Pedigree Selection Programme launched by the Government of India and the National Agricultural Research Institutes (PS-Pedigree Selection Programme) are also limited to some important indigenous breeds, and the coverage of these programmes is also limited to some states. For example, in the state of Maharashtra, the Pedigree Selection Program is being implemented in Pandharpuri Buffalo in Solapur district and for Gavlau Buffalo in Amravati, Nagpur and Wardha districts.

In context to that, there is a need to identify the high milk producing animals across the country, and also to develop systems to enlist the high yielding animals to farmers/entrepreneurs and other stakeholders. Local veterinarians and the State Animal Husbandry Department are playing an important role in identifying and locating high-yielding livestock. By using updated technology such as genomic testing to prove the genetic quality of animals producing high milk or bringing animals under the purview of the Surbhi Chayan Shrinkhala (HGM – High Genetic Merit Livestock Selection Program).

**Identification of High Productive Livestock:**

- Identification of high-yielding livestock through local veterinarian/ veterinary assistant/ livestock supervisor based on information provided by villagers during village visits.
- The best milk producing livestock will be selected on the basis of the standards and characteristics prescribed by the State Government for selection of livestock.

- In order to create awareness among the farmers for the maintenance of high-yielding livestock, the milk production of high-yielding livestock should be recorded in front of other villagers of the village.
- If high-yielding livestock is not already registered at the data base, it is necessary to register on the National Digital Livestock Mission Portal.
- The facility of uploading information about animal milk production has been made available on National Digital Livestock Mission Portal.
- The local veterinarian also takes into account the phenotypic characteristics of the High Genetic Merit (HGM) to see if the characteristics are true to type. If the characteristics of the species type are not true, then the livestock should be considered as the classified livestock of the breed.
- Identification of highly productive livestock available in gaushalas/gosadans/panjrapols under the jurisdiction of local veterinarians and uploading their information on National Digital Livestock Mission Portal.
- The farmer raising high-yielding livestock will be encouraged in the form of breeding of proven livestock with the help of HGM bull semen and will be certified as HGM livestock for that tissue samples of identified high productive livestock and sent to NDDDB, Anand (Gujarat) for genomic testing.
- The high-yielding livestock identified during the milk production competition should be registered by the local veterinarian and their information should be uploaded on the National Digital Livestock Mission Portal.
- The local veterinarian should submit a list of high pedigree livestock available in his area to the District Deputy Commissioner Animal Husbandry for verification.
- Scientists serve as the basis for the selection of animals for breeding to produce next-generation offspring, which, while increasing milk productivity, is expected to yield good returns for farmers.
- The Progeny Testing (PT) and Pedigree Selection (PS) programmes implemented under the Rashtriya Gokul Mission are the source of animal-wise reliable performance data on milk production, milk composition and reproductive aspects of cow and buffalo. Currently, the data are used in the selection program for calf selection and the implementation of genomic selection.
- However, PT/PS programs have their practical limitations in geographic area. They can benefit most from the availability of large reference livestock for different breeds of cattle.
- The Surabhi Chayan Shrinkhala (HGM Livestock Selection Programme) aims to record the milk production of higher lineage livestock of bovines across the country. The goal is to further improve efforts for rapid productivity growth and ultimately to improve the economic well-being of livestock owners.
- For the year 2025-26, the Government of India had given the target of registration of milk of 50,000 cows for the state of Maharashtra.

#### **i) Livestock Insurance Scheme :**

- Bovine livestock in the state is an important backbone of the farmer's Agri-friendly business. Farmers and cattle farmers and livestock holders suffer a severe loss due to the accidental death of productive cows and buffaloes as well as bullocks of the farm.
- Goat/sheep is considered to be the cow of poor farmers, their financial problems are overcome by selling goats/ sheep to the shepherds in times of trouble.
- Also, migrant shepherds suffer financial losses due to lack of insurance cover due to the sudden death of livestock in their herd.
- For this, it will be beneficial for the concerned livestock holders to provide safety cover (in the form of financial benefit) to the farmers and livestock holders by taking insurance of livestock.
- According to the 20<sup>th</sup> livestock census, the state has a total of 330.80 lakh livestock including 139.92 lakh cattle, 56.04 lakh buffalo, 106.05 lakh goats, 26.80 lakh sheep, 1.61 lakh pigs, 0.19 lakh horses, 0.18 lakh donkeys.
- The Cow and Buffalo cattle i.e. cow, buffalo, bull, Small animals i.e. goats, sheep, pigs, animals used for drag work (pack animals) i.e. horses, donkeys, mules, camels, ponies are being covered in the livestock insurance scheme:
- From the year 2014-15, Centrally Sponsored Livestock Insurance Scheme has been implemented in all districts of Maharashtra.
- Implementation Agency: Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur.
- Brief report of the scheme for the period 2014-15 to 2019-20.

(Exp. Rs. lakh)

Sr. No.	Period	Grant Received		Expenditure		Physical Achievement		Total Beneficiaries
		Central Share	State Share	Central Share	State Share	Small Animals	Large Animals	
1	Feb-2016 to March-2017	497.79	394.55	497.79	375.84	171066	126794	80808
2	Oct-2018 to Jan-2020	200.00	136.05	193.29	136.05	18297	22037	11969
	<b>Total</b>	<b>697.79</b>	<b>530.6</b>	<b>691.08</b>	<b>511.89</b>	<b>189363</b>	<b>148831</b>	<b>92777</b>

Sr. No.	Period	Claims made	Claims settled	Claim paid (Rs. Lakh)
1	Feb-2016 to March-2017	8707	8327	2386.90
2	Oct-2018 to Jan-2020	3854	3300	958.01

- Centrally Sponsored Livestock Insurance Scheme has not been implemented in the State from 01.02.2020 due to non-receipt of funds from GoI.
- Subsequently, in July 2021, the GoI issued revised guidelines of the National Livestock Insurance Scheme in which the annual insurance premium was increased from 3% to 4.5% and the insurance premium for three years from 7.5% to 11%. The insurance premium is fixed at 8 % for two years.
- Vide Government Resolution No.: NLM-2021/Pr.No.157/Padum-4, Mantralaya, Mumbai-32, dated 27.12.2021 an Administrative approval was granted for implementation of Centrally Sponsored National Livestock Mission scheme.
- Central Government vide Office Memorandum No.R-99014/15/2023-ANLM DADF, New Delhi, dated 22.03.2024 issued revised guidelines of National Livestock Mission scheme. Under which the Central Share (51%), the State Share (34%) and the beneficiary share (15%) have been fixed.
- Benefits should be extended to a maximum of 10 livestock units, excluding pigs and rabbits per family. In case of pigs and rabbits, benefits are payable for 5 livestock components under this scheme (1 livestock component = 10 pigs/rabbits).
- In pursuance of the revised guidelines of the GoI, Administrative Approval has been given under Government Notification No. NLM-2021/P.No.157/Padum-4, Mantralaya, Mumbai-32, dated 25.07.2024 for the implementation of the Centrally Sponsored National Livestock Mission scheme.
- In line with the revised Livestock Insurance Scheme of the Central Government, new budget heads have been made available for the General and Tribal area Sub-Plan Component for the implementation of the scheme in the state.
- For the financial year 2025-26, funds have been allocated for the General and Tribal area Sub-Plan Component of the scheme as well as for the remuneration and publicity and promotion of veterinarians.

(Exp. Rs. lakh)

Component	Central Share	State Share	Total
General	3748.50	2278.50	<b>6027.00</b>
Tribal area Sub-Plan	400.00	300.00	<b>700.00</b>
Special Component Plan	1021.16	680.77	<b>1701.93</b>
Honorarium to Veterinarians, Publicity and Propaganda	187.50	0.00	<b>187.50</b>
<b>Total</b>	<b>5357.16</b>	<b>3259.27</b>	<b>8616.43</b>

- Tendering process for selection of Insurance Company is being processed by Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur. The scheme will be implemented after receiving the fund from GoI.

#### j) Livestock Health and Disease Control Programme :

Government of India has launched “National Animal Disease Control Programme” an ambitious scheme in September 2019 which envisages controlling Diseases viz. FMD and Brucellosis through preventive vaccination in first 5 years i.e. 2024-25 and complete eradication in the successive 5 years till 2030. Also,

tagging of cattle, buffaloes as well as sheep & goat population and their registration on Bharat Pashudhan (NDLM) portal. This flagship programme has been merged under umbrella scheme Livestock Health and Disease Control. Under this umbrella scheme Critical Animal Disease Control Programme (Peste des Petits Ruminants- Eradication Programme, PPR-EP & Classical Swine Fever Control Programme, CSF-CP), Establishment and Strengthening of Veterinary Hospitals & Dispensaries (ESVHD)- Mobile Veterinary Units (MVU), Assistance to States for Control of Animal Diseases (ASCAD) are being implemented since 2021-22. A total of 80 mobile veterinary Units have been established under the Center sponsored Animal Health and Disease Control Programme.

Since 2020, a total of six rounds of FMD vaccination have been completed in the state and the seventh round has been commenced from August 2025. The Brucella vaccination is underway from the year 2022-23.

(No. in Lakh)

Vaccine	Targeted Animals	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25	2025-26 (Till December 2025)
FMD	Cattle & Buffalo	147.27	169.45	163.44	185.60	367.45	153.00
Brucella	Cow & Buffalo female calves	-	-	05.43	15.01	6.41	0.29
PPR	Sheep-Goat	-	-	2.51	105.50	143.36	2.22
CSF	Swine	-	-	-	0.13	1.41	0.40

#### k) Mukhyamantri Pashuswasthya Yojana :

Animal health services such as artificial insemination, treatment, vaccination, surgery, infertility, pregnancy diagnosis etc. are regularly provided to livestock in the state through veterinary institutions. However, if the livestock falls ill, the said livestock has to be taken to the nearest veterinary clinic. Most of the livestock owners cannot afford this financial burden, due to lack of veterinary care, animal death is a financial loss for animal owners. To increase the capacity of livestock in the state, it is necessary to have good health and for that it is necessary to provide excellent quality veterinary services. For this, the government has decided to establish Mobile Veterinary Squads under the Chief Minister Animal Health Scheme to deliver veterinary services in the remote, hilly, tribal-dominated areas of the state as well as in the areas where the number of veterinary clinics are less compared to the livestock where the communication facilities are inadequate. At present 73 mobile veterinary Squads equipped under the scheme are functioning at the zonal level. The vehicles are controlled through a central call center set up in the Animal Husbandry Commissionerate.

These mobile veterinary vehicles are equipped with microscopes for diagnosis, advanced surgical equipment, equipment for artificial insemination, medicine, post-mortem and specimen collection along with television and audio equipment for extension work. During the period of May 2021 to December 2025, total 14,51,267 services have been registered online by farmers/livestock owners. Out of this 7,36,897 online calls have been attended, out of this 1,16,430 door-step services have been provided to livestock owners.

During the period of April 2024 to March 2025, total 5,93,245 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Out of this 3,16,845 online calls have been attended and out of this 46,660 door-step services have been provided to livestock owners. And during the period of April 2025 to December 2025, total 5,34,020 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Out of this 2,64,383 online calls have been attended and out of this 29,343 door-step services have been provided to livestock owners

#### l) Maharashtra Goseva Ayog :

For conservation, protection and welfare of animals in the state of Maharashtra and to supervise the institutions working for the same, Maharashtra Goseva Ayog Act 2023 has been constituted on 28.04.2023 by Government notification and Implemented vide notification dated 10.05.2023.

**Ayog :** By Notification dated 07.07.2023 for the next three years Shri. Shekhar Mundada, Mr. Sunil Suryavanshi, Mr. Sanjay Bhosle, Dr. Nitin Manmohanrao Markandeya, Shri. Sanat Kumar Gupta, Mr. Uddhav Nerkar, Mr. Deepak Bhagat, Mr. Paresh Shah, Mr. Manish Varma are appointed non-governmental member and Mr. Shekhar Mundada is the current Chairperson of Goseva Ayog. A Board of 24 members has been constituted as "Maharashtra Goseva Aayog" vide notification dated 01.09.2023 to carry out the notified work. Joint Commissioner Animal Husbandry is the post to act as Member Secretary of the Commission and 24 other officers/ employees are to be appointed by Government Currently Accounts Officer Commissioner Office Pune

is working as Drawing and Disbursement Officer. A total of 16 posts have been created in the commission out of which 8 are filled by government and the remaining 8 by external agencies.

**Office :** The head quarter of the Ayog has been temporarily established in the office at Commissioner Animal Husbandry Office, Aundh, Pune- 67 and is functioning.

**Functions :** To promote conservation, protection and welfare of animals in the state and to register, monitor and supervise the organizations working for the same. Ensuring protection of animals under existing laws. To ensure proper management, care and treatment of weak, aged and diseased animals maintained by the registered institution. To ensure the implementation and monitoring of Maharashtra State Bovine Breeding Policy. To suggest measures which will help in strengthening financially weak institutions. Providing financial assistance to institutions. To seek practical assistance in adopting new scientific technologies in coordination with universities/ research institutes for breed improvement, fodder development and industries based on manure, urine and biogas, etc. To inquire into the complaints in the functioning of the institutions, to review the activities for prevention of cruelty to animals and the work of District Animal Welfare Society.

**Fund :** Means the fund of the Goseva Ayog into which all money received by the Ayog including Government grants, registration fees received and donations made by any person/institution shall be deposited. Out of the said fund, the Ayog will spent as per government financial rules for carrying out the functions directed in the act. The Commission received non-salary funds of Rs. 2 crore 10 lakh 40 thousand in 2023-24 and in the year 2024-25, it received salary funds of Rs. 90 lakh and non-salary funds of Rs.26 crore. having 100% State Share (2403 D 496)

**Rights :** In case of violation/ misdemeanor/ disregard of the provisions of the Act, such institution/ person, if found guilty after giving an opportunity of inquiry and presentation, may be punished with a fine of up to ten thousand rupees/ recovery of revenue. No claim, suit or legal proceeding shall lie against any member or officer/employee of the Goseva Ayog for acts done in good faith under this Act.

**A total of 963 cowsheds have been registered with the Maharashtra Goseva Aayog as of July 2025. The estimated livestock in these registered cowsheds is 140453.**

The schemes being implemented by the Ayog are as follows -

#### **1. Sudharit Govardhan Govansh Seva Kendra Scheme:-**

This scheme has been implemented in the state in the years 2023-24 and 2024-25. Under this scheme, it is proposed to establish one Govardhan Govansh Seva Kendra in each taluka of 34 districts.

**Subsidy :** Under the scheme Rs.15 lakhs for Goshalas having 50 to 100 livestock, Rs.20 lakhs for 101 to 200 livestock and Rs.25 lakhs for Goshalas having more than 200 livestock. In the first phase 60% and after the fulfillment of the prescribed criteria 40% in the next phase is coming.

**Basic objective of the scheme :** To take care of cows, bulls, bullocks and aged cattle that are not/ are suitable for milk production, agricultural work, animal breeding, carrying of burden. Providing fodder, water and shelter for such livestock. To implement the fodder production program for fodder required by livestock in Govardhan Govansh Seva Kendra. Cow urine, dung etc. To encourage/ promote the production of various products, fertilizers, cow gas and other by-products from Cow urine, dung etc.

**The following matters are mandatory for the subsidized Goshalas :** To carry out artificial insemination using bull semen of pure indigenous cow breed in indigenous and village cows belonging to the institution in order to conserve indigenous cow breeds and increase their number according to the prevailing Pashupaidas policy of the state. To make available the male calves produced by artificial insemination as per the demand of Maharashtra Livestock Development Board for frozen semen laboratory at nominal rate. It will be necessary to castrate the bull in the organization.

**Selection Criteria :** The organization should be registered with the Charity Commissioner and should have at least 3 years of experience in cattle rearing. The organization should have at least 5 acres of land owned or leased for 30 years for fodder production as well as livestock rearing. The organization should have a working share capital of at least 10 percent of the total grant sought. The organization should have been audited for the last 3 years. The organization will be bound to enter into an agreement with the Member Secretary, Maharashtra Goseva Aayog, Pune to carry out cow service/ cow rearing work. The concerned organization must have an account in a nationalized bank. The institution should be financially capable of paying the expenses of Salary etc. of employees/ labours working on the organization.

**In this scheme, grants will be paid mainly for the following basic facilities :** Construction of new sheds for livestock, drinking system and well/borewell for availability of water for fodder production, power-driven

Chaff cutter machine for harvesting fodder, for basic facilities like manufacturing plant and sales center etc. of vermicomposting project from cow urine and cow dung.

**Funds :** Under this scheme, out of a total of 171 cowsheds approved by the government for the year 2023-24, Rs.1915.91 crore first phase grant has been distributed to a total of 151 cowsheds as per the government decision dated 16/02/2024 and dated 04/09/2024. Also, the second phase 40% grant of Rs. 183.32 lakh has been distributed to a total of 25 cowsheds. Under the said scheme, proposals were invited from a total of 168 talukas for the year 2024-25, out of which proposals were received from 43 talukas. Under Government Decision No. PAVI-2024/P. No. 33/PADUM-3/Dated 27/05/2024, a total of 30 cowsheds have been approved by the government and the first phase of 60% of the grant will be provided as soon as the funds are received.

## **2. Rs. 50/- per day per cow subsidy scheme for the maintenance of indigenous cows kept in cowsheds:-**

As per the government decision dated 08.10.2024, it has been approved to implement a scheme to provide Rs. 50/- per day per cow breed subsidy to indigenous cows kept in cowsheds from the year 2024-25 to make cowsheds financially viable. As per the eligibility conditions under this scheme, indigenous cows with at least 3 years of experience in cow rearing in the district, at least 50 cows in the cowshed and ear tagging in the institution (on the Bharat Pashudhan System) and Goshala, Gosadan, panjarpols and cow protection institutions registered with the Maharashtra Goseva Ayog are eligible for the subsidy.

In the year 2024-25 a total of Rs.50/- per day per cow for the maintenance of 56,538 indigenous cows in 559 cowsheds, totaling Rs.25,44,21000/- (in words, Rs. twenty-five crore forty-four lakh twenty-one thousand only) for the months of January, February and March, has been deposited in the bank accounts of the cowsheds through DBT on dt.27.03.2025. For the year 2025-26, the Commission has received online applications from a total of 739 cowsheds for the first phase, from April 2025 to September 2025, out of which 731 applications have been pre-qualified by the Commission and sent to the District Level Verification Committee for verification. As per the said pre-qualified applications, 87,549 indigenous cows are eligible for the subsidy. At present, the verification process is underway at the district level.

## **Maharashtra Public Service Rights Act 2015**

The main objective of establishment of Animal Husbandry Department is to improve animal health and disease control, animal breeding, fodder development, increase the productivity and production of livestock & poultry. And accordingly to increase the income of farmers. Therefore it is necessary to make various veterinary services public oriented and to get those services in time. Accordingly under Maharashtra Rights to Public Service Act 2015, GR No. Kri.v.padum-33030/25/2023/MAG/Padum-4 (651306) Dated 09 January 2024 and as per notification dated 03.10.2025, total 26 services of Animal Husbandry Department have been notified. The farmers and livestock owners can apply for 25 services through online mode and 1 service through offline mode by paying prescribed service charges.

## **Programme No. 14 - Information Technology** Information Technology Centre (IT Hub)

For implementation of e-governance under Department of Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries, an independent Information Technology Centre (IT Hub) has been set up in the office of the Commissionerate of Animal Husbandry, vide G.R.No. Sankina-1009/Q. No.1 / IT Cell, dt 30.09.2009.

### **The main objectives of IT Hub are as follows:-**

1. Development of Animal Husbandry related websites and android Applications.
2. Updating Information Technology related knowledge and skills of technical and non-technical manpower of Animal Husbandry Department.
3. To develop a system for providing technical information (MIS).
4. To prepare comprehensive report for analysis of technical information received from filed officers from time to time.
5. To develop e-governance/e-office system.

### **IT Hub Structure and Manpower:**

Inspired by the then Secretary of the Animal Husbandry Department, Hon. Mr. Rajesh Agarwal, an IT cell was established on 03 November, 2009, at the Commissionerate of Animal Husbandry, Pune vide Government Resolution No. Miscellaneous-1009/CR.1/IT Cell dt.30 September, 2009.

Under the guidance of the Hon. Secretary, the Animal Husbandry Department's website was developed using the Joomla PHP open-source software. At that time, as per the government resolution regarding Setu (e-governance project), a total of 8 employees from Nelito Company were working there, including 1 System Analyst, 3 Software Developers, and 4 Data Entry Operators. Additionally, 2 Livestock Development Officers were working full-time as IT Hub Coordinators. At that time, only one website of the department was operational.

Since 2009, software developers have been appointed in the IT Hub cell from government-approved organizations (MahaOnline/MahaIT) as and when required. Since 2009, 6 IT systems have been developed through the IT Hub. These systems are being updated periodically in accordance with the latest changes in the field of information technology.

### **Functions of Information Technology Centre (IT Hub)**

#### **1. Maintenance of Official website of the Department: <https://dahd.maharashtra.gov.in>**

To effectively disseminate information about animal husbandry schemes and the improvements being made in this sector to livestock farmers through modern technology, the department's new website, <https://dahd.maharashtra.gov.in> has been launched on 27.09.2024. The website is developed by National Informatics Centre, Mumbai. Information for livestock owners such as importance and schedule of vaccination for livestock, disease outbreak, fodder cultivation, livestock census in the state; milk, egg, wool, meat production of the state, dairy farmers guide/ "Pashudhan Aishwarya" Magazine/information booklets etc. have been made available on the website.

Important information about various ambitious schemes of the department such as National Livestock Mission (NLM), how to fulfil the pre-requisites, duration of the scheme, method of application etc. have been published on the website. Apart from this, Government Resolutions, latest guidelines, application format and other relevant information is being displayed on the website.

For the employees of Department of Animal Husbandry information viz. Transfer/ Promotion/Seniority lists/ Trainings etc. is also being published regularly. The home page of the website features vision/mission/objectives of the department, information of sub-organizations of the department, directory, administrative structure, citizen centric services, photo gallery etc. All helpline numbers, other useful links etc are also made available for ready reference.

#### **2. Implementation of online process for selection of beneficiaries under Animal Husbandry Schemes through the web and Android based software: <https://ah.mahabms.com>**

Under the individual benefit schemes of State Level Innovative Projects and District level schemes of Animal Husbandry, online software (website and Android app) has been developed to facilitate the selection process of beneficiaries. This is helping the department in making beneficiary selection process to be simpler and transparent. Currently the source code of MAHABMS android and web application is available at IT hub. If any modification is needed as per the department's need, the source code is studied and changes are made accordingly.

As per the government resolution of the scheme, a private organization gets appointed through external sources by following the prescribed government procedure every year to implement the scheme. The system is made functional for approximately 4 months every year until the final and waiting beneficiary lists are generated.

For the year 2024-25, IT hub has received the administrative approval to implement the MAHABMS system and further work is being carried out to make the system live.

#### **3. National Digital Livestock Mission: Bharat Pashudhan**

National Digital Livestock Mission (NDLM) is an ambitious and comprehensive project undertaken by the Department of Animal Husbandry, GoI and National Dairy Development Board (NDDB) for Animal Productivity and Health. The system includes various modules such as Animal Breeding, Animal Nutrition, Disease Control and traceability systems for animal products. The use of the said system was started in the state on 07.11.2023.

A Project Management Unit (PMU) has been established at Commissionerate of Animal Husbandry (state level) to run the day-to-day operations of the system and to solve the problems faced by the users in the state from time to time. In the PMU, 2 IT Resources have been appointed on contract basis for day to day working of NDLM.

The PMU works to complete the state level work of the National Digital Livestock Mission (NDLM) scheme with the help of the district level nodal officers from time to time and try to solve the problems in the state regarding Bharat Pashudhan system by coordinating with the central government as required. The PMU is in direct coordination with NDLM Project Office and Support Cell, Central Govt to solve the problems arising at the regional level and provide training to the regional officials/employees on updated matters in NDLM from time to time etc. Work is being done.

NDLM software was successfully integrated with the software developed under the scheme of providing subsidy of Rs.5/- per litre to milk producing farmers to fetch the data of animals.

#### **4. Implementation of e-office system at Commissionerate of Animal Husbandry, Pune-67:**

Government has been putting great emphasis on improving productivity and increased transparency in the decision making in Governance in the country. The vision of e-Office is to achieve a simplified, responsive, effective and transparent working of all Government Offices. It helps to enhance transparency, increase accountability, assure data security and data integrity. With this aim, implementation of e-office system is completed at office of Commissionerate of Animal Husbandry, Pune 411067. NIC has developed the system of e-office for department of Animal Husbandry on the portal mahaeoffice.maharashtra.gov.in. This system is fully functional in this office as per the requirement.

#### **5. Development of Integrated Portal for the department:**

Recently the department has undertaken the work of development of a comprehensive portal of the under the Smart Project. The main objectives of this integrated portal are to make the services and schemes provided by the department available on a single platform for livestock owners and to create a comprehensive system for ease of technical as well as institutional functioning of the officers/employees of the department. Under this portal, various important aspects of animal husbandry department are being worked on and soon the system will be launched.

#### **6. Right to Service Act, 2015**

A total of 26 services of the Department of Animal Husbandry have been notified, out of which 17 services have been made available on the Maharashtra Government's "Aaple Sarkar" portal. The remaining 9 services are in the final stage of being made available on the portal.

### **Programme No. 15 Maharashtra Animal Welfare Board.**

A State-Level Animal Welfare Board was established under the Chairmanship of the Cabinet Minister (Animal Husbandry) vide the Government Resolution dated May 23, 1991, to monitor the animal welfare laws in the state and to protect the animals from unnecessary pain. Subsequently, the structure of the Animal Welfare Board constituted earlier under 14.8.1998, 04.08.2004 and 13.09.2013 has been restructured and it is directed to establish the office of the Board at The Commissionerate of Animal Husbandry, Aundh, Pune-7.

According to this, Member of Parliament/Member of Legislative Assembly to be appointed by the Government as the Chairman and Vice-Chairman of the Board, Principal Secretary (ADF), Commissioner (Animal Husbandry), Commissioner (Dairy), Commissioner (Fisheries), Commissioner (Agriculture), Chief Conservator of Forests (Wildlife), Director General of Police, Commissioner (Transport), General Manager, Deonar Animal Slaughter House, Additional Commissioner Animal Husbandry as ex-officio members and 2 non-official members of Greater Mumbai area nominated by the Government and 10 non-official members of other areas of the state nominated by the Government.

According to the Government Resolution dated July 5, 2016. Smt. Poonam Mahajan, Member of Parliament (Lok Sabha) has been appointed as the Chairman on this Board. Also, as per the Government Resolution dated June 30, 2017, the Government has appointed the Vice-Chairman and 12 non-officio members of this Board. The term of office of the Chairman, Vice-Chairman and 12 non-officio members of the Board shall be three years from the date of their appointment and the ex-officio members shall remain members of the Board until they are serving in their original positions.

The term of the Chairman of the Board has been ended on July 4, 2019. The terms of the non-officio members and vice-president also ended on June 29, 2020. For the functioning of the Board, it is necessary to appoint a new Chairman, Vice-Chairman and non-officio members. A total of 23 applications of interested

candidates have been submitted to the Government for the appointment of non-officio members to the Maharashtra Animal Welfare Board in line with the State Government's decision to recommend non-officio members to the Maharashtra Animal Welfare Board.

At present, animal welfare works are being carried out by the Animal Husbandry Commissionerate. Registration certificates are being issued to pet shops and dog breeding and marketing centers by the Maharashtra Animal Welfare Board under the Pet Shop Rules, 2018 and Dog Breeding and Marketing Rules, 2017. (So far, under Pet Shop Rules-2018 total 106 certificates are issued while under Dog Breeding and Marketing Centers total 110 registration certificates are issued).

There has been a huge increase in additional work such as inspecting pet shops and dog breeding centers operating in all the districts of the state and distributing registration certificates, maintaining their bank accounts, keeping the records up to date and resolving the complaints raised in this regard. In addition, there has been an increase in the number of inspections to prevent cruelty to stranded animals in circuses as well as registration of animals displayed in circuses or in movies/TV shows under the Performing Animals (Registration) Rules, 2001.

According to the Government Resolution No. 2024/Pr.No.01/Padum-1 dated 10/10/2024, the Department of Animal Husbandry and Dairying has been merged and the department has been restructured and according to the restructuring framework, a separate office of Maharashtra Animal Welfare Board, Pune has been established. The following posts have been created for this office:

Sr. No.	Post	Regular posts	Contractual posts
<b>Regular posts</b>			
1.	Deputy Commissioner (Animal Husbandry & Dairying) cum Member Secretary	1	0
2.	Livestock Development Officer (Gr-I)	2	0
<b>Contractual posts</b>			
3	Junior Clerk	0	2
4	Multipurpose worker	0	38
5	Peon/Attendant	0	1
	<b>Total</b>	<b>3</b>	<b>41</b>

- Deputy Commissioner (Animal Husbandry & Dairying) will be the Office In-Charge of the institute.
- Following the restructuring, the board will have 3 regular posts and 41 contractual posts.
- A total of 38 multi-purpose employees (data entry operators) will be working in 34 District Deputy Commissioner (Animal Husbandry and Dairy) offices, including 1 each and 4 at Pune Headquarters.

#### **District Society for the Prevention of Cruelty to Animals**

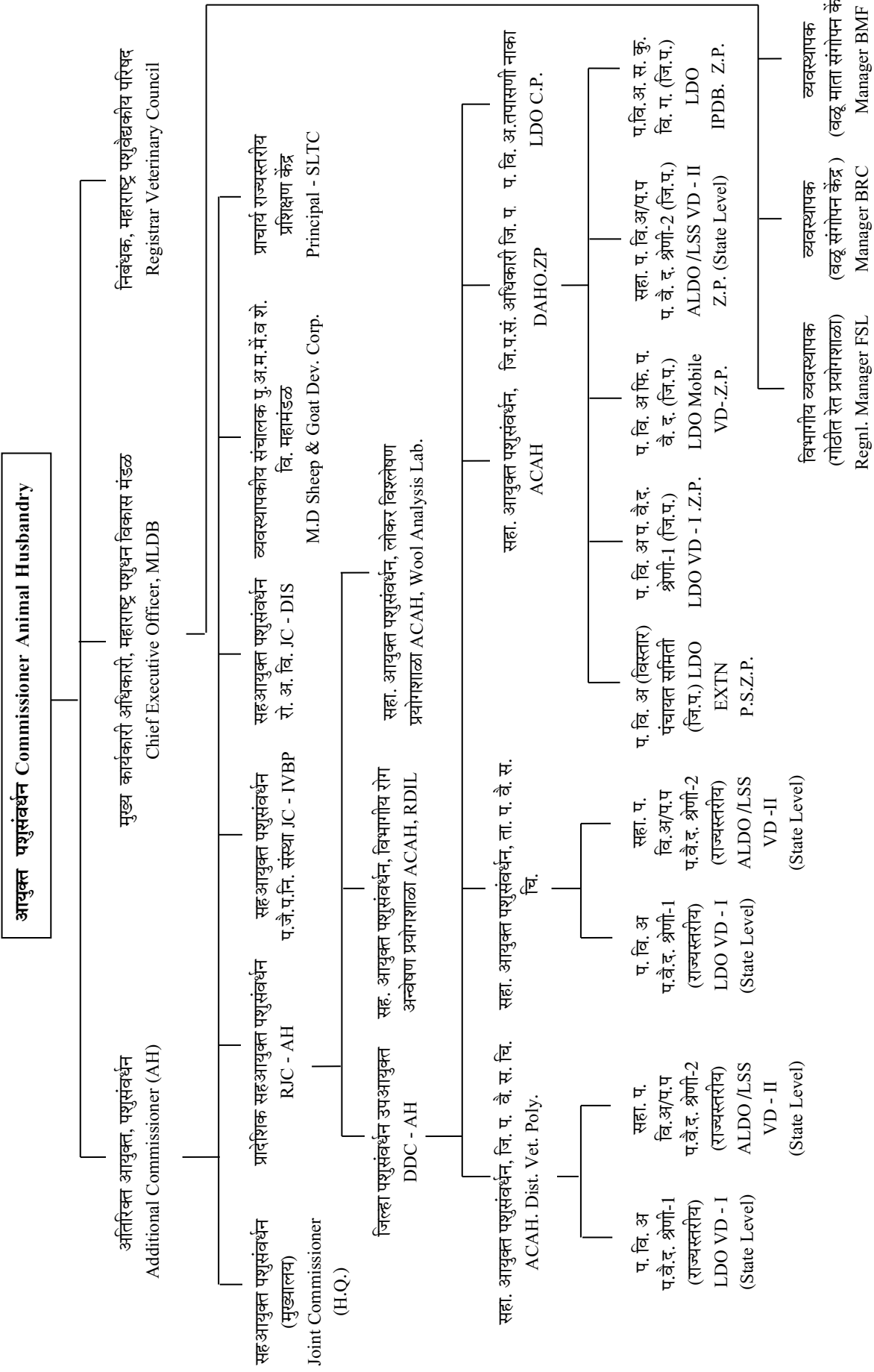
In exercise of the powers conferred by sub-rule (1) of Rule 3 of The Animal Cruelty Prevention Society (Establishment and Regulation) Rules, 2021, animal cruelty prevention societies were established in every district of the state by a government notification dated March 14, 2017, to implement the Prevention of Cruelty to Animals Act, 1960 in all districts of the State of Maharashtra. Non-officio members of district Society for the Prevention of Cruelty to Animals in all districts have been appointed and their work has started. The Registration of The District Society for the Prevention of Cruelty to Animals (SPCA) established in the district has been registered with the Registrar of Institutions and Assistant Charity Commissioner of the District under the Registration of Institutions Act, 1860. As the term of these non-government members has ended, the process of fresh appointment is underway, proposals for 26 districts have been submitted to the Government, 08 proposals are in-process of submission, while Amravati district has formed a Committee in 2022.

- Proposal received : 26 districts (27 districts as Amravati District Committee was formed in December 2022) Nashik, Chhatrapati Sambhajnagar, Gondia, Akola, Thane, Sangli, Chandrapur, Parbhani, Latur, Yeotmal, Wardha, Satara, Solapur, Kolhapur, Hingoli, Gadchiroli, Dhule, Bhandara, Beed, Nandurbar, Pune, Nagpur, Ahilyanagar, Dharashiv, Jalgaon, Buldhana
- Proposals in-process : 08 districts - Mumbai suburbs, Palghar, Raigad, Sindhudurg, Jalna, Nanded, Washim, Ratnagiri.

\*\*\*\*\*



(5) पदरचना तक्ता राज्य/विभाग/जिल्हा/तालुका पशुसंवर्धन महाराष्ट्र राज्य, पुणे 67  
 Organization Chart of State/Region/District/Taluka Level, Animal Husbandry, Maharashtra State, Pune - 67



## वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास विभाग मत्स्यव्यवसाय विभाग (पशुसंवर्धन)

## AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, DAIRY DEVELOPMENT &amp; FISHERIES DEPARTMENT (ANIMAL HUSBANDRY)

एकूण प्रत्यक्ष खर्च सन २०२४-२५ अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारलेले अंदाज सन २०२५-२६ आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७

Total actual Expenditure for 2024-25 Budget estimates &amp; revised estimates for 2025-26 &amp; budget estimates for 2026-27

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारात)	
Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२४-२५ Actuals 2024-25	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६ Budget Estimates 2025-26	सुधारीत अंदाज २०२५-२६ Revised Estimates 2025-26	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७ Budget Estimates 2026-27	कार्याचे वर्गीकरण		
		(3)	(4)	(5)		(6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
<b>2403 - Animal Husbandry</b>						<b>2403 - पशुसंवर्धन</b>	
<b>I-Summary</b>						<b>एक-सारांश</b>	
001 - Direction and Administration	Charged	979	100	70	100	भारीत	001 - संचालन व प्रशासन
	Voted	1559608	2132487	1975281	2767386	दत्तमत	
101 - Veterinary Service & Animal Health	Voted	8491312	10787588	10253906	11089986	दत्तमत	101 - पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य
102 - Cattle & Buffalo Development	Voted	1501689	2584828	3646448	2080235	दत्तमत	102 - पशु व महिष विकास
103 - Poultry Development	Voted	101465	152771	127834	289894	दत्तमत	103 - कुक्कूट विकास
104 - Sheep and Wool Development	Voted	130434	470704	380052	375504	दत्तमत	104 - मेंढ्या व लोकर विकास
106 - Other Livestock Development	Voted	0	1	1	1	दत्तमत	106 - इतर पशुधन विकास
109 - Extension and Training	Voted	3487354	4089085	3604898	3298482	दत्तमत	109 - विस्तार व प्रशिक्षण
113 - Administrative Investigation & Statistics	Voted	34325	439992	388341	527816	दत्तमत	113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी
	Charged	979	100	70	100	भारीत	
<b>Gross Total</b>	Voted	15306187	20657456	20376761	20429304	दत्तमत	स्थूल बेरीज
	Total	15307166	20657556	20376831	20429404	एकूण	
<b>Deduct recoveries</b>	Voted	30267	0	0	0	दत्तमत	वजा वसुली
	Charged	979	100	70	100	भारीत	
<b>Net Total - 2403 Animal Husbandry</b>	Voted	15275920	20657456	20376761	20429304	दत्तमत	निव्वळ बेरीज - 2403 पशुसंवर्धन
	Total	15276899	20657556	20376831	20429404	एकूण	

वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

योजनेतर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२३-२४ व २०२४-२५  
Boardwise (with no divisible) Non Plan Actual Expenditure 2023-24 & 2024-25

		तक्ता एक / Table 1										(रुपये हजारत)			
		अंतिम सुधारित तरतूद Final Modified Grant		प्रत्यक्ष खर्च Actual Expenditure		विदर्भ Vidarbha		मराठवाडा Marathawada		उर्वरित महाराष्ट्र Rest of Maharashtra		अविभाज्य Non Divisible		Major Head 2403 Animal Husbandry	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
<b>मुख्यलेखाशिर्षक:-2403-पशुसंवर्धन</b>															
<b>State Sector Non Plan Scheme</b>															
<b>(001) Direction &amp; Administration</b>															
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	150	988	0	979	0	117	0	862	0	0	0	0	0	(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (भारत) (24030015)	
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030098)	
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)	141858	155652	127678	127382	0	0	0	0	0	0	127678	127382	127382	(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030024)	
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)	163088	143646	126376	129846	23367	24009	30709	31553	72300	74284	0	0	0	(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030033)	
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)	885069	981246	784989	737108	145144	136291	190752	179117	449093	421700	0	0	0	(01)(03) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030042)	
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)	21120	19564	17174	16106	0	0	0	0	0	0	17174	16106	16106	(01)(05) प्रतियंत्रण व पशुपोषण प्रयोगशाळा (अनिवार्य) (24030131)	
<b>(101) Veterinary Service &amp; Animal Health</b>															
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)	2439920	0	2178896	0	402878	0	529472	0	1246546	0	0	0	0	(01)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030142)	
(01)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)	1194217	4448328	1054969	3762238	195064	695638	256357	914224	603548	2152376	0	0	0	(01)(01) पशुवैद्यकीय सर्वाधिकारालये (अनिवार्य) (24030151)	
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)	134810	133842	101575	104864	0	0	0	0	0	0	101575	104864	104864	(03)(01) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे (अनिवार्य) (24030169)	

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.													
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)	107544	116372	84411	84468	15608	15618	20512	20526	48291	48324	0	0	0	(04)(01) पशुसंगोची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project of Diseases investigation section for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)	6768	7393	6084	6644	0	0	0	0	0	0	6084	6644	6644	(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)	120901	108928	72141	71668	13339	13251	17530	17415	41272	41002	0	0	0	(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)	42341	0	23703	0	4383	0	5760	0	13560	0	0	0	0	(07)(01) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)	195451	0	178519	0	33008	0	43380	0	102131	0	0	0	0	(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)	29849	0	23873	0	4414	0	5801	0	13658	0	0	0	0	(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अधुनीकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)	46898	0	43737	0	8087	0	10628	0	25022	0	0	0	0	(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)	83704	0	78324	0	14482	0	19033	0	44809	0	0	0	0	(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
<b>(102) Cattle &amp; Buffalo Development</b>														<b>0 (102) पशु व महिष विकास</b>
(01)(01) Cattle Breeding Farms (Committed) (24030311)	10002	10480	3788	5197	700	961	920	1263	2168	2973	0	0	0	(01)(01) पशुपैदास क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)	71357	0	63988	0	11831	0	15549	0	36608	0	0	0	0	(03)(01) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)	154787	242751	111877	195063	20686	36067	27186	47400	64005	111596	0	0	0	(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)

(Rs. In thousands)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
														(रुपये हजारत)
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)	334670	265267	277527	188804	188804	0	0	0	0	0	0	277527	188804	(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)	30423	0	27999	0	5177	0	6804	0	16018	0	0	0	0	(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
<b>(103) Poultry Development</b>														<b>(103) कुक्कुट विकास</b>
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)	73859	96217	62020	54274	11467	10035	15071	13189	35482	31050	0	0	0	(01)(01) कुक्कुट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)	20792	0	12680	0	2345	0	3081	0	7254	0	0	0	0	(02)(01) प्रकर्षित कुक्कुट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)
<b>(104) Sheep &amp; Wool Development</b>														<b>(104) मेंढ्या व लोकर विकास</b>
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)	7420	7125	3308	2468	0	0	0	0	0	0	0	3308	2468	(01)(01) लोकर पृथक्करण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोजन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)	144047	144301	131494	127225	0	0	0	0	0	0	0	131494	127225	(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाचा अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
<b>(109) Extension &amp; Training</b>														<b>(109) विस्तार व प्रशिक्षण</b>
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	15839	28405	14126	26966	0	0	0	0	0	0	0	14126	26966	(00)(01) सेवांतर्गत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	12516	0	11585	0	2142	0	2815	0	6628	0	0	0	0	(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)
(00)(09) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	1959281	0	1725711	0	0	0	0	0	0	0	0	1725711	0	(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)
Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	3950	3581	3740	3914	0	0	0	0	0	0	0	3740	3914	(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)

(Rs. In thousands)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
														(रुपये हजारत)
														(113) प्रशासकीय अन्वेषण व
														सांख्यिकी
														(00)(01) पशुधन जतन व पशुधन
														उत्पादन या संबंधीची सांख्यिकी
														आधारसामुग्री गोळा करणे व तिचे
														पृथःकरणे (50 टक्के राज्य हिस्सा)
														(अनिवार्य) (24030893)
														एकूण राज्यक्षेत्रः
														योजनेतर स्थानिक स्तर
														(001) संचालन व प्रशासन
														(01)(04) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व
														पंचायत समिती अधिनियम, 1961
														यांच्या कलम 183 अन्वये जिल्हा
														परिषदांना आस्थापना अनुदाने-
														जिल्हा पशुसंवर्धन अधिका-यांची
														कार्यालये (अनिवार्य) (24030051)
														(101) पशुवैद्यकीय सेवा व
														पशुआरोग्य
														(06)(01) रुग्णालये व दवाखाने
														(अनिवार्य) (24030196)
														(06)(02) पशुवैद्यकीय सेवा
														(अनिवार्य) (24032635)
														(06)(03) भूलपूर्व जिल्हा स्थानिक
														मंडळाचे पशुवैद्यकीय दवाखाने
														(अनिवार्य) (24032644)
														(06)(04) फिरते पशुरोग मध्यवर्ती
														नियंत्रण पथक (अनिवार्य)
														(24032653)
														(06)(05) फिरते पशुरोग नियंत्रण
														पथक/फिरते पशुवैद्यकीय
														चिकित्सालय (अनिवार्य)
														(24032662)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 End													
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District) (Committed) (24032321)	14852	0	11941	0	2208	0	2902	0	6831	0	0	0	0	(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)
<b>(102) Cattle &amp; Buffalo Development</b>														<b>0 (102) पशु व महिष विकास</b>
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)	14928	612041	11010	511712	2036	94616	2675	124346	6299	292750	0	0	0	(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)	12769	0	7820	0	1446	0	1900	0	4474	0	0	0	0	(05)(02) जिल्हा वळू योजना (अनिवार्य) (24032682)
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)	545379	0	488180	0	90264	0	118628	0	279288	0	0	0	0	(05)(03) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)
(05)(04) Maintenance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)	580	0	79	0	15	0	19	0	45	0	0	0	0	(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)	2649	0	2221	0	411	0	540	0	1270	0	0	0	0	(05)(06) गोशाळा व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)
<b>(103) Poultry Development</b>														<b>0 (103) कुक्कुट विकास</b>
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)	63111	62588	56847	47191	10511	8726	13814	11467	32522	26998	0	0	0	(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा पारंपद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 चांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना संप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)
<b>(109) Extension &amp; Training</b>														<b>0 (109) विस्तार व प्रशिक्षण</b>
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demonstration Unit (Committed) (24032742)	1305	1438	642	681	119	126	156	165	367	390	0	0	0	(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य) (24032742)
<b>Total Local Sector</b>	<b>6016458</b>	<b>6279787</b>	<b>5186226</b>	<b>5273278</b>	<b>958934</b>	<b>975030</b>	<b>1260253</b>	<b>1281406</b>	<b>2967039</b>	<b>3016842</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>एकूण स्थानिक स्तर</b>
<b>Total State + Local Sector</b>	<b>14508644</b>	<b>13237395</b>	<b>12553951</b>	<b>10918622</b>	<b>1873056</b>	<b>1907017</b>	<b>2461613</b>	<b>2506955</b>	<b>5795432</b>	<b>5900147</b>	<b>2423850</b>	<b>604503</b>	<b>604503</b>	<b>एकूण राज्य + स्थानिक स्तर</b>

## 001 - Direction &amp; Administration

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
		२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७		
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2024-25	Estimates	Estimates	Estimates		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
<b>(001) Direction &amp; Administration</b>							<b>(001) संचालन व प्रशासन</b>
(01) Non Plan Scheme							(01) योजनेतर योजना
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	Charged	979	100	70	100	भारीत	(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030015)
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)		127382	167585	159563	186637		(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030024)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	Charged					भारीत	(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030098)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)		129814	142616	141370	157633		(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030033)
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)		737075	948788	897756	1051523		(01)(03) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030042)
(01)(04) Establishment Grants to Zilla Parishad under Section 183 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 - Office of the District Animal Husbandry Officers (Committed) (24030051)		533592	633871	600322	628650		(01)(04) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 183 अन्वये जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदाने- जिल्हा पशुसंवर्धन अधिका-यांची कार्यालये (अनिवार्य) (24030051)
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)		16106	19626	18579	26243		(01)(05) प्रतनियंत्रण व पशुपोषण प्रयोगशाळा (अनिवार्य) (24030131)
	<b>Charged</b>	<b>979</b>	<b>100</b>	<b>70</b>	<b>100</b>	<b>भारीत</b>	
<b>Total-(01)</b>	<b>Voted</b>	<b>1543969</b>	<b>1912486</b>	<b>1817590</b>	<b>2050686</b>	<b>दत्तमत एकूण-(01)</b>	
(02) Schemes in the Five Year Plan							(02) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(02)(01) Strengthening of the Office of the Commissioner Animal Husbandry, Pune (100 % State) (Scheme) (24030071)		15639	220001	157691	716700		(02)(01) आयुक्त पशुसंवर्धन, पुणे यांच्या कार्यालयाचे बळकटीकरण (100 टक्के राज्य) (कार्यक्रम) (24030071)
	<b>Charged</b>	<b>979</b>	<b>100</b>	<b>70</b>	<b>100</b>	<b>भारीत</b>	
<b>Total-(001)</b>	<b>Voted</b>	<b>1559608</b>	<b>2132487</b>	<b>1975281</b>	<b>2767386</b>	<b>दत्तमत एकूण-(001)</b>	

## 101 - Veterinary Service &amp; Animal Health

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)
Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अर्थसंकल्पीय		सुधारीत		कार्याचे वर्गीकरण
		अंदाज	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७		
	Actuals	Budget	Revised	Budget		
	2024-25	Estimates	Estimates	Estimates		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
(8)						
<b>101- Veterinary Service &amp; Animal Health</b>						<b>101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य</b>
(01) Hospital and Dispensaries						(01) रुग्णालये व दवाखाने
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)	0	0	0	0		(01)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030142)
(02) Veterinary Polyclinics						(02) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये
(02)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)	3761522	4359089	4135584	4835012		(02)(01) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये (अनिवार्य) (24030151)
(03) Institute of Veterinary Biological Products, Pune						(03) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)	104864	123337	125523	113174		(03)(01) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे (अनिवार्य) (24030169)
(04) Investigation into Diseases of Livestock						(04) पशुरोगांची तपासणी
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)	84450	105058	95243	116151		(04)(01) पशुरोगांची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project of Diseases investigation section for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)	6644	7383	7307	8809		(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
<b>Total-(04)</b>	<b>Voted</b>	<b>91094</b>	<b>112441</b>	<b>102550</b>	<b>124960</b>	<b>दत्तमत एकूण-(04)</b>
(05) Control of Diseases in Livestock						(05) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)	71610	102771	107065	108424		(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(06) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961						(06) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(06)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030196)	4180097	5044727	4737959	5130781		(06)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030196)
(06)(02) Veterinary Services (Committed) (24032635)	0	0	0	0		(06)(02) पशुवैद्यकीय सेवा (अनिवार्य) (24032635)
(06)(03) Veterinary Hospital of Ex Districts Local Board (Committed) (24032644)	0	0	0	0		(06)(03) भूतपूर्व जिल्हा स्थानिक मंडळाचे पशुवैद्यकीय दवाखाने (अनिवार्य) (24032644)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06)(04) Mobile Veterinary Central Control Unit (Committed) (24032653)		0	0	0	0		(06)(04) फिरते पशुरोग मध्यवर्ती नियंत्रण पथक (अनिवार्य) (24032653)
(06)(05) Mobile Veterinary Control Unit / Mobile Clinic (Committed) (24032662)		0	0	0	0		(06)(05) फिरते पशुरोग नियंत्रण पथक/फिरते पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (अनिवार्य) (24032662)
<b>Total-(06)</b>		<b>4180097</b>	<b>5044727</b>	<b>4737959</b>	<b>5130781</b>		<b>एकूण-(06)</b>
(07) Checkpost and vigilance Units on inter State Border							(07) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथक
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)		0	0	0	0		(07)(01) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08) Schemes in the five year plan							(08) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)		0	0	0	0		(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)		0	0	0	0		(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अधुनिकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(05) Animal diseases, Surveillance of forecasting under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24030258)		1400	3445	3445	3045		(08)(05) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग, पूर्वांनुमानाचे संनिरीक्षण (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24030258)
(08)(06) Modernisation and strengthening of Institute of Veterinary Biological Product, Pune under ASCAD (60% Central Share) (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031657)		17687	159901	159901	60001		(08)(06) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था पुणे चे आधुनिकीकरण व बळकटीकरण (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24031657)
(08)(14) Investigation into diseases of Livestock (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24032063)		19543	49803	49803	30008		(08)(14) पशुरोग अन्वेषण (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032063)
(08)(16) Grants from I. C. A. R. (100 % Central) (Scheme) (24032081)		0	0	0	0		(08)(16) आय.सी.ए.आर. कडून अनुदाने (100 % केंद्र) (कार्यक्रम) (24032081)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)		0	0	0	0		(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District ) (Committed) (24032321)		0	0	0	0		(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(24) Control of Eradication of Economically important Diseases under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032359)		90023	278506	278506	100002		(08)(24) अॅस्कॅड अंतर्गत आर्थिक नुकसान होणा-या पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मुलन (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032359)
(08)(27) Strengthening & Modernisation of Regional Diseases Investigation Section Laboratories and District Laboratories under ASCAD (40% State Share) (Scheme) (24032368)		11791	106601	106601	40001		(08)(27) अॅस्कॅड अंतर्गत विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेचे व जिल्हा प्रयोगशाळेचे बळकटीकरण व आधुनिकीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032368)
(08)(28) Animal Disease Surveillance and Forecasting ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032377)		2100	5165	5165	4565		(08)(28) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग सनियंत्रण व पूर्वानुमान (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032377)
(08)(29) Control and Iradication of Identifiable Zoonotic Important Disease under ASCAD (60% Central Share) (Scheme) (24032386)		135034	417756	417756	150002		(08)(29) अॅस्कॅड अंतर्गत महत्वाच्या मानवी संसर्गक्षम अशा पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मुलन (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032386)
(08)(30) Information, Education and Community Participants Campaign under ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032395)		0	0	0	0		(08)(30) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती, शिक्षण व लोक सहभाग मेळावे आयोजित करणे (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032395)
(08)(31) Organisation of Training programmes Workshop/Seminar for Field Staff on AH (100% Central Sponsored Scheme) (Scheme) (24032401)		3497	20544	20544	132371		(08)(31) पशुसंवर्धन क्षेत्रातील कर्मचा-याकरिता पशुसंवर्धन विस्तार विषयक चर्चासत्र प्रशिक्षण कार्यक्रम कार्यशाळा आयोजित करणे (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032401)
(08)(32) Creation of Disease Free zone against Foot & Mouth Disease (60% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032412)		0	0	0	0		(08)(32) लाळयाखुरकत रोगमुक्त प्रभाग निर्माण करणे (60 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032412)
(08)(33) National Programme of Rinderpest Eradication (100% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032421)		0	0	0	0		(08)(33) राष्ट्रीय बुलकांडी रोग निर्मुलन कार्यक्रम (100 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032421)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)		0	0	0	0		(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
(08)(39) Supply of Medicine to the Veterinary Institutions (District level) (Scheme) (24032475)		0	0	0	0		(08)(39) पशुवैद्यकीय संस्थांना औषध पुरवठा करणे (जिल्हा स्तर) (कार्यक्रम) (24032475)
(08)(42) Organize Information Education and Communication Campaign under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032762)		0	0	0	0		(08)(42) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती शिक्षण लोक सहभागी मेळावे आयोजित करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032762)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 End						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(45) Special Component Plan (District Plan) Measures to control Parasitic Infestation Occuring in sheep, Goats & Poultry Birds owned by Scheduled Castes beneficiaries by Supplying Material Mixtures & Deworming (District Scheme) (Scheme) (2403B263)		0	0	0	0		(08)(45) विशेष घटक योजना (जिल्हा योजना) अनुसूचित जातीच्या लाभधारकांकडील शेळ्या, मेंढ्या व कोंबड्यांना जंतुनाशके पाजणे, क्षार मिश्रणे पुरविणे व परजीवी कीटकांचे नियंत्रण करण्यासाठी उपाययोजना करणे (जिल्हा योजना) (कार्यक्रम) (2403B263)
(08)(46) National Control Programme of PPR Diseases (60 % Central Share) (Scheme) (2403B737)		0	0	0	0		(08)(46) पीपीआर रोगाचे नियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B737)
(08)(47) National Control Programme on Brucellosis (60 % Central Share) (Scheme) (2403B962)		0	0	0	0		(08)(47) राष्ट्रीय ब्रुसेल्लोसिस नियंत्रण कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B962)
(08)(48) National Animal Disease Reporting System (60 % Central Share) (Scheme) (2403C018)		0	0	0	0		(08)(48) राष्ट्रीय पशुरोग अहवाल प्रसारीत करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C018)
(08)(52) National Control Programme PPR Diseases (40 % State Share) (Scheme) (2403D097)		0	0	0	0		(08)(52) पीपीआर रोगावरील राष्ट्रीय नियंत्रण कार्यक्रम (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D097)
(08)(54) Awareness, Publicity & Surveillances for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Scheme) (2403D992)		0	2	2	2		(08)(54) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी लोकजागृती, प्रसिद्धी व सर्वेक्षण करणे (कार्यक्रम) (2403D992)
(08)(55) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Central Share 50%) (Scheme) (2403E001)		525	1750	1750	1750		(08)(55) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (केंद्र हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E001)
(08) (56) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (State Share 50%) (Scheme) (2403E012)		525	1750	1750	1750		(08)(56) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (राज्य हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E012)
(08) (57) Establishment & strengthening of Veterinary Hospitals & Dispensaries Mobile Veterinary Units (60% Central Share) (Scheme)(2403E754)		0	0	1	152480		(08)(57) पशुवैद्यकीय रुग्णालये व दवाखाने यांची स्थापना व बळकटीकरण - फिरते पशुवैद्यकीय पथक (60% केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम)(2403E754)
(08) (58) Establishment & strengthening of Veterinary Hospitals & Dispensaries Mobile Veterinary Units (40% State Share) (Scheme)(2403E763)		0	0	1	101658		(08)(58) पशुवैद्यकीय रुग्णालये व दवाखाने यांची स्थापना व बळकटीकरण - फिरते पशुवैद्यकीय पथक (40% राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम)(2403E763)
<b>Total-(08)</b>	<b>Voted</b>	<b>282125</b>	<b>1045223</b>	<b>1045225</b>	<b>777635</b>		<b>दत्तमत एकूण-(08)</b>
<b>Total-(101)</b>	<b>Voted</b>	<b>8491312</b>	<b>10787588</b>	<b>10253906</b>	<b>11089986</b>		<b>दत्तमत एकूण-(101)</b>

तक्का दोन / Table 2

खाली दिलेल्या तक्त्यांमध्ये पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय तालुका लघुपशुसर्वचिकित्सालय व जिल्हा परिषदांतर्गत असलेल्या कृत्रिम रेतन उपकेंद्राचे कामकाज दर्शविते  
The Following table shows the work load summary of District Veterinary Polyclinics, Taluka Mini Veterinary Polyclinics & Zillah Parishads

अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये District Veterinary Polyclinics				तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये Taluka Mini Veterinary Polyclinics				जिल्हा परिषदा Zillah Parishads				एकूण Total																			
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	(3)	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	(6)	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	(9)	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	(14)																
		2024-25	2025-26	2026-27	(4)	2024-25	2025-26	2026-27	(5)	2024-25	2025-26	2026-27	(7)	2024-25	2025-26	2026-27	(8)	2024-25	2025-26	2026-27	(10)	2024-25	2025-26	2026-27	(11)	2024-25	2025-26	2026-27	(12)	2024-25	2025-26	2026-27	(13)
1	कृत्रिम रेतन केलेल्या गाई व म्हशी No. of Cows & Buffaloes inseminated	2388	29134	29134	16287	130535	130535	151473	879027	879027	879027	170148	1038696	1038696	2107184	2107184	1038696	1038696	2442377	2442377	6626952	6626952	333189	333189	143195	143195	189301	189301	665685	665685	1673830	1673830	
2	कृत्रिम रेतनापासून जन्मलेली वासरे No. of Calves born AI	4848	6039	6039	36474	40900	40900	249990	286250	286250	291312	333189	333189	333189	333189	333189	143195	143195	189301	189301	665685	665685	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	
3	गर्भधारणा तपासणी Pregnancy Diagnosis	9041	42444	42444	120894	222592	222592	864997	1408794	1408794	1408794	424528	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	म्हशी व बूटलॉक कृत्रिम रेतन न केलेल्या Other than A I	5347	37129	37129	54034	147793	147793	364047	792028	792028	792028	258589	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	एकूण Total	13766	37129	37129	80517	147793	147793	590806	792028	792028	792028	685089	976951	976951	2650781	2650781	1686765	1686765	196143	196143	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830		
	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Total No. of Cows & Buffaloes Examined	39409	79573	79573	246692	370386	370386	1826009	2200822	2200822	2112110	2650781	2650781	2650781	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	
	वधत्व तपासणी Infertility & Sterility Examination	8481	42772	42772	59894	224312	224312	492543	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	उपचार तपासलेल्या Examined	8393	42772	42772	57699	224312	224312	481625	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	वधत्व तपासलेल्या Examined	4595	42772	42772	35923	224312	224312	331808	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	उपचार तपासलेल्या Examined	5240	42772	42772	34764	224312	224312	277627	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	उपचार तपासलेल्या Examined	5405	42772	42772	33976	224312	224312	264950	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	उपचार तपासलेल्या Examined	3200	42772	42772	22829	224312	224312	170114	1419681	1419681	1419681	560918	1686765	1686765	2650781	2650781	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830
	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Total No. of Cows & Buffaloes Examined	13721	80188	80188	94658	373247	373247	770170	2217830	2217830	2217830	878549	2671265	2671265	2671265	2671265	1686765	1686765	984500	984500	6626952	6626952	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830	1673830

सक्ता दोन समाप्त / Table 2 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
5	एकूण उपचार केलेले No. of Cases treated	529896			1640683			11972739			14143318		
6	एकूण खर्चो करणे No. of Scrub Bulls Castrated	8312	30118	30118	41545	120167	120167	401408	732788	732788	451265	883073	883073
7	केलेले लसीकरण No. of Vaccination performed	2260591	2839893	2839893	10710330	13015360	13015360	72925525	89874443	89874443	85896446	105729696	105729696
8	केलेल्या शस्त्रक्रिया No. मोठ्या Major of Operations लहान Minor performed	4515			6619			24585			35719		
		7952			17915			137415			163282		
	<b>एकूण Total</b>	<b>12467</b>			<b>24534</b>			<b>162000</b>			<b>199001</b>		
9	एकूण तपासलेले नमुने Total No. of Specimens Examined	28346			28968			134224			191538		
10	रोगनिदानात्मक Diagnostic PostMortems न्यायवैद्यक Medicolegal	1146			1352			8937			11435		
		917			1966			9537			12420		
11	पशुदर्शने Cattle Shows	6	18	18	7	91	91	41	367	367	54	476	476
12	संकरित वासरांचे मेळावे Calf Rallies	1	18	18	3	87	87	33	349	349	37	454	454
13	कार्यामोहीम शिबिरे Work Campaigns	589	1212	1212	5571	5228	5228	40177	34800	34800	46337	41240	41240
14	बंधत्व निवारण शिबिरे Infertility Camps	589	720	720	3824	3444	3444	20565	30729	30729	24978	34893	34893
15	पुचलेले रोपांचे संच/टॉव्ह Fodder sets & Sapplings Distributed	21335	113569	113569	581280	614863	614863	2304294	8996950	8996950	2906909	9725382	9725382
16	पुचलेले बैरण बियाणे (किलो) Fodder Seeds distributed (kg.)	32518	35472	35472	315379	204372	204372	1274681	1071602	1071602	1622577	1311446	1311446
17	वैरणीचे भूखंड Fodder Demonstration Plots	67	19	19	207	98	98	10683	6669	6669	10957	6786	6786
18	विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम No. of Training Programs organised Under Various Schemes	9	28	28	172	219	219	388	2059	2059	569	2306	2306
	खर्च समावेशन Expenditure incurred	438600	24000	24000	2522421	190500	190500	3992678	601029	601029	6953699	815529	815529
	प्रती शेतकरी खर्च (रु.) Exp. per farmer (Rs.)	640	128	128	476	67	67	312	26	26	370	32	32
	प्रशिक्षित शेतकरी संख्या No. of farmers Trained												
	मगासर्गाय Backward Class	68	33	33	746	615	615	3021	6073	6073	3835	6721	6721
	स्त्री Female	161	59	59	1481	764	764	4257	6782	6782	5899	7605	7605
	पुरुष Male												
	<b>एकूण Total</b>	<b>229</b>	<b>92</b>	<b>92</b>	<b>2227</b>	<b>1379</b>	<b>1379</b>	<b>7278</b>	<b>12855</b>	<b>12855</b>	<b>9734</b>	<b>14326</b>	<b>14326</b>
	इतर Others	99	36	36	1043	667	667	2308	4374	4374	3450	5077	5077
	स्त्री Female	357	60	60	2024	795	795	3213	5577	5577	5594	6432	6432
	पुरुष Male												
	<b>एकूण Total</b>	<b>456</b>	<b>96</b>	<b>96</b>	<b>3067</b>	<b>1462</b>	<b>1462</b>	<b>5521</b>	<b>9951</b>	<b>9951</b>	<b>9044</b>	<b>11509</b>	<b>11509</b>
	<b>एकूण प्रशिक्षित शेतकरी Total Farmers</b>	<b>685</b>	<b>188</b>	<b>188</b>	<b>5294</b>	<b>2841</b>	<b>2841</b>	<b>12799</b>	<b>22806</b>	<b>22806</b>	<b>18778</b>	<b>25835</b>	<b>25835</b>

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेमध्ये उत्पादन केलेल्या, तसेच बाहेरून वितरणासाठी मागविलेल्या लसी रक्तजल यांचे राज्यामध्ये व राज्याबाहेर केलेले वितरण पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहे

अ. क्र. Sr. No.	लस व इतर जैव पदार्थांचे नाव Name of Vaccine and other biological product	जिवाणू लस Bacterial Vaccine			विषाणू लस Viral Vaccine		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
(1)	(2)	2024-25 (3)	2025-26 (4)	2026-27 (5)	2024-25 (6)	2025-26 (7)	2026-27 (8)
1	उत्पादन क्षमता ('०००) Production capacity ('000)	15900.00	15900.00	15900.00	29750.00	31800.00	31800.00
2	१ एप्रिल रोजीची सुरुवातीची शिल्लक Opening balance as on 1st April	4831.30	11517.45	0.00	16.90	8677.40	10.00
3	तयार लसींची संख्या No. of Vaccine doses manufactured	19854.15	15900.00	15900.00	20944.90	31800.00	31800.00
4	आणलेले / खरेदी केलेल्या लसी No. of Vaccine doses brought / purchased	0.00	0.00	0.00	15339.30	670.00	670.00
5	<b>एकूण लस / जैव पदार्थ (२ ते ४) Total vaccine / biological doses (2 to 4)</b>	<b>24685.45</b>	<b>27417.45</b>	<b>15900.00</b>	<b>36301.10</b>	<b>41147.40</b>	<b>32480.00</b>
6	उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वाया गेलेल्या लस मात्रा No. of vaccine / biological doses wasted during Manufacture process	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	लस / जैव पदार्थ पुरवठा No. of vaccine / biological doses supplied	13168.00	27417.45	15900.00	27623.70	41137.40	32470.00
8	<b>एकूण विल्हेवाट लावलेल्या लस/जैव पदार्थांची संख्या (६+७) Total No. of vaccine/biological doses disposed off</b>	<b>13168.00</b>	<b>27417.45</b>	<b>15900.00</b>	<b>27623.70</b>	<b>41137.40</b>	<b>32470.00</b>
9	<b>३१ मार्च अखेरची शिल्लक (५ - ८) Closing balance as on 31st march (5 - 8)</b>	<b>11517.45</b>	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>	<b>8677.40</b>	<b>10.00</b>	<b>10.00</b>
10	उत्पादित लसींची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses manufactured (Rs. In Thousand)	73399.27	59312.00	59312.00	83438.33	86902.00	86902.00
11	खरेदी केलेल्या लसींची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses purchased (Rs. In Thousand)	0.00	0.00	0.00	130285.41	49627.80	49627.80
12	पुरवठा केलेल्या लसींची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses supplied (Rs. In Thousand)	49023.66	101787.03	59312.00	179272.63	170980.91	136529.80
13	उत्पादित लस तुकड्यांची संख्या No. of Test batches of Vaccine Manufactured	21	22	22	36	69	69
14	निर्जंतुकीकरण चाचण्या No. of Sterility tests carried out	25	22	22	39	69	69
15	लसमात्रा सुरक्षितता चाचण्या No. of Safty tests carried out	28	22	22	32	69	69
16	कार्यक्षमता चाचण्या No. of Potency tests carried out	8	14	14	15	8	8

Table 3

Following table indicate the production figures of sera & vaccines at Institute of Veterinary Biological Products, Pune-7 & brought / purchased and supplied to the Institutes within the State & other States

निदान अभिकारके Diagnostic Reagents			विरलकार Diluents			एकूण लस, अभिकारके आणि विरलकार Total Vaccine, Reagent & Diluent		
प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
2024-25	2025-26	2026-27	2024-25	2025-26	2026-27	2024-25	2025-26	2026-27
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
230.00	230.00	230.00	29750.00	31800.00	31800.00	75630.00	79730.00	79730.00
7.60	15.20	0.00	6.90	8470.40	0.00	4862.70	28680.45	10.00
191.20	230.00	230.00	20747.90	31800.00	31800.00	61738.15	79730.00	79730.00
0.00	0.00	0.00	13290.30	0.00	0.00	28629.60	670.00	670.00
198.80	245.20	230.00	34045.10	40270.40	31800.00	95230.45	109080.45	80410.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
183.60	245.20	230.00	25574.70	40270.40	31800.00	66550.00	109070.45	80400.00
183.60	245.20	230.00	25574.70	40270.40	31800.00	66550.00	109070.45	80400.00
15.20	0.00	0.00	8470.40	0.00	0.00	28680.45	10.00	10.00
3272.99	4077.78	4077.78	0.00	0.00	0.00	160110.59	150291.78	150291.78
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	130285.41	49627.80	49627.80
3069.03	4591.82	4077.78	0.00	0.00	0.00	231365.32	277359.76	199919.58
12	14	14	34	53	53	103	158	158
0	0	0	34	51	51	98	142	142
0	0	0	8	8	8	68	99	99
12	14	14	0	0	0	35	36	36

तक्ता चार / Table 4

## विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेमधील कार्यभाराचा सारांश

## Work load summary of Regional Disease Investigation Laboratories (8) under DIS

		सर्व पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा					
		All Regional Disease Investigation Laboratories					
अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	गुरे व गोस्तनदाह Cattle & Mastitis			कुक्कुट व साल्मोनेला Poultry & Salmonella		
		प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	भेटींवर असलेले दिवस संख्या No. of days on tour	355	410	410	690	520	600
2	गावांना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of villages visited	246	215	215	148	50	80
3	क्षेत्रांना/संस्थाना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of farms/Institutes Visited	201	225	250	110	275	275
4	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of work campaigns attended	5	48	48	7	0	0
5	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of IEC campaigns attended	13	80	80	15	0	0
6	<b>उद्भवलेल्या प्रादुर्भावाची संख्या No. of Outbreaks</b>						
	अ) कळविलेले Reported	48	40	40	10	40	40
	ब) उपस्थित राहिलेले Attended	20	40	40	10	40	40
7	<b>शवविच्छेदन संख्या No. of post-mortems done</b>						
	अ) गायवर्ग Cattle	7	120	120	0	0	0
	ब) मेंढ्या व शेळ्या Sheep & Goat	37	200	225	0	0	0
	क) कुक्कुट Poultry	5	0	0	183	800	800
	ड) इतर Other	2	80	80	0	0	0
	<b>एकूण Total</b>	<b>51</b>	<b>400</b>	<b>425</b>	<b>183</b>	<b>800</b>	<b>800</b>
8	रो.अ.वि. पुणे येथे विकृतीचिकित्सा तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent for various exam to DIS, Pune	34250	7300	7300	10332	0	0
9	इतर प्रयोगशाळांकडे विकृती चिकित्सेच्या तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to HSADL, NIVEDI, etc.	2518	1600	1600	3180	4000	4000
10	<b>खालील रोगांसाठी जागेवर तपासणी केलेली जनावरे/ पक्षी No. of animals/birds tested for following disease (Spot Test)</b>						
	अ) सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis - RBPT	5076	8700	8700	0	0	0
	ब) क्षयरोग Tuberculosis - SID	2600	5800	5800	0	0	0
	क) जोन्स डिसीज John's disease - SID	3918	5800	5800	0	0	0
	ड) साल्मोनेला Salmonella - Spot test	0	0	0	1211298	1635000	1635000
	इ) इतर रोग Other diseases	0	4200	4200	0	0	0
11	जीवाणूंच्या कृत्रिम वाढीकरिता तपासलेल्या उती/रक्त नमुन्यांची संख्या No. of tissue/blood/other samples processed for cultural examination	142	1600	1600	659	310	335
12	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests carried out to identify bacteria	547	800	800	2	185	185

तक्ता चार समाप्त / Table 4 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
13	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests conducted	1428	200	800	18	80	400
14	रो.अ.वि. पुणे येथे जीवाणू आयसोलेटच्या खात्रीसाठी पाठविलेले नमुने No. of bacterial isolates prepared sent to DIS for confirmation	93	200	200	0	70	70
15	<b>नमूने तपासणी Samples Examined</b>	0	0	0	0	0	0
	अ) रक्त Blood	1897	2400	2400	0	0	0
	ब) रक्त काचपट्टी Blood Smears	2625	2400	2400	0	0	0
	क) ठसे काचपट्टी Impression / Exudate smears	103	800	800	33	0	0
	ड) स्कीन स्क्रॅपिंग Skin scrapings	784	400	400	0	0	0
	इ) जैवरासायनिक रक्तजल Serum for Biochemistry	2221	2400	2400	0	0	0
	फ) मूत्र नमुने Urine Samples	596	400	400	0	0	0
	ग) माल / शेण नमुने Faecal Samples	6094	4000	4000	83	40	25
	ह) खाद्य Feed	11	200	200	0	175	175
	य) दुध Milk	1615	200	275	0	0	0
	र) इतर नमुने Other samples	703	400	400	0	125	125
	<b>एकूण Total</b>	<b>16649</b>	<b>13600</b>	<b>13675</b>	<b>116</b>	<b>340</b>	<b>325</b>
16	<b>एलायझाने तपासलेल्या नमुन्यांची No. of samples tested by ELISA</b>						
	अ) ब्रूसोल्लेसीस Brucellosis	2766	4000	4000	0	0	0
	ब) आयबीआर IBR	526	4000	4000	0	0	0
	क) पीपीआर PPR	62	0	0	0	0	0
	ड) इतर रोग Other diseases	18	0	0	0	0	0
	<b>एकूण Total</b>	<b>3372</b>	<b>8000</b>	<b>8000</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>

तक्ता पाच / Table 5

राज्यस्तरावरील पुणे येथील पशुरोग अन्वेषण विभागाच्या अंतर्गत प्रयोगशाळांचे कार्य दर्शविणारा तक्ता

Table indicates the work carried out by Laboratories in Disease Investigation Section, Pune

अ. क्र. Sr.N o. (1)	बाब Particulars (2)	प्रत्यक्ष Actual 2024- 25 (3)	अपेक्षित Anticipa ted 2025-26 (4)	लक्ष्य Target 2026- 27 (5)
1	<b>जिवाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Bacteriology Laboratory -</b>			
	जिवाणूच्या कृत्रिम वाढीकरीता तपासलेले उती / रक्त / इतर नमुने संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	851	500	500
	केलेल्या जैव रासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests performed	412	400	100
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	14	200	100
	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनाशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried Out	137	50	100
	ब्लड स्पीयर्स साठी तपासलेले नमुने No. of blood smear / impression smears examined	743	500	500
	सीईएमसाठी तपासलेले नमुने No. of swabs for CEM	0	300	0
	एलायझा चाचणीचे ग्लॅंडरसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples for tested for Glanders by ELISA	3483	2500	2500
	एलायझा चाचणीने सांसर्गिकी गर्भपातासाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for Brucellosis by ELISA	7809	7000	7000
	एलायझा चाचणीने इतर रोगांसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested by ELISA for other diseases	721	250	1400
	कंपायलो बॅक्टेरीयोसाठीलेल्या प्रिप्युइल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for Compylobacteriosis	3099	4000	1800
	पीसीआर वर तपासणी केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	262	100	400
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.	0	400	400
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>17531</b>	<b>16200</b>	<b>14800</b>
	जतन केलेल्या जिवाणूची आयसोलेटसची संख्या No. of bacterial isolates maintained	3	25	25
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	1	2	2
2	<b>गोमवजशास्त्र प्रयोगशाळा Mycology Laboratory -</b>			
	तपासणी केलेले खादय व वैरण नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	231	350	350
	तपासणी केलेले धान्य नमुने संख्या No. of grain samples examined	38	80	80
	तपासणी केलेले स्कीन स्क्रॅपिंग नमुने संख्या No. of skin scrapings examined	11	10	10
	तपासणी केलेले इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	6	10	10
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>286</b>	<b>450</b>	<b>450</b>
	अभ्यासलेले बुरशिजन्य घटनांची संख्या No. of fungal incidences studied	0	1	1
3	<b>विकृतीशास्त्र प्रयोगशाळा Pathology Laboratory -</b>			
	विकृतीसाठी तपासलेल्या एकूण उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples examined by histopathology	231	350	350
	रक्तजल नमुन्यांसाठी केलेल्या एकूण जैवरसायन चाचण्यांची संख्या No. of Biochemical tests for serum samples	323	1400	1000
	रक्ताचे गुणधर्म व रोगासाठी तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of Blood samples tested for hematology	539	1400	500
	तपासलेल्या मुत्र नमुन्यांची संख्या No. of urine samples tested	98	100	100
	बीएसईसाठी तपासलेल्या मेंदू / खादय नमुन्यांची संख्या No. of brain / feed samples tested for BSE	133	250	100

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.	0	60	60
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>1324</b>	<b>3560</b>	<b>2110</b>
	केलेल्या शवविच्छेदनांची संख्या No. of post mortem carried out	14	10	10
	बीएसई सर्वेक्षण करीता भेटी दिलेल्या खादय कारखान्यांची संख्या No. of feed factories visited for BSE surveillance	2	2	2
<b>4</b>	<b>विषशास्त्र प्रयोगशाळा Toxicology Laboratory -</b>			
	तपासलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples examined	462	110	110
	तपासलेल्या खादय व वैरन नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	335	300	300
	तपासलेल्या पाणी नमुन्यांची संख्या No. of water samples examined	177	40	40
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	9	10	10
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.	0	10	0
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>983</b>	<b>470</b>	<b>460</b>
	विषबाधा चाचणीमध्ये सकारात्मक आढळलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples found positive for poisoning	1	5	200
	विष / विषपदार्थ तपासणीसाठी नव्याने प्रमाणित केलेल्या पद्धतीची संख्या No. of new method standardized for defection of toxins / poisons	0	2	2
<b>5</b>	<b>परजिवशास्त्र प्रयोगशाळा Parasitology Laboratory -</b>			
	तपासलेले रक्त नमुने / रक्त काच पट्टयाच संख्या No. of blood samples / blood smear examined	651	500	500
	तपासलेल्या शेण नमुन्यांची संख्या No. of faecal samples examined	502	350	350
	तपासलेल्या लयिका ग्रंथिच्या बायोप्सीची संख्या No. of lymph node biopsy examined	0	25	0
	ट्रायको मोनियसिससाठी तपासलेल्या प्रिप्युझल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for trichomoniasis	3049	4000	1800
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples received & examined	15	500	50
	एलायझा चाचणीने तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA	0	200	50
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of samples tested by PCR	307	300	300
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.	0	100	0
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>4524</b>	<b>5975</b>	<b>3050</b>
	परोपजीवीय अभ्यासाकरीता भेटी दिलेल्या प्रक्षेत्र/ परिषद/ प्रशिक्षण याची संख्या No. of farms/ conference/ training attended for parasitological studies	3	7	20
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	1	1	1
<b>6</b>	<b>विषाणूशास्त्र व उती संवर्धन प्रयोगशाळा Virology &amp; Cell culture Laboratory -</b>			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	5	200	10
	ईलाइझा चाचणीने आरबीआयसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for IBR by ELISA	4318	8000	8000
	ईलाइझा चाचणीने बीव्हीडीसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for BVD by ELISA	1025	1500	1500
	एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by S-ELISA	53	150	50
	सी एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by C-ELISA	1069	1500	100
	रेबिज करीता तपासलेले नमुने संख्या No. of samples tested for rabies	6	25	25

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	पीपीआर रोग नियंत्रणांतर्गत ईलाइझा पीपीआर तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by ELISA under PPR-CP sero-surveillance	0	5000	2145
	ईलाइझा द्वारे इतर रोगांकरिता तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA for other diseases	0	500	50
	इतर प्रयोगशाळा त्रिवेदी, आय.व्ही.आर.आय इ.यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs viz., NIVEDI, IVRI, etc.	184	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	977	500	1000
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>7637</b>	<b>17425</b>	<b>12930</b>
	जतन केलेल्या विषाणू आयसोलेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	1
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	2	2	2
<b>7</b>	<b>पशुरोग प्रयोगशाळा Cattle Diseases Laboratory-</b>			
	क्षय रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for Tuberculosis	2397	2200	1800
	जोहनस रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for Johne's Disease	2397	2200	1800
	संसर्गजन्य गर्भपातासाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Brucellosis	5732	2200	1800
	आयबीआर साठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for IBR	2579	2200	1800
	कंपायलो बॅक्टेरिओलिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Compylobacteriosis	2931	1300	1800
	ट्रायकोमोनियासिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Trichomoniasis	2934	1300	1800
	बीव्हीडी तपासणी करिता संकलित केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for BVD	913	500	500
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>19883</b>	<b>11900</b>	<b>11300</b>
	तपासणी संस्थेची एकूण संख्या No. of Institutes inspected	1	15	15
<b>8</b>	<b>कुक्कुट रोग निदान प्रयोगशाळा Poultry Disease Diagnostic Laboratory -</b>			
	<b>a) कुक्कुट विकृती शास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Pathology Laboratory</b>			
	रोडिबमधील इतर प्रयोगशाळांकडे तपासणीसाठी पाठविलेले नमुने No. of samples received, collected & tested for histopathology	53	75	0
	<b>b) कुक्कुट जिवाणुशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Bacteriology laboratory</b>			
	तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	220	150	150
	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tested performed	170	120	120
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	0	0	0
	केलेल्या प्रतीजैविक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried out	52	25	25
	कोलोफॉर्मसाठी तपासलेल्या पाण्याच्या नमुन्यांची संख्या No. of water samples tested for coliforms (MPN)	182	100	100
	तपासलेल्या पशुखादय नमुन्यांची संख्या No. of feed samples tested	210	150	150
	केलेल्या सालमोनेला प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of salmonella plate agglutination tests done	3134	2500	2500
	केलेल्या मायकोप्लाझा प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of mycoplasma plate agglutination tests done	6168	5000	5000
	तपासलेले तुसचे नमुने No. of litter samples tested	70	40	40
	इतर प्रयोगशाळांना पुष्टीकरणासाठी पाठविलेल्या नमुने / बॅक्टेरियल आयसोलेटची संख्या No. of samples / bacterial isolates sent to other labs for confirmation	0	0	0
	पीसीआर द्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	0	10	10
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>10206</b>	<b>8095</b>	<b>8095</b>

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	जतन केलेल्या बॅक्टेरियल आयसोफेटची संख्या No. of bacterial isolates maintained	0	10	5
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	1	0
	<b>c) कुक्कुट विषाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Virology Laboratory</b>			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	5	0	0
	केलेल्या एजीपीटी चाचण्यांची संख्या No. of AGPT test done	0	0	0
	केलेल्या एचआय चाचण्यांची संख्या No. of HI tested carried out	2961	2000	2000
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of samples tested for Avian Influenza (Ag)			
	a. कलोकल स्वॅब Cloacal swabs	11482	5000	5000
	b. ट्रॅकीयल स्वॅब Tracheal swabs	10517	5000	5000
	c. कॉंबड्यांच्या बाजारातून जीवंत पक्षांचे घेतलेले नमुने Samples collected from live bird market	0	100	100
	d. पर्यावरणीय नमुन्यांची संख्या Environmental samples	310	100	100
	बर्ड फ्लू एंटीबॉडीसाठी केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for Avian Influenza (Ab)	17811	8000	8000
	इतर एव्हीयन डीसीनेस करीता केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for other avian diseases	0	0	0
	राष्ट्रीय स्तरावरील इतर प्रयोग शाळांना पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other national level labs	4131	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	81	0	0
	<b>प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received &amp; examined</b>	<b>47298</b>	<b>20250</b>	<b>20250</b>
	<b>एकूण Grand total</b>	<b>57557</b>	<b>28420</b>	<b>28345</b>
	जतन केलेल्या वायरल आयसोफेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	0
	पीसीआर द्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	0
	साल्मोनेल्लोसिससाठी तपासलेल्या पक्षांची संख्या No. of birds tested for salmonellosis	100	100	100
	केलेली शवविच्छेदने No. of post mortems carried out	151	0	0
	शासकीय कुक्कुट प्रक्षेकावर अभ्यासिकेच्या मरतुकीच्या घटनांची संख्या No. of samples study of mortality on Govt poultry farm	0	5	5
	भेटी दिलेल्या व तपासणी केलेल्या अंडी उबवणी केंद्रांची संख्या No. of hatcheries visited & monitoring done	3	4	4
	भेटी दिलेल्या सधन कुक्कुट विकास प्रकल्पांची संख्या No. of IPD blocks visited	0	15	0
	खाजगी प्रक्षेत्र / अंडी उबवणी केंद्रांना दिलेल्या भेटीची संख्या No. of private farms / hatcheries visited	13	25	25
<b>9</b>	<b>गुरांमधील रोगांचे सर्वेक्षण Animal Disease Surveillance -</b>			
	संकलित केलेले तपासणी केलेले रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples / milk samples collected & tested	5552	3500	3500
	निवेदी बंगलोर येथे पाठविलेल्या रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples sent to NIVEDI, Bangalore	4504	2500	2500
	<b>संकलित केलेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples collected &amp; tested</b>	<b>10056</b>	<b>6000</b>	<b>6000</b>
	पशुरोग सर्वेक्षणासाठी भेट दिलेल्या ठिकाणांची संख्या No. of places visited for animal disease surveillance	4	50	50
	रोग प्रादुर्भावामध्ये रोग कारणमिमांसा करणेसाठी दिलेल्या भेटी व अभ्याससंख्या No. of outbreaks attended & studied for epidemiology	7	15	15
	रोगासंबंधीच्या अंदाजांची संख्या No. of disease forecasting done	12	12	12
	केलेल्या प्रकाशनांची छोटे वृत्तपत्र व पुस्तिकांची संख्या No. of publications done viz., bulletins, leaflets, etc.	0	5	5

तक्ता पाच समाप्त / Table 5 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
10	<b>लाळ खुरकुत रोग निदान प्रयोगशाळा Foot &amp; Mouth Disease Laboratory -</b>			
	एसपीसीइ चाचणीद्वारे सिरॉसर्व्ह लन्ससाठी प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या (८ वी फेरी) No. of serum samples received & tested for sero-surveillance by SPCE (8 th round)	6405	8632	6078
	दिवा चाचणीसाठी प्राप्त झालेल्या व तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples received & tested by DIVA	3846	2737	0
	एफएमडी विषाणूच्या तपासणीसाठी केलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples tested & typed for FMD virus	18	10	0
	एपीएमडी-सीपी सर्वेक्षण अंतर्गत DFMD / IVRI येथे पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to DFMD / IVRI Lab under FMD-CP surveillance	353	0	0
	<b>तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples tested</b>	<b>10622</b>	<b>11379</b>	<b>6078</b>
	पुरवठा केलेल्या प्रिझर्व्हेटीव व्हायलची संख्या No. of preservative vials supplied	30	100	100
	एफएमडी सिरॉसर्व्हलन्स करीता भेटी दिलेल्या प्रक्षेकांची संख्या No. of visits to farms for FMD serosurveillance	22	10	10
	भेटी दिलेल्या पशुवैद्यकीय संस्थांची संख्या No. of Vet. Institutes visited	40	100	100
	एफएमडी लसिकरण मॉनिटरिंगसाठी भेटी दिलेल्या गावांची संख्या No. of villages visited for monitoring of FMD Vaccination	54	100	100
	भेटी दिलेल्या गुरांचे आठवडीबाजार / कॅटल स्लमची संख्या No. of weekly cattle markets / cattles slums attended	12	5	5
	रोग परिस्थिती विज्ञानासाठी अभ्यासिकच्या रोगप्रादुर्भावाची संख्या No. of outbreaks studied for epidemiology	1	0	0
	जिल्हा तालुका स्तरावर घेतलेल्या जागरुकता शिबिरातील उपस्थिती संख्या No. of district / block level awareness camps (IEC) attended	6	10	10

## तक्ता सहा / Table 6

श्वानदंशरोग प्रतिबंधक पथकांचे (२) कामकाज दर्शविणारा तक्ता

Table showing the workload of Rabies control units (2)

अ. क्र. Sr. No.	Particulars of workload	Pune			Chh. Sambhajinagar		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipa ted	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipa ted	लक्ष्य Target
		2024-25	2025-26	2026-27	2024-25	2025-26	2026-27
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या कुत्र्यांची संख्या Opening balance of dogs as on 1st April	0	0	0	0	0	0
2	पकडलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs seized	3793	15000	15000	4560	6000	6000
3	एकूण कुत्र्यांची संख्या (१+२) Total No. of dogs (1+2)	3793	15000	15000	4560	6000	6000
4	सोडून देण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs released	0	15000	15000	0	6000	6000
5	नष्ट केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs euthenised	0	0	0	0	0	0
6	वैद्यकीय महाविद्यालयाकडे प्रयोगासाठी पाठविण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs supplied to medical college for experiment	0	0	0	0	0	0
7	पळून गेलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs escaped	0	0	0	0	0	0
8	एबीसी कार्यक्रमाखाली शस्त्रक्रिया केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs operated under ABC program	3793	0	0	4560	0	0
9	विल्हेवाट लावलेल्या कुत्र्यांची संख्या (४ ते ८) Total No. of dogs disposal ( 4 to 8 )	3793	15000	15000	4560	6000	6000
10	३१ मार्च रोजी शिल्लक कुत्र्यांची संख्या (३ - ९) Closing balance of dogs as on 31st March (3 - 9)	0	0	0	0	0	0
11	लसीकरण केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs immunised	0	15000	15000	4563	6000	6000
	<b>श्वानदंशोत्तर उपचार केलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals treated with postbite A.R.V.</b>						
12	अ) गुरे Cattle	5	20	20	0	20	20
	ब) कुत्री Dogs	90	100	100	0	100	100
	क) इतर Others	0	20	20	0	20	20
13	रोगनिदानाकरिता रो.अ.वि. पुणे येथे पाठविलेले नमुने No. of specimens sent for disease diagnosis to DIS, Pune	0	0	0	0	0	0
14	आयोजित / उपस्थित राहिलेले श्वान प्रदर्शने Dog shows organised / attended	7	2	2	0	2	2
15	मोठ्या जनावरांच्या लसीकरणाची शिबिरे Large animals vaccination camps	4	2	2	0	2	2

## तक्ता सात / Table 7

महाराष्ट्र राज्यातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामकाज दर्शविणारा तक्ता

## Summary of workload at Quality Control Laboratory, Mumbai in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष Actual 2024-25 (3)	अपेक्षित Anticipated 2025-26 (4)	लक्ष्य Target 2026-27 (5)
१	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले कुक्कुटपक्षी संख्या No. of poultry birds certified for export	0		
२	<b>निर्यातीसाठी दाखला दिलेले गोठविलेले पदार्थ Chilled items certified for export</b>			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	618566.52	680423.172	680423.172
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
३	<b>निर्यातीसाठी दाखला दिलेले Frozen items certified for export</b>			
	अ) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	7872178.6	8659396.46	8659396.46
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	0	0	0
	ड) अंडी (प्रत्येकी १८० अंड्यांच्या कार्टनमध्ये संख्या) Eggs (Carton of 180 eggs each)	34023.99	37426.389	37426.389
	इ) इतर पदार्थ Other items (Non edible)	189726.79	208699.469	208699.469
४	वसूल झालेली फी (रुपये) Fees collection (Rs.)	54369175.63	59806093.19	59806093.19
५	ग्लँडर्स व फार्सी अँक्ट' अन्वये घोड्यांची मेलीन टेस्ट Mallien test in horses under 'Glanders & farcy act'	0	0	0
६	<b>देवनार कत्तलखान्यातील, १९७६ च्या पशुसंरक्षण कायद्यामध्ये अंतर्भूत असल्याप्रमाणे जनावरांची तपासणी Inspection of animals- under Animal preservation act-1976, at Deonar abattoir</b>			
	अ) तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected	87147	87147	87147
	ब) वसूल झालेली फी (रुपये) Fees realised (Rs.)	33108117	33108117	33108117
७	<b>निर्यातीसाठी तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected for export</b>			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या Sheep and goat	91685	91685	91685
	ब) मोठे महिष Large buffaloes	0	0	0
	क) इतर जनावरे Other animals	0	0	0
	ड) एक दिवसाची पिल्ले One day old chicks	0	0	0

## 102 - Cattle &amp; Buffalo Development

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)
Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अथसकल्पीय	सुधारीत	अथसकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण	
		अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	(6)	
		Actuals	Budget	Revised	Budget	
		2024-25	Estimates	Estimates	Estimates	
		(3)	2025-26	2025-26	2026-27	
			(4)	(5)	(6)	
					(7)	
					(8)	
<b>102, Cattle &amp; Buffalo Development</b>						<b>102, पशु व महिष विकास</b>
(01) Cattle Breeding Farms						(01) पशुपैदास क्षेत्रे
(01)(01) Cattle Breeding Farms(Committed)(24030311)		5198	11122	7154	10044	(01)(01) पशुपैदास क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)
(03) Key Village Schemes						(03) आधारभुत ग्राम योजना
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)		0	0	0	0	(03)(01) आधारभुत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)
(04) Artificial Insemination						(04) कृत्रिम रेतन केंद्रे
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)		194985	242984	208042	15140	(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)
(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act , 1961						(05) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)		511712	613233	581121	579642	(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)		0	0	0	0	(05)(02) जिल्हा वळु योजना (अनिवार्य) (24032682)
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)		0	0	0	0	(05)(03) आधारभुत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)
(05)(04) Maintainance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)		0	0	0	0	(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)		0	0	0	0	(05)(06) गोशाळा व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)
<b>Total-(05)</b>	<b>Voted</b>	<b>511712</b>	<b>613233</b>	<b>581121</b>	<b>579642</b>	<b>दत्तमत एकूण-(05)</b>
(06) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board						(06) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)		188804	266297	240482	214904	(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)
(07) Schemes in the five year plan						(07) पंचवर्षिक योजनांतर्गत योजना

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(07)(09) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (100% State Plan) (Scheme) (2403B915)		0	500000	350000	640000		(07)(09) वैयक्तिक लाभार्थींना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B915)
(07)(10) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (Special Component Plan) (State Plan) (Scheme) (2403B906)		0	0	0	0		(07)(10) वैयक्तिक लाभार्थींना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B906)
(07)(11) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/Bufaloes on 50% subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D195)		0	1	1	1		(07)(11) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थींना 2 देशी/संकरित गायी /म्हशींचे 50 % अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D195)
(07)(12) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/ Bufaloes on 50% subsidy to farmers for agriculture allied activities (Scheme) (2403D346)		0	1	1	1		(07)(12) शेतक-यांना शेतीपुरक व्यवसायासाठी 2 देशी / संकरित गायी /म्हशींचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D346)
<b>Total-(07)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>500002</b>	<b>350002</b>	<b>640002</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-(07)</b>
(08) Artificial Insemination Centers							(08) कृत्रिम रेतन केंद्र
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)		0	0	0	0		(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
(09) Plan grants to Zilla Parishads							(09) जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने
(10) Development of Goshalas & Panjarpols							(10) गोशाळा व पांजरपोळ विकास
(10)(03) Comprehensive Scheme for increasing productivity and Genetic improvement of Cattle and Bufaloes (100% State Share) (Scheme) (2403C528)		120000	87424	61196	15000		(10)(03) गाई-म्हशींची उत्पादकता वाढविण्या- साठी सर्व समावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम (100 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C528)
(10)(04) Govardhan Govansh Seva Kendra (Scheme) (2403D257)		211990	150000	150000	50000		(10)(04) गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र (कार्यक्रम) (2403D257)
(10)(05) Maharashtra Goseva Ayog (100% State share) (Scheme) (2403E496)		269000	82439	1408882	469900		(10)(05) महाराष्ट्र गोसेवा आयोग (100% राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E496)
<b>Total-(10)</b>	<b>Voted</b>	<b>600990</b>	<b>319863</b>	<b>1620078</b>	<b>534900</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-(10)</b>
(11) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(11) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)

(Rs. In thousands)

तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11)(04) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% Central Share) (Scheme) (2403C822)		0	0	0	0		(11)(04) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C822)
(11)(05) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C831)		0	0	0	0		(11)(05) गोर्दिया गडांचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C831)
(11)(06) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% Central Share) (Scheme) (2403C842)		0	0	0	0		(11)(06) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C842)
(11)(07) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% State Share) (Scheme) (2403C869)		0	0	0	0		(11)(07) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C869)
(11)(08) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line (40% Central Share) (Scheme) (2403C878)		0	0	0	0		(11)(08) दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C878)
(11)(09) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (30% State Share) (Scheme) (2403C887)		0	0	0	0		(11)(09) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C887)
(11)(10) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (35% Central Share) (Scheme) (2403C896)		0	0	0	0		(11)(10) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (35 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C896)
(11)(11) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C902)		0	0	0	0		(11)(11) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C902)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 End						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11)(12) Honorium to Veterinarian Publicity & Propaganda of Livestock Insurance Scheme (100 % Central Share) (Scheme) (2403D186)		0	18750	18750	10000		(11)(12) पशुधन विमा योजनेंतर्गत पशुवैद्यकांचे मानधन, प्रसिद्धी व प्रचार (100 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D186)
(11)(15) Rural Backyard Pig Development Scheme (Central Share 60%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E066)		0	0	0	0		(11)(15) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (केंद्र हिस्सा 60%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E066)
(11)(16) Rural Backyard Pig Development Scheme (State Share 30%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E075)		0	0	0	0		(11)(16) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (राज्य हिस्सा 30%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E075)
(11)(21) Livestock Insurance Scheme (51 % Central Share) Under National Livestock mission (Scheme) (2403E638)		0	374850	374850	25500		(11)(21) राष्ट्रीय पशुधन मिशन अंतर्गत पशुधन विमा योजना (51% केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E638)
(11)(22) Livestock Insurance Scheme (34 % State Share) Under National Livestock mission (Scheme) (2403E647)		0	227850	227850	17000		(11)(22) राष्ट्रीय पशुधन मिशन अंतर्गत पशुधन विमा योजना (34% राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E647)
<b>Total-(11)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>621450</b>	<b>621450</b>	<b>52500</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-(11)</b>
(12) National Programme for Bovine Breeding & Dairy Development (Centrally Sponsored Scheme)							(12) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(12)(01) National Programme for Bovine Breeding (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403C751)		0	0	0	0		(12)(01) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C751)
(13) National Mission on Bovine Productivity NMBP (Centrally Sponsored Scheme)							(13) राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(13)(01) Pashusanjivani (State Share 40 %) (Scheme) (2403D328)		0	0	0	0		(13)(01) पशुसंजीवनी (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D328)
(13)(02) Advance Animal Reproductive Technology (State Share 40 %) (Scheme) (2403D533)		0	0	0	0		(13)(02) आधुनिक पशु प्रजनन तंत्रज्ञान (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D533)
(14) Brovine Breeding (14)(01) Maharashtra Brovine Breeding Regulatory Authority (Committed) (2403E656)		0	9877	12969	12905		(14) गोजातीय प्रजनन (14)(01) महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन नियमन प्राधिकरण (अनिवार्य) (2403E656)
(15) Animal Welfare (15)(01) Maharashtra Animal Welfare Board(100% State Share) (Scheme) (2403E745)		0	0	5150	20198		(15) पशु कल्याण (15) (01) महाराष्ट्र प्राणी कल्याण मंडळ (100% राज्य हिस्सा)(24)(कार्यक्रम)(2403E745)
<b>Total-102</b>	<b>Voted</b>	<b>1501689</b>	<b>2584828</b>	<b>3646448</b>	<b>2080235</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-102</b>

तक्ता दोन / Table 2

मपविमंच्या अधिपत्याखालील शासकीय पशुपैदास प्रकेंद्रांचा (१) व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्रांचा (२) पशुधनाची संख्या दर्शविणारा तक्ता The Livestock strength of Government Bovine Breeding farms (9) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm (3) under State sector													
अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	एकूण वळूमता सगोपन केंद्र Total Bull Mother Farms				एकूण पशु पैदास केंद्र Total Cattle breeding Farms				एकूण वळू सगोपन केंद्र Total Bull Rearing Centre			
		गायी / म्हशी Cow / Buffalo		लक्ष्य Target		गायी Cow		लक्ष्य Target		गायवर्ग गायवर्ग महिषवर्ग गायवर्ग महिषवर्ग		गायवर्ग गायवर्ग महिषवर्ग गायवर्ग महिषवर्ग	
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated
(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	पैदाशीच्या गायी/म्हशी Breeding												
	<b>Cow/Bufaloe</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	525	497	466	68	67	67	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	35	72	114	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	200	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	22	11	8	1	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	41	90	40	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) मपविमंच्या इतर संस्थकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	च) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	<b>497</b>	<b>466</b>	<b>530</b>	<b>67</b>	<b>67</b>	<b>67</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	215	229	246	83	0	200	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	285	285	285	41	0	200	0	0	0	0	0	0
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	<b>-70</b>	<b>-56</b>	<b>-39</b>	<b>42</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
2	<b>कालवडी Female calves</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	155	167	230	22	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
फ) मृत्यू संख्या Deaths		9	3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
ग) विक्री Sale		3	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB		0	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0
घ) बदल Conversions		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>		<b>143</b>	<b>146</b>	<b>218</b>	<b>21</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards		81	108	123	21	0	0	0	0	0	0	0	0
व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy		34	59	59	11	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>		<b>47</b>	<b>49</b>	<b>64</b>	<b>10</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
<b>3 र - २ वर्षांमधील कालवडी Heifers 1 - 2</b>													
अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance		231	143	146	11	21	0	0	0	0	0	0	0
ब) अंतर्गत बदल Internal change		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
क) जन्म Calves born		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ड) पावती Receipt		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
फ) मृत्यू संख्या Deaths		6	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ग) विक्री Sale		3	6	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
घ) बदल Conversions		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>		<b>222</b>	<b>135</b>	<b>136</b>	<b>11</b>	<b>21</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards		157	84	91	11	0	0	0	0	0	0	0	0
व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy		39	49	49	5	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>		<b>118</b>	<b>35</b>	<b>42</b>	<b>6</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
<b>4 र - ३ वर्षांमधील कालवडी Heifers 2 - 3</b>													
अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance		302	495	506	42	36	57	0	0	0	0	0	0
ब) अंतर्गत बदल Internal change		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	54	15	1	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) बदल Conversions	27	70	69	16	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	<b>273</b>	<b>371</b>	<b>422</b>	<b>25</b>	<b>36</b>	<b>57</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	177	202	226	25	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	39	49	49	12	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	<b>138</b>	<b>153</b>	<b>177</b>	<b>13</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
5	<b>नर बासरे Male calves</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	0	0	0	0	0	0	26	5	2	1	43	21
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	156	136	152	25	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	19	0	8	2	10	3
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	2
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	17	5	2	1	0	0	1	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	5	0	0	0	0	0	22	0	8	2	10	3
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	<b>134</b>	<b>125</b>	<b>150</b>	<b>24</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>22</b>	<b>5</b>	<b>4</b>	<b>2</b>	<b>45</b>	<b>23</b>
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	57	68	77	24	0	0	22	5	8	2	10	3
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	24	24	26	12	0	0	2	1	2.5	5	26	4
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	<b>33</b>	<b>44</b>	<b>51</b>	<b>12</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>20</b>	<b>4</b>	<b>-17</b>	<b>-3</b>	<b>-16</b>	<b>-1</b>

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
6	<b>१ - २ वर्षांमधील वडू Bulls 1 - 2 Years</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	201	134	125	25	24	0	5	2	4	2	4	2
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	10	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	45	44	25	12	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	2	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	च) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	<b>144</b>	<b>89</b>	<b>93</b>	<b>13</b>	<b>24</b>	<b>0</b>	<b>4</b>	<b>2</b>	<b>4</b>	<b>2</b>	<b>4</b>	<b>2</b>
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	92	23	23	13	0	0	0	0	8	0	8	2
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	15	15	16	6	0	0	0	0	10	1	10	3
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	<b>77</b>	<b>8</b>	<b>7</b>	<b>7</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>-2</b>	<b>-1</b>	<b>-2</b>	<b>-1</b>
7	<b>२ - ३ वर्ष व त्यावरील वडू Bulls 2 - 3</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	165	180	162	8	21	45	36	8	36	8	36	8
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	128	99	21	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	8	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	च) बदल Conversions	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	<b>36</b>	<b>73</b>	<b>134</b>	<b>8</b>	<b>21</b>	<b>45</b>	<b>36</b>	<b>8</b>	<b>36</b>	<b>8</b>	<b>36</b>	<b>8</b>
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	11	6	12	8	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	1	0	6	4	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	10	6	6	4	0	0	0	0	0	0	0	0
8	पैदाशीचे वळू Breeding bulls												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	च) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	बैल Bullocks												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	2	0	2	5	5	5	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	च) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	0	2	2	5	5	5	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>10</b>	<b>एकूण कळप स्थिती Total Herd Position</b>												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	1428	1451	1407	159	174	174	67	15	42	11	83	31
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	35	74	114	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	311	303	382	47	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	19	0	8	2	10	3
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	200	0	0	2	1	2	2
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	67	22	16	3	0	0	2	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	220	309	109	13	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	9	20	24	0	0	0	22	0	8	2	10	3
	घ) बदल Conversions	27	70	69	24	0	0	0	0	0	0	0	0
	<b>र) अखेरची शिल्लक Closing balance</b>	1451	1407	1685	174	174	174	62	15	44	12	85	33
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	792	720	798	190	0	200	22	5	16	2	18	5
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	438	481	490	93	0	200	2	1	35	6	36	7
	<b>क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement</b>	354	239	308	97	0	0	20	4	-19	-4	-18	-2

तक्ता तीन / Table 3

मपविमंच्या अधिपत्याखालील शासकीय पशुपैदास प्रकेंत्रांचा (९) व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्रांचा (३) कार्यभाराचा तक्ता  
The workload summary of Government Bovine Breeding farms (9) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm (3) under State sector

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	एकूण वळूमाता संगोपन केंद्र				पशु पैदास केंद्र, वर्धा				एकूण वळू संगोपन केंद्र			
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	2024-25	2025-26	2024-25	2025-26	2026-27	2024-25	2025-26	2024-25	2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)			
<b>1</b>	<b>प्रक्षेत्रवरील सरासरी गायी व म्हशी Avg. no. of Cow &amp; Buffalo on farm</b>												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
	ब) संकरित Cross bred	52	56	58	0	0	0	0	0	0			
	क) देशी Indigenous	53	57	52	67	67	270	0	0	0			
	ड) महिष Buffalo	67	60	71	0	0	0	0	0	0			
	<b>एकूण Total</b>	<b>79</b>	<b>82</b>	<b>83</b>	<b>67</b>	<b>67</b>	<b>270</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>			
<b>2</b>	<b>दुध देण्याच्या कालावधीत दिलेले सरासरी दुध (लि.) Avg. Milk yield during lactation period (Ltrs.)</b>												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
	ब) संकरित Cross bred	1915	2294	2575	0	0	0	0	0	0			
	क) देशी Indigenous	681	1237	1394	0	600	650	0	0	0			
	ड) महिष Buffalo	2620	2668	2724	0	0	0	0	0	0			
<b>3</b>	<b>दुध देण्याचा सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. length of lactation (Days)</b>												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
	ब) संकरित Cross bred	289	298	303	0	0	0	0	0	0			
	क) देशी Indigenous	249	258	271	240	240	240	0	0	0			
	ड) महिष Buffalo	309	298	300	0	0	0	0	0	0			
<b>4</b>	<b>पहिल्या वेताचे सरासरी वय (दिवस) Avg. age at first calving (Days)</b>												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
	ब) संकरित Cross bred	1253	870	804	0	0	0	0	0	0			
	क) देशी Indigenous	1704	1261	1078	1200	1200	1150	0	0	0			
	ड) महिष Buffalo	1643	1639	1600	0	0	0	0	0	0			

तक्ता तीन चालू / Table 3 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
5	दोन वेतामधील सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. intercalving period (Days)									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	522	484	465	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	527	483	466	475	450	450	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	579	567	555	0	0	0	0	0	0
6	वार्षिक दुध उत्पादन (लि. '०००) Milk production during the year (Ltrs. '000)	400.54	6485.51	6620.47	0.00	25.00	25.00	0	0	0
7	वार्षिक दुध विक्री (लि. '०००) Milk sold during the year (Liters '000)	319.63	52301.14	52837.72	0.00	25.00	25.00	0	0	0
8	दुध विक्रीतून मिळालेली रक्कम (रु. '०००) Receipt realised by sale of milk (Rs. '000)	14057.89	38493.55	40613.00	0.00	800.00	800.00	0	0	0
9	पैदाशीसाठी विकलेल्या वडूंची संख्या No. of Males sold for breeding									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	37	19	20	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	77	84	27	0	10	15	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	50	43	5	0	0	0	0	0	0
	एकूण Total	164	146	52	0	0	0	0	0	0
10	पैदाशीसाठी पुरविलेल्या वडूंची संख्या (एफएस लॅब/बीआरसी) No. of Males supplied for breeding (FS Lab/BRC)									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	3
	ब) संकरित Cross bred	1	1	7	0	0	0	24	36	13
	क) देशी Indigenous	4	6	11	0	0	0	17	27	14
	ड) महिष Buffalo	0	1	2	0	0	0	10	10	18
	एकूण Total	5	8	20	0	0	0	51	75	48
11	प्रक्षेत्रावर असलेली जमीन (हेक्टर्स) land of the farm (Hectors)	2406.73	2408.82	2408.82	30.00	30.00	111.42	69.44	69.44	69.44
	अ) पिकाखालील जमीन Land under cultivation	360.35	369.66	371.66	10.00	10.00	50.00	22.98	32.96	36.96
	ब) प्रक्षेत्रावरील जमीन Gross Cropped area	167.27	198.31	208.31	10.80	10.80	50.00	22.98	32.96	36.96
	क) रस्ते, झरती, ताली इ. खालील जमीन Land under roads, buildings & lakes etc.	463.07	463.07	463.07	6.00	6.00	13.50	22.29	22.29	22.29
	ड) गवतासाठी राखीव क्षेत्र Land reserved for hay	521.23	517.23	515.23	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	इ) चराऊ क्षेत्र (हेक्टर्स) Grazing land (H)	1062.08	1058.86	1058.86	14.00	14.00	47.92	24.17	14.19	10.19

तक्का तीन समाप्त / Table 3 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
<b>12</b>	<b>वैरण उत्पादन (टन) Fodder production (Ton)</b>									
	अ) ओला Green	11235.05	11940.19	12572.00	180.00	185.00	185.00	746.56	1121.25	1421.25
	ब) सुका Dry	875.07	984.50	1340.50	56.00	58.00	58.00	50.00	175.00	225.00
	क) वैरण उत्पादन प्रति हेक्टर (टन) Fodder production per hecter (Ton)	93.32	85.03	92.53	42.59	43.98	47.50	86.37	119.50	131.83
<b>13</b>	वाटलेल्या वैरणीच्या चाऱ्याचे बीज (कि.) Fodder seeds distributed (Kg.)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
<b>14</b>	वाटलेल्या चाऱ्याचे संच (०००) Grass sets distributed ('000)	559.37	830.01	764.18	0.00	0.00	0.00	200.00	1000.00	15000.00
<b>15</b>	विकत घेतलेली वाळलेली वैरण (टन) Dry fodder purchased (Ton)	0.00	0.00	0.00	54.17	50.00	50.00	72.51	45.30	47.30
<b>16</b>	वैरण खरेदीसाठी केलेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred on purchase of fodder (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	539.00	500.00	500.00	3176.26	4500.00	4800.00
<b>17</b>	सपविमचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा (टन) Fodder received from other farm of MLDB (Ton)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	5.35	0.00	0.00
<b>18</b>	सपविमचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा किंमत (००० रु.) Cost of Fodder received from other farm of MLDB (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
<b>19</b>	खाद्य व आंबोण खरेदी (टन) Feed & concentrates purchased (Ton)	1361.50	11274.18	12290.00	133.00	40.00	100.00	54.33	68.23	70.23
<b>20</b>	खाद्य व आंबोण खरेदीत झालेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred on purchase of Feed and concentrates (Rs. '000)	18617.53	40718.50	41951.00	2637.00	200.00	560.00	7200.00	899.20	996.20
<b>21</b>	महसुली जमा (००० रु.) Revenue Receipts ('000 Rs.)	20845.93	63565.94	65274.37	144.00	2500.00	3000.00	369.92	270.00	280.00
	काल्पनिक जमा (००० रु.) Notional Receipt ('000 Rs.)	184449.57	27298.00	28367.00	0.00	0.00	0.00	1912.47	2200.00	2600.00
	<b>एकूण जमा (००० रु.) Total Receipt ('000 Rs.)</b>	<b>205295.51</b>	<b>90863.94</b>	<b>93641.37</b>	<b>144.00</b>	<b>2500.00</b>	<b>3000.00</b>	<b>2282.39</b>	<b>2470.00</b>	<b>2880.00</b>
<b>22</b>	<b>झालेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred (Rs. '000)</b>									
	अ) पगार व भत्ते Pay & allowances	54164.40	51464.76	52904.00	1393.29	3500.00	3600.00	14253.09	20264.00	21264.00
	ब) इतर Others	18835.30	68797.59	67551.50	290.02	400.00	400.00	6064.20	9436.00	10436.00
	<b>एकूण Total</b>	<b>72999.70</b>	<b>120262.35</b>	<b>120455.50</b>	<b>1683.31</b>	<b>3900.00</b>	<b>4000.00</b>	<b>20317.29</b>	<b>29700.00</b>	<b>31700.00</b>

तक्ता चार / Table 4

म.प.वि.मं. अंतर्गत असलेल्या शासकीय गोठीत रेतमात्रा निर्मिती केंद्र येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविलेला तक्ता

The No. of breeding bulls &amp; Semen collections obtained at Government Frozen Semen Stations (3) under MLDB, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	पैदाशीचे एकूण वळू breeding bulls	वळूच्या माफेत मिळालेल्या रेतन संकलन No. of semen collections obtained from					
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	पैदाशीचे एकूण वळू Number of breeding bulls						
	अ) विदेशी जर्सी Exotic Jersey	1	3	7	155	540	1380
	ब) विदेशी होल्स्टिन Exotic Holstein	8	6	6	974	670	690
	<b>A) एकूण विदेशी Total Exotic</b>	<b>9</b>	<b>9</b>	<b>13</b>	<b>1129</b>	<b>1210</b>	<b>2070</b>
	अ) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 50 %	16	21	25	1395	3450	4115
	ब) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 75 %	5	3	3	358	250	275
	<b>एकूण संकरीत जर्सी Total Jersey Crossbred</b>	<b>21</b>	<b>24</b>	<b>28</b>	<b>1753</b>	<b>3700</b>	<b>4390</b>
	अ) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 50 %	24	23	34	1274	2530	3162
	ब) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 75 %	11	13	21	970	1148	1890
	<b>एकूण संकरीत होल्स्टिन Total Holstein Crossbred</b>	<b>35</b>	<b>36</b>	<b>55</b>	<b>2244</b>	<b>3678</b>	<b>5052</b>
	<b>B) एकूण संकरित Total Cross bred</b>	<b>56</b>	<b>60</b>	<b>83</b>	<b>3997</b>	<b>7378</b>	<b>9442</b>
	अ) देवणी Deoni	2	2	4	189	190	284
	ब) डांगी Dangi	3	3	4	103	110	200
	क) गवळाउ Gavlau	1	3	5	96	540	900
	ड) खिलार Khillar	11	8	11	1005	920	976
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	6	6	8	274	280	374
	फ) गिर Gir	25	24	30	1812	3271	3725
	ग) सहिवाल Sahival	29	22	27	1823	3000	3438
	ह) राठी Rathi	3	1	2	182	180	360
	ई) हरियाणा Hariyana	1	0	0	86	0	0
	ज) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	<b>C) एकूण देशी Total Indigenious</b>	<b>81</b>	<b>69</b>	<b>91</b>	<b>1667</b>	<b>2040</b>	<b>2734</b>
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	15	15	15	1595	1620	1620
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	2	4	0	360	720
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरा Murrha	56	57	65	5252	7040	7835
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	3	3	4	142	150	190
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	<b>D) एकूण म्हैस Total Buffalo</b>	<b>74</b>	<b>77</b>	<b>88</b>	<b>6989</b>	<b>9170</b>	<b>10365</b>
	<b>एकूण Total (A+B+C+D)</b>	<b>220</b>	<b>215</b>	<b>275</b>	<b>13782</b>	<b>19798</b>	<b>24611</b>
2	पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls as per the Breeding Policy	153	238	219			
3	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	67	-23	56			
4	एफएसएल च्या पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls of F S Lab as per Breeding Policy	253	238	219			
5	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-33	-23	56			

तक्ता पाच / Table 5

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता  
Table indicate the account of LN<sub>2</sub> Production Plants of FS Laboratories (3) & DAIC (34) in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा Frozen Semen Laboratories			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र District Artificial Insemination		
		प्रत्यक्ष Actual 2024-25 (3)	अपेक्षित Anticipate 2025-26 (4)	लक्ष्य Target 2026-27 (5)	प्रत्यक्ष Actual 2024-25 (6)	अपेक्षित Anticipate 2025-26 (7)	लक्ष्य Target 2026-27 (8)
1	1 एप्रिल रोजी द्रवनत्राची आरंभीची शिल्लक Opening balance of LN <sub>2</sub> as on 1st April	2191.00	2312.50	2412.50	62833.14	60000.54	98241.60
2	मुख्यालयी उत्पादित द्रवनत्र LN <sub>2</sub> produced at HQ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3	म.प.वि.मं कडून प्राप्त झालेले द्रवनत्र Quantity of LN <sub>2</sub> Received from MLDB	0.00	0.00	0.00	442795.10	476975.50	518100.00
4	खरेदी केलेले द्रवनत्र Quantity of LN <sub>2</sub> purchased	199142.20	232000.00	291500.00	2098042.60	2190569.00	2224412.00
5	खात्याच्या इतर संस्थेकडून मिळालेले / उसनवार घेतलेले द्रवनत्र LN <sub>2</sub> Received / borrowed from other Institute of Dept.	4648.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	एकूण द्रवनत्र Total quantity of LN <sub>2</sub>	205981.20	234312.50	293912.50	2603670.84	2727545.04	2840753.60
7	प्रयोगशाळेसाठी वापरलेले द्रवनत्र Quantity of LN <sub>2</sub> used for Laboratory	182385.70	206400.00	244500.00	130952.28	140843.40	145879.00
8	द्रवनत्रपात्र थंड करणेसाठी वापरलेले द्रवनत्र LN <sub>2</sub> used for cooling of LN <sub>2</sub> containers	9625.50	11500.00	13000.00	46887.60	47607.20	49044.00
9	पुरवठा केलेले द्रवनत्र Quantity of LN <sub>2</sub> supplied	0.00	0.00	0.00	2160170.20	2266264.84	2336802.50
10	इतर संस्थांना उसनवार दिलेले द्रवनत्र LN <sub>2</sub> borrowed to other Institute of Dept.	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
11	बाष्पीभवन झालेले द्रवनत्र Quantity of LN <sub>2</sub> evaporated	11657.50	14000.00	15150.00	205660.22	174588.00	177460.00
12	द्रवनत्र बाष्पीभवनाची टक्केवारी Percentage of Evaporation of LN <sub>2</sub>	5.66	5.97	5.15	7.90	6.40	6.25
13	विनियोग केलेले एकूण द्रवनत्र Total Quantity of LN <sub>2</sub> disposed off	203668.70	231900.00	272650.00	2543670.30	2629303.44	2709185.50
14	31 मार्च रोजी शिल्लक द्रवनत्र Closing balance of LN <sub>2</sub> as on 31st March	2312.50	2412.50	21262.50	60000.54	98241.60	131568.10
15	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणारे द्रवनत्र (ली) LN <sub>2</sub> required to perform one Insemination (Ltr)	0.00	0.00	0.00	1.47	0.40	0.41
16	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणा-या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN <sub>2</sub> required to perform one Insemination (Rs.)	0.00	0.00	0.00	33.83	9.26	9.62
17	केलेले कृत्रिम रेतन Artificial Insemination Done	0	0	0	1730790	6609648	6609648
18	जन्मालेली वासरे Calves Born	0	0	0	589591	660958	660958
19	एक लिटर द्रवनत्राची खरेदी किंमत (रु.) Purchase Cost of LN <sub>2</sub> per Litre (Rs.)	21.42	22.42	23.09	23.02	23.28	23.47
20	एक अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यास लागलेल्या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN <sub>2</sub> required to produce one FS Dose (Rs.)	1.41	1.25	1.22	0.00	0.00	0.00

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता  
Table indicate the account of Frozen Semen doses of Frozen Semen Laboratories (3) & District Artificial Insemination  
Centres (34) in the State

अ. क्र. Sr. No. (1)	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load (2)	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा Frozen			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र		
		प्रत्यक्ष Actual 2024-25 (3)	अपेक्षित Anticipated 2025-26 (4)	लक्ष्य Target 2026-27 (5)	प्रत्यक्ष Actual 2024-25 (6)	अपेक्षित Anticipated 2025-26 (7)	लक्ष्य Target 2026-27 (8)
1	एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या अतिशीत वळूबीज मात्रा Opening balance of F S doses as on 1st April						
	A) विदेशी Exotic	309701	331773	154393	99147	137641	236630
	B) संकरित Cross bred	559182	680084	860091	299334	319394	381499
	अ) देवणी Deoni	61745	36778	25086	22900	31277	51058
	ब) डांगी Dangi	5657	2407	31625	3814	1511	4129
	क) गवळाउ Gavlau	85960	78312	88162	32623	29615	30334
	ड) खिलार Khillar	46482	94917	64194	27208	37950	44955
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	11566	17254	42653	33826	44762	86478
	फ) गिर Gir	292970	333895	386825	110170	133954	185261
	ग) सहिवाल Sahival	270686	364579	433569	72202	90335	117284
	ट) राठी Rathi	0	15578	20578	85	0	1900
	ठ) हरियाणा Hariyana	207332	192598	201598	20359	21100	25607
	ड) इतर Other	100	0	0	39781	42484	46057
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	982498	1136318	1294290	362968	432988	593063
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	223275	365828	455754	18872	26363	40586
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	700	8700	2059	611	611
	क) सुरती Surati	5248	5248	5248	4895	3237	3251
	ड) मूरा Murrha	901538	1078006	969284	201102	216321	329675
	इ) जाफराबादी Jafraabadi	12012	2362	1246	40489	56772	101283
	फ) इतर Other	0	0	0	61152	89754	142846
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	1142073	1452144	1440232	328569	393058	618252
	एकूण Total (A+B+C+D)	2993454	3600319	3749006	1090018	1283081	1829444
2	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा उत्पादन Total No. of S doses produced						
	A) विदेशी Exotic	346136	270000	390000	0	0	0
	B) संकरित Cross bred	867956	1395000	1833000	0	0	0
	अ) देवणी Deoni	20016	30000	60000	0	0	0
	ब) डांगी Dangi	4672	45000	60000	0	0	0
	क) गवळाउ Gavlau	22908	60000	90000	0	0	0
	ड) खिलार Khillar	183250	140000	210000	0	0	0
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	47316	60000	80000	0	0	0
	फ) गिर Gir	274333	470000	630000	0	0	0
	ग) सहिवाल Sahival	283114	410000	570000	0	0	0
	ट) राठी Rathi	16684	16000	18000	0	0	0
	ठ) हरियाणा Hariyana	8517	16000	10000	0	0	0
	ड) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	860810	1247000	1728000	0	0	0
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	220638	260000	260000	0	0	0
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	18000	24000	0	0	0
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरा Murrha	819282	1055000	1185000	0	0	0
	इ) जाफराबादी Jafraabadi	3139	30000	40000	0	0	0
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	1043059	1363000	1509000	0	0	0
	एकूण Total (A+B+C+D)	3117961	4275000	5460000	0	0	0

तक्ता सहा चालू / Table 6 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
3	एकुण अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च	800.55	889.00	1046.00	0.00	0.00	0.00
4	एक अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च	74.71	59.05	55.72	0.00	0.00	0.00
5	अतिशीत वळूबीज मात्रा खरेदी/इतर संस्थाकडून प्राप्त FS doses purchased/Received from other institutes						
	A) विदेशी Exotic	3320	265200	480100	269469	495983	501549
	B) संकरित Cross bred	150000	460000	450000	787776	1220899	1279550
	अ) देवणी Deoni	0	400	15000	39139	71028	75304
	ब) डांगी Dangi	1016	20000	10000	4984	7815	7960
	क) गवळाउ Gavlau	0	0	0	25650	50600	51300
	ड) खिलार Khillar	24198	10000	30000	99987	125247	131912
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	46000	46000	46000	70563	101280	104988
	फ) गिर Gir	800	0	0	168682	246257	255398
	ग) सहिवाल Sahival	800	0	0	127024	166614	174431
	ट) राठी Rathi	10	0	0	0	2000	2000
	ठ) हरियाणा Hariyana	0	0	0	18670	32180	32380
	ड) इतर Other	0	0	0	3280	4503	4693
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ड)	72824	76400	101000	557979	807524	840366
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	0	0	20000	51370	182308	185175
	ब) नागपूरी Nagpuri	700	0	0	0	11064	11064
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	11938	12228
	ड) मूरा Murrha	700	130000	450000	523512	970685	995044
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	0	102000	120000	7982	54028	54379
	फ) इतर Other	0	0	0	10	29312	29312
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	1400	232000	590000	582874	1259335	1287202
	एकुण Total (A+B+C+D)	227544	1033600	1621100	2198098	3783741	3908667
6	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा Total No. of FS doses						
	A) विदेशी Exotic	659157	866973	1024493	368616	633624	738179
	B) संकरित Cross bred	1577138	2535084	3143091	1087110	1540293	1661049
	अ) देवणी Deoni	81761	67178	100086	62039	102305	126362
	ब) डांगी Dangi	11345	67407	101625	8798	9326	12089
	क) गवळाउ Gavlau	108868	138312	178162	58273	80215	81634
	ड) खिलार Khillar	253930	244917	304194	127195	163197	176867
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	104882	123254	168653	104389	146042	191466
	फ) गिर Gir	568103	803895	1016825	278852	380211	440659
	ग) सहिवाल Sahival	554600	774579	1003569	199226	256949	291715
	ट) राठी Rathi	16694	31578	38578	85	2000	3900
	ठ) हरियाणा Hariyana	215849	208598	211598	39029	53280	57987
	ड) इतर Other	100	0	0	43061	46987	50750
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ड)	1916132	2459718	3123290	920947	1240512	1433429
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	443913	625828	735754	70242	208671	225761
	ब) नागपूरी Nagpuri	700	18700	32700	2059	11675	11675
	क) सुरती Surati	5248	5248	5248	4895	15175	15479
	ड) मूरा Murrha	1721520	2263006	2604284	724614	1187006	1324719
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	15151	134362	161246	48471	110800	155662
	फ) इतर Other	0	0	0	61162	119066	172158
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	2186532	3047144	3539232	911443	1652393	1905454
	एकुण Total (A+B+C+D)	6338959	8908919	10830106	3288116	5066822	5738111

तक्ता सहा चालू / Table 6 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
7	इतर संस्थाना पुरवठा केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा No. of						
	A) विदेशी Exotic	268114	680580	802469	228316	393660	393660
	B) संकरित Cross bred	770002	1608071	1910559	756287	1146567	1146567
	अ) देवणी Deoni	38098	37562	41098	30687	51157	51157
	ब) डांगी Dangi	6715	34342	37776	7206	5154	5154
	क) गवळाड Gavlau	30150	50000	80000	27787	48732	48732
	ड) खिलार Khillar	125434	159793	175472	88152	117044	117044
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	80260	75276	82304	59497	59361	59361
	फ) गिर Gir	171478	368410	406250	141995	192098	192098
	ग) सहिवाल Sahival	129944	290710	364781	105889	136764	136764
	ट) राठी Rathi	10	10000	12000	0	100	100
	ठ) हरियाणा Hariyana	20890	5000	10000	17451	27040	27040
	ड) इतर Other	0	0	0	551	900	900
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ड)	602979	1031093	1209681	479215	638350	638350
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	54528	147662	162428	42961	166758	166758
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	10000	15000	1415	11064	11064
	क) सुरती Surati	0	0	0	1644	11907	11907
	ड) मूरा Murrha	525415	1205582	1345140	501085	849541	849541
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	11830	131116	144228	9282	40807	40807
	फ) इतर Other	0	0	0	10	11718	11718
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	591773	1494360	1666796	556397	1091795	1091795
	एकूण Total (A+B+C+D)	2232868	4814104	5589505	2020215	3270372	3270372
8	तपासणीसाठी / चाचणीसाठी वाया गेलेल्या एकूण वळूबीजमात्रा						
	A) विदेशी Exotic	59270	32000	37600	2659	3334	3356
	B) संकरित Cross bred	127052	66922	97224	11429	12227	11302
	अ) देवणी Deoni	6885	4530	9000	75	90	95
	ब) डांगी Dangi	2223	1440	3760	81	43	33
	क) गवळाड Gavlau	406	150	100	871	1149	1156
	ड) खिलार Khillar	33579	20930	29150	1093	1198	1217
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	7368	5325	7815	130	203	193
	फ) गिर Gir	62730	48660	63000	2903	2852	2990
	ग) सहिवाल Sahival	60077	50300	52500	3002	2901	2906
	ट) राठी Rathi	1106	1000	800	85	0	0
	ठ) हरियाणा Hariyana	2361	2000	2000	478	633	643
	ड) इतर Other	100	0	0	26	30	10
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ड)	176835	134335	168125	8744	9099	9243
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	23557	22412	23540	918	1327	1337
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	0	0	33	0	0
	क) सुरती Surati	0	0	0	14	17	18
	ड) मूरा Murrha	118099	88140	105320	7208	7790	7857
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	959	2000	4000	90	125	126
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	142615	112552	132860	8263	9259	9338
	एकूण Total (A+B+C+D)	505772	345809	435809	31095	33919	33239

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
9	एकुण विनियोग केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा Total No. of						
	A) विदेशी Exotic	327384	712580	840069	230975	396994	397016
	B) संकरित Cross bred	897054	1674993	2007783	767716	1158794	1157869
	अ) देवणी Deoni	44983	42092	50098	30762	51247	51252
	ब) डांगी Dangi	8938	35782	41536	7287	5197	5187
	क) गवळाउ Gavlau	30556	50150	80100	28658	49881	49888
	ड) खिलार Khillar	159013	180723	204622	89245	118242	118261
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	87628	80601	90119	59627	59564	59554
	फ) गिर Gir	234208	417070	469250	144898	194950	195088
	ग) सहिवाल Sahival	190021	341010	417281	108891	139665	139670
	ट) राठी Rathi	1116	11000	12800	85	100	100
	ठ) हरियाणा Hariyana	23251	7000	12000	17929	27673	27683
	ड) इतर Other	100	0	0	577	930	910
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	779814	1165428	1377806	487959	647449	647593
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	78085	170074	185968	43879	168085	168095
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	10000	15000	1448	11064	11064
	क) सुरती Surati	0	0	0	1658	11924	11925
	ड) मूरा Murrha	643514	1293722	1450460	508293	857331	857398
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	12789	133116	148228	9372	40932	40933
	फ) इतर Other	0	0	0	10	11718	11718
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	734388	1606912	1799656	564660	1101054	1101133
	एकुण Total (A+B+C+D)	2738640	5159913	6025314	2051310	3304291	3303611
10	31 मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या वळूबीजमात्रा Closing						
	A) विदेशी Exotic	331773	154393	184424	137641	236630	341163
	B) संकरित Cross bred	680084	860091	1135308	319394	381499	503180
	अ) देवणी Deoni	36778	25086	49988	31277	51058	75110
	ब) डांगी Dangi	2407	31625	60089	1511	4129	6902
	क) गवळाउ Gavlau	78312	88162	98062	29615	30334	31746
	ड) खिलार Khillar	94917	64194	99572	37950	44955	58606
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	17254	42653	78534	44762	86478	131912
	फ) गिर Gir	333895	386825	547575	133954	185261	245571
	ग) सहिवाल Sahival	364579	433569	586288	90335	117284	152045
	ट) राठी Rathi	15578	20578	25778	0	1900	3800
	ठ) हरियाणा Hariyana	192598	201598	199598	21100	25607	30304
	ड) इतर Other	0	0	0	42484	46057	49840
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	1136318	1294290	1745484	432988	593063	785836
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	365828	455754	549786			
	ब) नागपूरी Nagpuri	700	8700	17700			
	क) सुरती Surati	5248	5248	5248			
	ड) मूरा Murrha	1078006	969284	1153824			
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	2362	1246	13018			
	फ) इतर Other	0	0	0			
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	1452144	1440232	1739576			
	एकुण Total (A+B+C+D)	3600319	3749006	4804792			

तक्ता सात Table 7

मपविमं. नागपूर अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रकेंद्रांचे व राज्य शासनाने पशुपैदास प्रकेंद्रांचे रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर

(Rs. In Thousand)		Operating Cost of Government Bovine Breeding farms under MLDB & State level CBF in ratio with receipt of Rs. One															
		प्रत्यक्ष २०२४-२५, Actual 2024-25							अपेक्षित २०२५-२६, Anticipated 2025-26							(रु. हजारत)	
अ. क्र. Sr. No.	प्रकेंद्राचे नाव Name of farm	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	
1	वडूमाता संगोपन केंद्र, ताथवडे (पुणे) Bull Mother Farm, Tathwade (Pune)	4969.08	151999.32	5396.78	0.03	46169.03	0.00	53967.80	1.17	47000.00	0.00	54000.00	1.15				
2	वडूमाता संगोपन केंद्र, जत (सांगली) Bull Mother Farm, Jath (Sangli)	2812.60	3124.50	681.50	0.11	2453.00	2852.00	681.00	0.13	2453.00	3052.00	681.50	0.12				
3	वडूमाता संगोपन केंद्र, जुनेनी (सोलापूर) Bull Mother Farm, Junoni (Solapur)	260.89	100.00	0.00	0.00	300.00	110.00	0.00	0.00	325.00	110.00	0.00	0.00				
4	वडूमाता संगोपन केंद्र, कोपेराव (अहिल्यानगर) Bull Mother Farm, (Ahilyanagar)	2045.23	198.88	8188.81	3.65	2200.00	200.00	6500.00	2.71	2500.00	205.00	6000.00	2.22				
5	वडूमाता संगोपन केंद्र, हिंगाळी (हिंगाळी) Bull Mother Farm, Hingoli (Hingoli)	4845.35	8015.75	1711.21	0.13	5529.88	0.00	1882.00	0.35	5596.37	0.00	2070.00	0.37				
6	वडूमाता संगोपन केंद्र, पोहरा (अमरावती) Bull Mother Farm, Pohara (Amravati)	2261.73	8176.11	2506.71	0.24	2500.00	8500.00	2700.00	0.25	2700.00	9000.00	12835.01	1.10				
7	वडूमाता संगोपन केंद्र, वडसा (गडचिरोली) Bull Mother Farm, Wadsa (Gadchiroli)	3651.06	12835.01	350.29	0.02	4614.03	15636.00	3066.79	0.15	4700.00	16000.00	2000.00	0.10				
<b>एकूण १ ते ७ Total 1 to 7</b>		<b>20845.93</b>	<b>184449.57</b>	<b>18835.30</b>	<b>0.09</b>	<b>63565.94</b>	<b>27298.00</b>	<b>68797.59</b>	<b>0.76</b>	<b>65274.37</b>	<b>28367.00</b>	<b>77586.51</b>	<b>0.83</b>				
8	वडू संगोपन केंद्र, छ.संभाजीनगर Bull Rearing Centre, Chh.Sambhajanagar	74.33	0.00	1960.00	26.37	0.00	0.00	4436.00	0.00	0.00	0.00	4436.00	0.00				
9	वडू संगोपन केंद्र, नागपूर Bull Rearing Centre, Nagpur	295.60	1912.47	4104.20	1.86	270.00	2200.00	5000.00	2.02	280.00	2600.00	6000.00	2.08				
<b>एकूण ८ ते ९ Total 8 to 9</b>		<b>369.92</b>	<b>1912.47</b>	<b>6064.20</b>	<b>2.66</b>	<b>270.00</b>	<b>2200.00</b>	<b>9436.00</b>	<b>3.82</b>	<b>280.00</b>	<b>2600.00</b>	<b>10436.00</b>	<b>3.62</b>				
<b>एकूण १ ते ९ Total 1 to 9</b>		<b>21215.86</b>	<b>186362.04</b>	<b>24899.49</b>	<b>0.12</b>	<b>63835.94</b>	<b>29498.00</b>	<b>78233.59</b>	<b>0.84</b>	<b>65554.37</b>	<b>30967.00</b>	<b>88022.51</b>	<b>0.91</b>				

तक्ता सात चालू / Table 7 contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
10	पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटीकुंडी (वर्धा) Cattle Breeding Farm, Hetikundi (Wardha)	144.00	0.00	290.02	2.01	2500.00	0.00	400.00	0.16	3000.00	0.00	400.00	0.13
11	पशुपैदास प्रक्षेत्र, वाघापूर (यवतमाळ) Cattle Breeding Farm, Waghapur (Yeotmal)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
12	पशुपैदास प्रक्षेत्र, बोड (अमरावती) Cattle Breeding Farm, Bod (Amravati)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
13	पशुपैदास प्रक्षेत्र, साकुड (बीड) Cattle Breeding Farm, Sakud (Beed)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
<b>एकूण १० ते १३ Total 10 to 13</b>		144.00	0.00	290.02	2.01	2500.00	0.00	400.00	0.16	3000.00	0.00	400.00	0.13
<b>एकूण १ ते १३ Total 1 to 13</b>		21359.86	186362.04	25189.51	0.12	66335.94	29498.00	78633.59	0.82	68554.37	30967.00	88422.51	0.89

## 103 - Poultry Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२४-२५ Actuals 2024-25 (1)	अथसंकल्पिय अंदाज २०२५-२६ Budget Estimates 2025-26 (2)	सुधारीत अंदाज २०२५-२६ Revised Estimates 2025-26 (3)	अथसंकल्पिय अंदाज २०२६-२७ Budget Estimates 2026-27 (4)	(5)	(6)	(7)	कार्याचे वर्गीकरण (8)
<b>103, Poultry Development</b>								<b>103, कुक्कूट विकास</b>
(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries								(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)	54274	90938	71201	86633				(01)(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)
(02) Intensive Poultry Development Blocks								(02) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)	0	0	0	0				(02)(01) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)
(03) Purposive grants to Zilla Parishads								(03) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)	47191	61531	56331	60060				(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)
(04) Intensive Poultry Development Blocks								(04) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट
(04)(12) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Scheme) (2403B882)	0	1	1	143200				(04)(12) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (कार्यक्रम) (2403B882)
(04)(13) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Special Component Plan) (State Scheme) (Scheme) (2403B871)	0	0	0	0				(04)(13) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B871)
(04)(17) Establishment of Intensive Poultry Development Blocks on Public Private Partnership Mode (Scheme) (2403D248)	0	301	301	1				(04)(17) राज्यात सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सधन कुक्कूट विकास गटांची स्थापना करणे (कार्यक्रम) (2403D248)
<b>Total-(04)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>302</b>	<b>302</b>	<b>143201</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-(04)</b>	
(05) National Livestock Mission Poultry Development (Centrally Sponsored scheme)								(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कूट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development Scheme (60% Central Share) (Scheme) (2403C789)	0	0	0	0				(05)(01) ग्रामीण भागातील परसातील कुक्कूटपालन योजना (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C789)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 End						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development Scheme under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403C851)		0	0	0	0		(05)(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुटपालन विकास योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C851)
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % Central Share) (Scheme) (2403D364)		0	0	0	0		(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी364)
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % State Share) (Scheme) (2403D373)		0	0	0	0		(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी373)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % Central Share) (Scheme) (2403D382)		0	0	0	0		(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी382)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % State Share) (Scheme) (2403D391)		0	0	0	0		(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी391)
<b>Total-(05)</b>		<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>		<b>एकूण-(05)</b>
(07) Vimukta Jatis, Nomadic Tribes, Other Backward Classes and Special Backward Classes							(07)विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग
(07)(01) 75 Percent Subsidy for Purchase and Rearing of Poultry Birds (Scheme) 33, Subsidies (2403D562)		0	0	0	0		(07)(01) कुक्कुट पक्ष्यांच्या खरेदी व संगोपनासाठी 75 टक्के अनुदान (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403डी562)
<b>Total-103</b>	<b>Voted</b>	<b>101465</b>	<b>152771</b>	<b>127834</b>	<b>289894</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-103</b>

तक्ता दोन / Table 2

महाराष्ट्र राज्यातील कुक्कुट संस्था व बंदक पेदास केंद्रे यामधील पक्षांची संख्या दर्शविणारा तक्ता / Table indicates the Poultry strength on the Poultry institutes & Duck Breeding Farm in the State																				
प्रत्यक्ष २०२४-२५, Actual 2024-25										अपेक्षित २०२५-२६, Anticipated 2025-26										
क्र. सं. / Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील / Particulars of Work load	पिल्ले / Chicks		तलंगा / Pullets		एकूण / Total		लहान नर / Cock rels		लहान नर / Cock rels		कोबड या / Hens		कोबड या / Hens		एकूण / Total		एकूण / Total		
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
<b>अ. उदडी उदवणी केंद्र Central Hatchery (4)</b>																				
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्षांची संख्या / Opening Balance as on 1st April	0	1822	2102	634	336	4894	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ / Addition due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	0	4320	2565	3150	517	10552	0	4950	2317	4950	220	12437	
3	जन्मलेली पिल्ले / Chicks Hatched	48666	0	0	0	0	48666	75000	1460	1421	1480	201	79562	234000	18000	1670	1500	230	255400	
4	खात्याच्या इतर संस्थांकडून आणलेल्या पक्षांची संख्या / Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी / Stock Purchased	0	0	0	0	0	0	8300	0	0	0	0	8300	11000	0	0	0	0	0	11000
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) / Total add. during year (2 to 5)	48666	0	0	0	0	48666	83300	5780	3986	4630	718	98414	245000	22950	3987	6450	450	278837	
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) / Total Poultry during year (1+6)	48666	1822	2102	634	336	53560	83300	5780	3986	4630	718	98414	249840	24534	7933	6870	1168	290345	
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट / Reduction due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	7470	2565	0	517	0	10552	9900	2317	0	220	0	12437	
9	मृत्युसंख्या / Mortality	315	61	84	15	5	480	990	231	40	174	0	1435	1250	374	337	272	73	2306	
10	खात्याच्या इतर संस्थांकडे हस्तांतर केलेल्या पक्षांची संख्या / Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्षांची संख्या / Stock sold for breeding	48351	1761	0	619	113	50844	70000	1400	0	1472	0	72872	85000	1600	0	3216	0	89816	
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्षांची संख्या / Stock sold for other purposes	0	0	2018	0	218	2236	0	0	0	2047	0	2047	144000	0	3625	1022	664	149311	
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) / Total reduction during year (8 to 12)	48666	1822	2102	634	336	53560	78460	4196	40	4210	0	86906	240150	4291	3962	4730	737	253870	
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्षांची संख्या (७-१३) / Closing balance as on 31st March (7-13)	0	0	0	0	0	0	4840	1584	3946	420	718	11508	9690	20243	3971	2140	431	36475	
15	मृत्यूची टक्केवारी / Mortality percentage	0.65	3.35	4.00	2.37	1.49	0.90	1.19	4.00	1.00	3.76	0.00	1.46	0.50	1.52	4.25	3.96	6.25	0.79	

तकना दोन चालू Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
	<b>सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प Intensive Poultry Development Block (16)</b>																		
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्ष्यांची संख्या Opening Balance as on 1st April	1973	0	40	0	16	2029	1782	0	0	0	0	1782	3662	0	450	0	55	4167
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	470	450	470	470	55	1445	0	1415	1165	965	105	3650
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	खाल्याच्या इतर संस्थांकडून आणलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	0	0	0	0	0	3000	0	0	0	0	0	3000	2500	0	0	0	0	2500
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	0	0	0	0	0	3000	470	450	470	55	4445	2500	1415	1165	965	105	6150	
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	1973	0	40	0	16	2029	4782	470	450	470	55	6227	6162	1415	1615	965	160	10317
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	940	450	0	55	0	1445	2380	1165	0	105	0	3650
9	मृत्यूसंख्या Mortality	37	0	0	0	0	37	180	20	0	15	0	215	200	50	35	25	1	311
10	खाल्याच्या इतर संस्थांकडे हस्तांतर केलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for breeding	0	0	0	0	0	0	0	0	0	400	0	400	0	0	0	625	5	630
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for other purposes	154	0	40	0	16	210	0	0	0	0	0	0	0	200	940	210	99	1449
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	191	0	40	0	16	247	1120	470	0	470	0	2060	2580	1415	975	965	105	6040
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्ष्यांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	1782	0	0	0	0	1782	3662	0	450	0	55	4167	3582	0	640	0	55	4277
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	1.88	0.00	0.00	0.00	0.00	1.82	3.76	4.26	0.00	3.19	0.00	3.45	3.25	3.53	2.17	2.59	0.63	3.01

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
		<b>बदक पैदास केंद्र Duck Breeding Farm (1)</b>																	
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्ष्यांची संख्या Opening Balance as on 1st April	0	0	295	0	63	358	463	0	4	0	2	469	0	4	225	27	58	314
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	0	234	234	90	90	648	0	240	226	90	60	616	0	250	254	100	70	674
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	966	0	0	0	0	966	547	0	0	0	0	547	500	0	0	0	0	500
4	खाल्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	550	0	0	0	0	550	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	1516	234	234	90	90	2164	547	240	226	90	60	1163	500	250	254	100	70	1174
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	1516	234	529	90	153	2522	1010	240	230	90	62	1632	500	254	479	127	128	1488
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	324	234	0	90	0	648	330	226	0	60	0	616	350	254	0	70	0	674
9	मृत्यूसंख्या Mortality	109	0	23	0	2	134	50	10	5	3	4	72	50	0	5	5	4	64
10	खाल्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for breeding	620	0	66	0	22	708	630	0	0	0	0	630	0	0	0	0	0	0
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for other purposes	0	0	436	0	127	563	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	1053	234	525	90	151	2053	1010	236	5	63	4	1318	400	254	5	75	4	738
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्ष्यांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	463	0	4	0	2	469	0	4	225	27	58	314	100	0	474	52	124	750
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	7.19	0.00	4.35	0.00	1.31	5.31	4.95	4.17	2.17	3.33	6.45	4.41	10.00	0.00	1.04	3.94	3.13	4.30

तक्ता तीन / Table 3

पशुसंवर्धन विभागांतर्गत कुक्कुट संस्था व बदक पैदास केंद्र येथील अंडी व खाद्याचा हिशोब

अ. क्र. Sr. No.	Account of Feed and Eggs of Intensive Poultry Development Blocks (16), Central Hatcheries (4) & Duck Breeding Farm, Wadsa (Gadchiroli)										
	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load			अंडी उबवणी केंद्र		सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प			बदक पैदास केंद्र		
	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	अपेक्षित Anticipated 2025-26	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	अपेक्षित Anticipated 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27
(1)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(11)	
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेले खाद्य (टन) Opening Balance of feed as on 1st April (Tons)										
2	64.43	9.50	75.18	4.64	0.00	2.00	0.65	0.24	5.33		
3	9.50	265.50	498.00	17.90	42.00	50.00	19.50	25.00	25.00		
4	73.93	275.00	573.18	22.54	42.00	52.00	20.15	25.24	30.33		
5	64.43	199.82	560.41	22.54	40.00	48.00	19.91	19.91	23.00		
6	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00		
7	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00		
8	64.43	199.82	560.41	22.54	40.00	48.00	19.91	19.91	23.00		
9	9.50	75.18	12.77	0.00	2.00	4.00	0.24	5.33	7.33		
10	2269	4071	6427	419	1350	1550	130	130	130		
11	47	51	160	139	122	116	275	275	275		
12	8452	7509	10259	0	0	65000	0	0	0		
13	105777	208620	1027600	58401	165000	180000	35685	35685	35685		
14	0	0	0	0	0	0	4000	4000	4000		
15	114229	216129	1037859	58401	165000	245000	39685	39685	39685		

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
15	एकूण अंड्यांपैकी उबवणी योग्य अंड्यांची संख्या No. of Hatchable eggs out of Total No. of Eggs	98265	144986	896480	24637	62000	111500	9010	9010	9010
16	उबविण्यासाठी विकलेल्या अंड्यांची संख्या (शक्यतो निरंक/सरासरी ३% पेक्षा कमी) No. of eggs sold for hatching (Desirably Nil / Av < 3%)	2816	4000	20000	0	37000	86500	100	100	100
17	खाण्यासाठी/ फुटलेली वा खराब उबवणीस अयोग्य इ. कारणामुळे विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या (सरासरी > १७ %) No. of eggs sold for table purpose / broken / spoiled / not hatchable (Av < 17%)	8355	61884	178120	33764	38000	68500	30575	30575	30575
18	उबविण्यासाठी वापरलेल्या अंड्यांची संख्या No. of eggs set for hatching (Av > 80%)	95549	139986	821980	24637	25000	25000	9010	9010	9010
19	एकूण विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या Total No. of eggs disposed off	106720	205870	1020100	58401	100000	180000	39685	39685	39685
20	वर्षाअखेर शिल्लक अंड्यांची संख्या (३१ मार्च रोजी) Closing balance of Eggs as on 31st March	7509	10259	17759	0	65000	65000	0	0	0
21	कोंड्यांनी घातलेल्या अंड्यांची सरासरी टक्केवारी Average Laying Percentage of eggs Layed by hens, Breed Norms-RIR,BA & Crosses-50%, Giriraj-38%, Vanraj-42%, Kadaknath-29%	12.77	14.04	43.80	38.19	33.49	31.82	75.21	75.21	75.21
22	उबवणूकीतून जन्मलेली पिल्ले No. of chicks hatched	48666	78993	530388	0	0	0	1581	1581	1580
23	उबवणूकीची टक्केवारी Hatching percentage - Breed Norms - RIR, BA & Crosses - 75%, Giriraj - 85%, Vanraj - 87%, Kadaknath - 52%	50.93	56.43	64.53	0.00	0.00	0.00	17.55	17.55	17.54
24	प्रक्षेत्रावर लसीकरण केलेल्या पक्षांची संख्या No. of poultry birds vaccinated on the farm	48393	156972	614100	3400	8500	10000	411	411	411
25	महसुली जमा (रु.हजार) Revenue Receipts ('000)	2191.40	3274.07	13812.00	546.00	1240.00	1340.00	339.29	339.29	339.29
26	काल्पनिक जमा(रु.हजार) Notional Receipt ('000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	10.72	10.72	10.72
27	एकूण जमा (रु.हजार) Total Receipt ('000)	2191.40	3274.07	13812.00	546.00	1240.00	1340.00	350.00	350.00	350.01
28	वर्षातील एकूण खर्च (रु.हजार) Total Expenditure incurred ('000)	4237.65	11367.00	13985.00	3000.00	2800.00	2900.00	865.00	865.00	865.00

## १०४ - मेष व लोकर विकास

## 104 -Sheep &amp; Wool Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष	अथसंकल्पीय	सुधारीत	अथसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण
	रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७	
	Actuals	Budget	Revised	Budget	
	2024-25	Estimates	Estimates	Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(7)					(8)
<b>104 - Wool &amp; Sheep Development</b>					<b>104 - मेष व लोकर विकास</b>
(01) Wool Analysis					(01) लोकर पृथ्य:करण
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)	2469	6691	4222	4720	(01)(01) लोकर पृथ्य:करण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोगन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)	127225	148182	139165	163774	(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाचा अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
(01)(03) Implementation of Goat Cluster Scheme at Farms of Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Scheme) (2403E315)	0	153155	107209	1	(01)(03) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाच्या प्रक्षेत्रावर शेळी समूह योजना (कार्यक्रम) (2403E315)
<b>Total-(01)</b>	<b>Voted</b>	<b>129694</b>	<b>308028</b>	<b>250596</b>	<b>168495 दत्तमत एकूण-(01)</b>
(04) Schemes in the Five Year Plan					(04) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(04)(01) Sheep Breeding Farms Schemes for locating buck for breeding (State Scheme) (Scheme) (24031826)	740	11002	7782	1	(04)(01) मेंढ्या पैदास क्षेत्र-पैदाशीसाठी सुधारित जातीचे बोकड पुरवणे (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24031826)
(04)(12) Stall Fedded Supply of 10+1 Goat unit to beneficiaries (Scheme) (2403B862)	0	1	1	107000	(04)(12) अंशतः टाणबंद पद्धतीने लाभार्थ्यांना 10+1 शेळी गटाचे वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403B862)
(04)(14) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D201)	0	1	1	1	(04)(14) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांना 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D201)
<b>Total-(04)</b>	<b>Voted</b>	<b>740</b>	<b>11004</b>	<b>7784</b>	<b>107002 दत्तमत एकूण-(04)</b>
(05) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme					(05) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना
(05)(01) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme Distribution of Sheep unit, Ram, Feed & Essential Infrastructure Material on 75 % Subsidy (Scheme) (2403D275)	0	100000	70000	100000	(05)(01) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना मेंढ्या गट, नरमेंढे, खाद्य व पायाभूत सुविधेसाठी साहित्याचे 75 % अनुदानावर वाटप (कार्यक्रम) (2403D275)
(06) SHEME FOR THE BACKWARD CLASS NOMADIC TRIBES C					(06) भटक्या जमाती (क) या मागास प्रवर्गासाठी योजना

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 End						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06) (01) Grazing Subsidy to family of shepherd of Dhangar and similar communities (Scheme) (2403D811)		0	0	0	0		(06) (01) धनगर व तत्सम समाजातील मेंढपाळ कुटुंबांना चराई अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D811)
(06) (02) 75 Percent Subsidy to landless Shepherd families of Dhangar and similar communities for purchase/lease of land for stallfed, semistallfed, sheep rearing (Scheme) (2403D829)		0	0	0	0		(06) (02) धनगर व तत्सम समाजातील भूमिहीन मेंढपाळ कुटुंबासाठी अर्ध बंदिस्त, बंदिस्त मेंढीपालन करण्याकरिता जमीन खरेदीसाठी/ भाडेतत्वावर घेण्यासाठी 75 टक्के अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D829)
<b>Total (06)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0 दत्तमत</b>	<b>एकूण (06)</b>
(07) National Livestock Mission (07) (05) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E324)		0	24000	24000		1	(07) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (07) (05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E324)
(07) (06) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E333)		0	16000	16000		1	(07) (06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E333)
(07) (07) Establishment of State Goat & Sheep Semen Bank Under National Livestock Mission (100% Central Share) (Scheme) (2403E342)		0	1	1		1	(07) (07) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यपेढीची स्थापना (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E342)
(07) (08) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E351)		0	7000	7000		1	(07) (08) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रांमधून शेळ्या-मेंढ्यांमधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E351)
(07) (09) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E362)		0	4667	4667		1	(07) (09) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रांमधून शेळ्या-मेंढ्यांमधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E362)
(07)(10) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (60% Central Share) (Scheme) (2403E371)		0	2	2		1	(07) (10) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझम आयात करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E371)
(07)(11) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (40% State Share) (Scheme) (2403E389)		0	2	2		1	(07) (11) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझम आयात करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E389)
<b>Total (07)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>51672</b>	<b>51672</b>		<b>7 दत्तमत</b>	<b>एकूण (07)</b>
<b>Total-104</b>	<b>Voted</b>	<b>130434</b>	<b>470704</b>	<b>380052</b>		<b>375504 दत्तमत</b>	<b>एकूण-104</b>

## १०६ - इतर पशुधन विकास

## 106 - Other Livestock Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification	प्रत्यक्ष	अथेसंकल्पीय	सुधारीत	अथेसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण
	रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७	
	Actuals	Budget	Revised	Budget	
	2024-25	Estimates	Estimates	Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(7)	(8)				
<b>106- Other Livestock Development</b>					<b>१०६- इतर पशुधन विकास</b>
(01) Five Year Plan Scheme					(01) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(01) (01) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to Farmers for Agriculture allied activities (Scheme) (2403D355)	0	1	1	1	(01) (01) शेतक-यांना शेतीपूरक व्यवसाया साठी 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 % राज्य अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403डी355)
<b>Total-106</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>एकूण-106</b>

पुढील तक्त्यात पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, राज्यस्तरीय पुणे येथे झालेले कामकाज दर्शविलेले आहे

The following table indicates the work done by State level Animal Feed Analysis Laboratory, Pune

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या लोकर नमुन्यांची संख्या No. of wool samples analysed for various attributes	0	0	0
2	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या खाद्यपदार्थ नमुन्यांची संख्या No. of feed samples analysed	317	600	600
3	धान्याची गुणवत्ता तपासणी Gradation of Godown Grains	14	24	24
4	विश्लेषण करून मिळालेली रक्कम ( रु.हजारात ) Fees Realised for analytical work & other sources			
	अ) महसुली जमा रक्कम Revenue Receipt	226	250	250
	ब) काल्पनिक जमा रक्कम Notional Receipt	48	50	50
	<b>एकूण जमा रक्कम (अ + ब) Total Receipt</b>	<b>274</b>	<b>300</b>	<b>300</b>
5	<b>एकूण खर्च (रु. हजारात) Expenditure (in thousand)</b>			
	अ) वेतन व भत्ते Pay and allowances	2376	6500	4550
	ब) प्रवास भत्ता Travelling allowance	0	3	4
	क) इतर खर्च Expenditure incurred for purchase of chemicals and Laboratory reagents, contingency expenditure (Plan+Non Plan Exp.)	213	530	510
	<b>एकूण खर्च रक्कम (अ + ब + क) Total Expenditure (a + b + c)</b>	<b>2589</b>	<b>7033</b>	<b>5064</b>
6	प्रात्याक्षिके / कृतीचे प्रशिक्षण Practicals / Demonstrations given for in service Trainees	0	0	0
7	प्रशिक्षणार्थींना दिलेले व्याख्याने Lectures given to the in service trainees	0	0	0

## १०९ - विस्तार आणि प्रशिक्षण

## 109 - Extension &amp; Training

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अथसंकल्पिय अंदाज	सुधारीत अंदाज	अथसंकल्पिय अंदाज	कार्याचे वर्गीकरण
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७	
	Actuals	Budget Estimates	Revised Estimates	Budget Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
					(7)
					(8)
<b>109 - Extension &amp; Training</b>					<b>109 - विस्तार आणि प्रशिक्षण</b>
(00) Schemes in the Five Year Plan					(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	26966	29463	27914	23757	(00)(01) सेवांतर्गत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	0	0	0	0	(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demonstration Unit (Committed) (24032742)	681	1526	1440	1656	(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य)(24032742)
(00)(09) Estabilshment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	2081821	2444463	2353252	2572400	(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)
(00)(10) Exhibition & Propoganda (100% State Plan) (Scheme) (24030875)	6231	30004	80004	10000	(00)(10) प्रदर्शन व प्रचार (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24030875)
(00)(19) Estabilshment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (100% State Scheme) (Committed) (24032092)	1305057	1413233	989264	525000	(00)(19) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (100 % राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24032092)
(00)(23) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	3914	3970	3970	3135	(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	0	2	2	2	(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)
(00)(27) Strengthening of State Level Training Centre, Pune (Scheme) (2403B675)	2810	74436	52853	1	(00)(27) राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे या कार्यालयाचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (2403B675)
(00)(28) Rajarshi Chatrapati Shahu Maharaj Fee Reimbursement Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D212)	8618	17012	17013	20371	(00)(28) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D212)
(00)(29) Dr. Panjabrao Deshmukh Hostel Maintenance allowance Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D221)	11601	10337	14547	21800	(00)(29) डॉ. पंजाबराव देशमुख वसतिगृह निर्वाह भत्ता योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D221)
(00)(30) All India Co-ordinated Research Project on Post Harvest Engineering and Technology (AICRP on PHET) (Scheme) (2403E253)	2040	1800	1800	2000	(00)(30) अखिल भारतीय समन्वयक संशोधन प्रकल्पांतर्गत कापणी पश्चात अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान योजना (कार्यक्रम) (2403E253)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त/ Table 1 End						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(00)(31) Internship allowance/ stipend to the students of Maharashtra Animal and Fishery Science University (Scheme) (2403E487)		35101	36597	36597	39520		(00) (31) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापिठाच्या विद्यार्थ्यांना आंतरवासिता भत्ता/ छात्रवृत्ती (कार्यक्रम) (2403E487)
(01) Skill Development Technology transfer and extension under National Livestock Mission (01) (02) Innovation activities, Research & Development under National Livestock Mission (100 % Central Share) (Scheme) (2403E431)		2514	26240	26240	26240		(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कौशल्य विकास तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि विस्तार  (01) (02) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण उपक्रम, संशोधन व विकास (100 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E431)
(01) (03) Extension activities under National Livestock Mission (60 % Central Share) (Scheme) (2403E442)		0	1	1	31560		(01) (03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत विस्तार उपक्रम योजना (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E442)
(01) (04) Extension activities under National Livestock Mission (40% State share) (Scheme) (2403E451)		0	1	1	21040		(01) (04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत विस्तार उपक्रम योजना (40 % राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E451)
<b>Total-109</b>	<b>Voted</b>	<b>3487354</b>	<b>4089085</b>	<b>3604898</b>	<b>3298482</b>	<b>दत्तमत एकूण-109</b>	

तक्ता दोन / Table 2

विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षणांची संख्या

No. of Training Programs organised Under different Schemes

अ. क्र. Sr. No.	विभागाचे नाव Name of Region	प्रशिक्षण कार्यक्रम संख्या				झालेला खर्च (रु.)				प्रशिक्षित शेतकरी संख्या				एकूण Total	
		प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2024-25	अपेक्षित Anticipated 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27	लक्ष्य Target 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26	लक्ष्य Target 2026-27
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	44	56	56	280000	115000	115000	1776	4455	1956	4585	4585	3732	9040	9040
2	नाशिक विभाग Nashik Region	96	273	273	163001	77029	77029	333	995	1018	2336	2336	1351	3331	3331
3	पुणे विभाग Pune Region	161	323	323	197421	0	0	1152	608	2137	1520	1520	3289	2128	2128
4	छ. संभाजी नगर विभाग Chh. Sambhaji nagar Region	118	1574	1574	3034500	260000	260000	471	4296	906	4388	4388	1377	8684	8684
5	लातूर विभाग Latur Region	38	3	3	397177	22500	22500	1045	107	1006	193	193	2051	300	300
6	अमरावती विभाग Amrawati Region	15	15	15	1022500	0	0	540	683	1131	281	281	1671	964	964
7	नागपूर विभाग Nagpur Region	97	62	62	1859100	341000	341000	1968	654	3339	734	734	5307	1388	1388
<b>महाराष्ट्र राज्य Total Maharashtra State</b>		<b>569</b>	<b>2306</b>	<b>2306</b>	<b>6953699</b>	<b>815529</b>	<b>815529</b>	<b>7285</b>	<b>11798</b>	<b>11493</b>	<b>14037</b>	<b>14037</b>	<b>18778</b>	<b>25835</b>	<b>25835</b>

तक्ता तीन / Table 3

पुढील तक्त्यात खात्याने आयोजित केलेल्या निरनिराळ्या प्रशिक्षण पाठ्यक्रमातून प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या दर्शविलेली आहे

The following table indicates the number of persons trained under various courses conducted by the Department

अ. क्र.	पाठ्यक्रमचे वर्णन Description of the course / Training	प्रशिक्षणाचा कालावधी Period / Type of Training	प्रत्यक्ष २०२४-२५ Actual 2024-25		अपेक्षित २०२५-२६ Anticipated 2025-26		लक्ष्य २०२६-२७ Target 2026-27				
			पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
<b>अ) सेवांतर्गत प्रशिक्षण In service Training</b>											
1	जिपउपा/ सहायक पविअ/ पविअ DDCAH/ ACAH/ DAHO/ LDO	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	174	31	205	714	126	840	952	168	1120
2	सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (Assistant Livestock Development Officer/ Livestock Superwiser)	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	0	0	0	0	0	0	476	84	560
3	लिपिक वर्ग/ Clerical Staff	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	0	0	0	357	63	420	0	0	0
4	पशुधन विकास अधिकारी/ Livestock Development Officer	उजळणी तांत्रिक प्रशिक्षण Refresher's Technical Training	434	84	518	0	0	0	714	126	840
5	पविअ गट-ब/ सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (LDO Gr-B/ALDO/ Livestock Superwiser)	उजळणी तांत्रिक प्रशिक्षण Refresher's Technical Training	183	96	279	743	132	875	238	42	280
6	नवनियुक्त पशुधन विकास अधिकारी/ Newly Appointed Livestock Development Officer	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	0	0	0	5	5	10	0	0	0
7	नवनियुक्त सहायक आयुक्त/ Newly Appointed Assistant Commissioner	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	0	0	0	4	5	9	0	0	0
8	नवनियुक्त पशुधन पर्यवेक्षक/ Newly Appointed Livestock Superwiser	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	0	0	0	446	79	525	0	0	0
9	सहायक आयुक्त/ पविअ ACAH / Livestock Development Officer	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	107	45	152	30	5	35	0	0	0
10	सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (ALDO/ Livestock Superwiser)	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	269	57	326	30	5	35	0	0	0
<b>एकूण अ Total A</b>			<b>1167</b>	<b>313</b>	<b>1480</b>	<b>2329</b>	<b>420</b>	<b>2749</b>	<b>2380</b>	<b>420</b>	<b>2800</b>

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 End

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
<b>ब) अंडी उबवणी केंद्रे व कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांनी राबविलेले कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Central Hatcheries &amp; Poultry Extension Centre</b>											
1	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, पुणे Central Hatchery, Pune	एक महिना 1 Month	135	22	157	10	0	10	12	0	12
2	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, कोल्हापूर Central Hatchery, Kolhapur	१५ दिवस 15 days	89	11	100	72	49	121	79	53	132
3	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, औरंगाबाद Central Hatchery, Aurangabad	७ दिवस 7 Days	125	21	146	150	30	180	140	40	180
4	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, नागपूर Central Hatchery, Nagpur	१५ दिवस 15 days	99	21	120	40	10	50	40	10	50
5	कुक्कुट विस्तार केंद्र, कणकवली, सिंधुदुर्ग Poultry Extension Centre Kankavli	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	कुक्कुट विस्तार केंद्र, मुरुड, लातूर Poultry Extension Centre, Murud, Latur	७ दिवस 7 Days	51	20	71	0	0	0	0	0	0
<b>एकूण ब Total ( B )</b>			<b>533</b>	<b>106</b>	<b>639</b>	<b>454</b>	<b>139</b>	<b>593</b>	<b>471</b>	<b>157</b>	<b>628</b>
<b>क) सधन कुक्कुट विकास गट अंतर्गत कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Intensive Poultry Development Blocks</b>											
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	७ दिवस 7 Days	229	64	293	240	80	320	270	80	350
2	नाशिक विभाग Nashik Region	१५ दिवस 15 days	40	21	61	200	80	280	200	80	280
3	पुणे विभाग Pune Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		१५ दिवस 15 days	59	14	73	0	0	0	0	0	0
4	औरंगाबाद विभाग Aurangabad Region	७ दिवस 7 Days	21	5	26	189	27	216	200	0	200
5	लातूर विभाग Latur Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		७ दिवस 7 Days	0	0	0	150	60	210	190	90	280
6	अमरावती विभाग Amravati Region	१५ दिवस 15 days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		एक महिना 1 Month	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>एकूण क Total C</b>			<b>349</b>	<b>104</b>	<b>453</b>	<b>779</b>	<b>247</b>	<b>1026</b>	<b>860</b>	<b>250</b>	<b>1110</b>
<b>एकूण ब + क Total B + C</b>			<b>882</b>	<b>210</b>	<b>1092</b>	<b>1233</b>	<b>386</b>	<b>1619</b>	<b>1331</b>	<b>407</b>	<b>1738</b>
<b>एकूण सर्व अ + ब + क Grand Total A + B + C</b>			<b>2049</b>	<b>523</b>	<b>2572</b>	<b>3562</b>	<b>806</b>	<b>4368</b>	<b>3711</b>	<b>827</b>	<b>4538</b>

## तक्ता चार / Table 4

महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर यांचेकडील कार्यक्रमाचा गोषवारा

## Work load summary of Maharashtra Animal and Fisheries Sciences University, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष २०२४-२५ Actual 2024-25			अपेक्षित २०२५-२६ Anticipated 2025-26			लक्ष्य २०२६-२७ Target 2026-27		
		पदवीधर Graduation (3)	पदव्युत्तर PG (4)	आचार्य Acharaya (5)	पदवीधर Graduation (6)	पदव्युत्तर PG (7)	आचार्य Acharaya (8)	पदवीधर Graduation (9)	पदव्युत्तर PG (10)	आचार्य Acharaya (11)
1	पदव्युत्तर पशुवैद्यकीय व पशुविज्ञान संस्था, अकोला Post Graduate Institute of Veterinary and Animal Science, Akola	80	17	0	77	0	0	80	26	8
2	पशुवैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या No. of students admitted in Veterinary colleges									
	अ) मुंबई Mumbai	105	48	0	85	0	0	106	47	9
	ब) शिरवळ Shirval	66	30	1	53	0	0	65	32	4
	क) परभणी Parbhani	81	33	0	68	0	0	83	37	5
	ड) उदगीर Udagir	63	21	0	52	0	0	65	27	0
	इ) नागपूर Nagpur	82	31	2	64	0	0	81	43	12
	<b>एकूण १ + २ Total 1 + 2</b>	<b>477</b>	<b>180</b>	<b>3</b>	<b>399</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>480</b>	<b>212</b>	<b>38</b>
3	अ) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Dairy Technology, Udgir	31	0	0	24	0	0	33	0	0
	ब) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, वरुड (पुसद) College of Dairy Technology, Warud (Pusad)	31	0	0	22	0	0	33	8	0
	<b>एकूण अ+ब Total A+B</b>	<b>62</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>46</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>66</b>	<b>8</b>	<b>0</b>
4	अ) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर College of Fishery Science, Nagpur	30	0	0	26	0	0	41	0	0
	ब) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Fishery Science, Udgir	27	0	0	25	0	0	41	0	0
	क) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, मोर्शी College of Fishery Science, Morshi	0	0	0	15	0	0	41	0	0
	<b>एकूण अ+ब Total A+B</b>	<b>57</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>66</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>123</b>	<b>0</b>	<b>0</b>

UG Admission Process is going on (for the year 2025-26). Admission process for PG & Acharya 2025-2026 is yet to be started.

\*In addition 10 seats are reserved for non Indian Residents / Students of other countries

## ११३ - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी

## 113 - Administrative Investigation and Statistics

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारात)	
Activity Classification	प्रत्यक्ष	अथसकल्योय	सुधारीत	अथसकल्योय	कार्याचे वर्गीकरण		
	रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज			
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७			
	Actuals	Budget	Revised	Budget			
	2024-25	Estimates	Estimates	Estimates			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
<b>113 - Administrative Investigation and Statistics</b>							<b>113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी</b>
(00) Schemes in the Five Plan							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Collection and Analysis of statistical data about livestock keeping and live stock production (50% State Share (Committed) (24030893)	130	212	160	212			(00)(01) पशुधन जतन व पशुधन उत्पादन या संबंधीची सांख्यिकी आधारसामुग्री गोळा करणे व तिचे पृथःकरणे (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24030893)
(00)(03) Livestocks census (100 % Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031728)	9967	295179	295179	353004			(00)(03) पशु शिरगणती कक्ष (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (अनिवार्य) (24031728)
(00)(04) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (Centrally Sponsored Scheme) (50% Central Share) (Scheme) (24032501)	0	1	1	10000			(00)(04) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032501)
(00)(05) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50% Central Share) (Scheme) (2403E522)	11563	70800	30001	80800			(00) (05) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई522)
(00)(06) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50% State Share) (Scheme) (2403E531)	11665	70800	60000	80800			(00) (06) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई531)
(00)(07) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (100% Central Share) (Scheme) (2403E549)	1000	3000	3000	3000			(00) (07) एकात्मिक नमुना योजनेचे बळकटीकरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई549)
<b>Total-113</b>	<b>Voted</b>	<b>34325</b>	<b>439992</b>	<b>388341</b>	<b>527816</b>	<b>दत्तमत एकूण-113</b>	

तक्ता दोन / Table 2

महाराष्ट्र राज्यातील पशुपक्षांची अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित उत्पादन

Estimated Number of Livestock and Estimated Livestock Production in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	पशुजन्य पदार्थ उत्पादन Livestock Production	बाब Particulars	प्रत्यक्ष २०२४-२५ Actual 2024-25		अपेक्षित २०२५-२६ Anticipated 2025-26		लक्ष्य २०२६-२७ Target 2026-27	
			संख्या	उत्पादन	संख्या	उत्पादन	संख्या	उत्पादन
			Number (लाख) (lakhs)	Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	No (लाख) (lakhs)	Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	No (लाख) (lakhs)	Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
		२ १/२ वर्षांवरील गाय & 1/2 year Cows above 2	69.81	0.00	71.70	0.00	73.64	0.00
		दुभत्या गाय Cow in -Milk	42.57	10755.38	43.85	11400.70	45.16	12084.74
		३ वर्षांवरील म्हशी Buffaloes over 3 year	39.22	0.00	40.31	0.00	41.44	0.00
		दुभत्या म्हशी Buffaloes in -Milk	25.80	5442.91	26.57	5769.48	27.37	6115.65
1	दुध Milk	एकूण दुभती जनावरे (गाई व म्हशी) Total Cows and Buffaloes in -Milk	68.37	16198.29	70.42	17170.19	72.53	18200.40
		१ १/२ वर्षांवरील शेळ्या Goats over 1.5 year	83.09	0.00	85.17	0.00	87.30	0.00
		दुभत्या शेळ्या Goats in-Milk	42.83	427.29	43.99	440.11	45.17	453.31
		एकूण दुध (गाई + म्हशी + शेळी) Total Milk ( cows + Buffs + Goats )		16625.58		17610.30		18653.71
		देशी कोंबड्या Deshi Layers	90.63	131.94	92.44	136.56	94.29	141.34
2	अंडी Eggs	सुधारित कोंबड्या Improved Layers	264.51	690.55	273.77	728.53	283.35	768.60
		एकूण कोंबड्या (देशी+ सुधारित) Total Layers (Deshi+ Sudharit)	355.14	822.49	366.21	865.09	377.64	909.94
3	लोकर Wool	एकूण मेंढ्या Total Sheep	28.77	0.00	29.35	0.00	29.94	0.00
		लोकर कापणी केलेल्या मेंढ्याची संख्या No. of Sheep shorn	25.02	1642.05	25.52	1691.31	26.03	1742.05
		कत्तल केलेली जनावरे No. of animals slaughtered						
		1) गुरे Cattle	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
		2) म्हैस Buffaloes	12.68	235.00	13.19	251.45	13.71	269.05
		3) शेळी Goats	116.65	150.82	120.15	156.10	123.75	161.56
4	मांस Meat	4) मेंढी Sheep	11.17	12.59	11.47	12.99	11.78	13.41
		5) डुक्कर Pigs	11.17	26.00	11.28	26.39	11.39	26.79
		6) देशी कोंबड्या Deshi Poultry	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
		7) सुधारित कोंबड्या Poultry (Improved)	4801.55	790.00	5041.63	845.30	5293.71	904.47
		एकूण Total	4953.22	1214.41	5197.72	1292.23	5454.35	1375.28

Note:- अंडी उत्पादन कोटीमध्ये व लोकर उत्पादन मेट्रिक टन मध्ये आहे. The egg production is in crores &amp; Wool production in MT.

७८९ - अनुसूचित जाती उपयोजना  
789 - Schedule Caste Sub-Plan

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारात)	
Activity Classification	प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण		
	रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज			
	२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७			
	Actuals	Budget	Revised	Budget			
	2024-25	Estimates	Estimates	Estimates			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
<b>789, Schedule Caste Sub-Plan</b>							<b>789, अनुसूचित जाती उपयोजना</b>
(02) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(02)(01) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (40 % Central share) (Scheme) (2403C976)							(02)(01) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C976)
(02)(02) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403C985)							(02)(02) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C985)
(02)(03) Livestock Insurance Scheme Special Component Plan for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (50% Central Share) (Scheme) (2403D032)							(02)(03) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यांसाठी विशेष घटक योजनेंतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D032)
(02)(04) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403D041)							(02)(04) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यात अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D041)
<b>Total-(02)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-(02)</b>
(03) Fodder and Feed Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत वैरण व पशुखाद्य विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(03)(01) Establishment of Silage Making unit (60 % Centrally sponsored scheme) (Scheme) (2403C994)							(03)(01) मुरघास बनविणा-या संघांची स्थापना करणे (60 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C994)
(03)(02) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (60% Central Share) (Scheme) (2403D005)							(03)(02) वनक्षेत्र नसलेल्या नापीक जमिनी/गायदान गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D005)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(03)(03) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (40 % State Share) (Scheme) (2403D014)							(03)(03) वनक्षेत्र नसलेल्या नापीक जमिनी/गायदान जमिनी/गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D014)
(03)(04) Distribution of Power Chaff Cutters under National Livestock Mission (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403D023)							(03)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत वीजेवर चालणाऱ्या चाराकापणी यंत्राचे वितरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D023)
(03)(05) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (Central Share 60 %) (Scheme) (2403D471)							(03)(05) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (केंद्र हिस्सा 60 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D471)
(03)(06) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (State Share 40 %) (Scheme) (2403D482)							(03)(06) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (राज्य हिस्सा 40 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D482)
<b>Total-(03)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>दत्तमत एकूण-(03)</b>
(05) Poultry Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कुट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (60% Central Share) (Scheme) (2403C798)							(05)(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुट पालन विकास अनुसूचित जाती उपयोजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C798)
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (40% State Share) (Scheme) (2403C804)							(05)(02) अनुसूचित जाती उपयोजनांतर्गत राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत राष्ट्रीय परसबाग कुक्कुट पालन विकास (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C804)
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D408)							(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D408)
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D417)							(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D417)

## तक्ता एक समाप्त / Table 1 End

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D426)							(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D426)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D435)							(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D435)
<b>Total-(05)</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>		<b>दत्तमत एकूण-(05)</b>
<b>Total- 789</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>		<b>दत्तमत एकूण- 789</b>
<b>Gross Total 2403 Animal Husbandry</b>	<b>Charged</b>	<b>979</b>	<b>100</b>	<b>70</b>	<b>100</b>		<b>भारीत</b>
	<b>Voted</b>	<b>15306187</b>	<b>20657456</b>	<b>20376761</b>	<b>20429304</b>		<b>दत्तमत</b>
<b>Total</b>		<b>15307166</b>	<b>20657556</b>	<b>20376831</b>	<b>20429404</b>		<b>एकूण</b>
<b>III Details of Recoveries</b>							<b>तीन वसुलीच्या रकमांचा तपशील</b>
<b>911, Recoveries of Overpayments</b>							<b>911, अतिप्रदानाची वसुली</b>
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D121)		29271	0	0	0		(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी121)
(00)(02) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D132)		996	0	0	0		(00)(02) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी132)
<b>Total Deduct Recoveries</b>		<b>30267</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>		<b>एकूण वजा वसुली</b>
<b>Net Total 2403 Animal Husbandry</b>	<b>Charged</b>	<b>979</b>	<b>100</b>	<b>70</b>	<b>100</b>		<b>भारीत</b>
	<b>Voted</b>	<b>15275920</b>	<b>20657456</b>	<b>20376761</b>	<b>20429304</b>		<b>निव्वळ बेरीज 2403 पशुसंवर्धन</b>
	<b>Total</b>	<b>15276899</b>	<b>20657556</b>	<b>20376831</b>	<b>20429404</b>		<b>एकूण</b>

## ४४०३ - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च

## 4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)	
Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण	
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
		२०२४-२५	२०२५-२६	२०२५-२६	२०२६-२७		
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2024-25	Estimates	Estimates	Estimates		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
<b>4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry</b>							<b>4403 - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च</b>
<b>I Summary</b>							<b>I सारांश</b>
101- Veterinary Services and Animal Health	<b>Voted</b>	98600	211569	190569	1	<b>दत्तमत</b>	101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
111- Meat Processing	<b>Voted</b>	1897	2301	1811	1	<b>दत्तमत</b>	111- मांस संस्करण
190- Investments in Public Sector and Other undertakings	<b>Voted</b>	0	1	1	1	<b>दत्तमत</b>	190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमातील गुंतवणूक
<b>Gross Total</b>	<b>Voted</b>	<b>100497</b>	<b>213871</b>	<b>192381</b>	<b>3</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>स्थूल बेरीज</b>
<b>II Details</b>							<b>दोन तपशील</b>
101- Veterinary Services and Animal Health							101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(00) Schemes in Five Year Plan State Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य पुरस्कृत योजना
(00)(03) Strengthening of institute of Veterinary Biological Products, Pune as per GLP/GMP Norms (Scheme) (44031812)		17579	84500	63500	1		(00)(03) जीएलपी/जीएमपी मानकानुसार पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (44031812)
(00)(04) Strengthening of State Level Veterinary Dispensaries (60% Central share) (Scheme) (44031821)		48613	76240	76240	0		(00)(04) राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांचे बळकटीकरण करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031821)
(00)(05) Strengthening of StateLevel Veterinary Dispensaries (40% State share) (Scheme) (44031839)		32408	50829	50829	0		(00)(05) राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांचे बळकटीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031839)
<b>Total-101</b>	<b>Voted</b>	<b>98600</b>	<b>211569</b>	<b>190569</b>	<b>1</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-101</b>
<b>111- Meat Processing</b>							<b>111- मांस संस्करण</b>
(00) Schemes in FiveYear PlanState Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Quality Control Laboratory at Animal Nutrition Research Centre (State Plan Scheme) (Scheme) (44030411)		1897	2301	1811	1		(00)(01) पशुपोषण संशोधन केंद्रातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा (राज्य योजनांतर्गत योजना) (कार्यक्रम) (44030411)
<b>Total-111</b>	<b>Voted</b>	<b>1897</b>	<b>2301</b>	<b>1811</b>	<b>1</b>	<b>दत्तमत</b>	<b>एकूण-111</b>

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 End						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
190- Loans to public sector and Other undertakings							190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमांना कर्जे
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Share Capital contribution to Maharashtra Sheep and Wool Development Corporations (State Scheme) (Scheme) (44030135)		0	1	1	1		(00)(01) महाराष्ट्र मेंढ्या व लोकर विकास महामंडळाला भाग भांडवली अंशदान (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (44030135)
<b>Total-190</b>	<b>Voted</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>दत्तमत एकूण-190</b>
<b>Gross Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry</b>	<b>Voted</b>	<b>100497</b>	<b>213871</b>	<b>192381</b>	<b>3</b>	<b>3</b>	<b>दत्तमत स्थूल बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च</b>
911- Recovery of Overpayments							911- अतिप्रदानाची वसुली
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Scheme) (44031991)		0	0	0	0		(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (कार्यक्रम) (44031991)
	<b>Charged</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>भारीत</b>
<b>Net Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry</b>	<b>Voted</b>	<b>100497</b>	<b>213871</b>	<b>192381</b>	<b>3</b>	<b>3</b>	<b>दत्तमत निव्वळ बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च</b>
	<b>Total</b>	<b>100497</b>	<b>213871</b>	<b>192381</b>	<b>3</b>	<b>3</b>	<b>एकूण</b>

तक्ता एक / Table 1  
महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण  
Women Economic Development & Empowerment  
विविध योजना व लाभधारकांची संख्या  
Different Schemes & No. of beneficiaries

अ. क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव Name of scheme	योजनेतील लाभधारकांची एकूण संख्या			एकूण लाभधारकांपैकी लाभ घेतलेल्या महिला लाभार्थी		
		Total beneficiaries under the programe			Total No. of woman beneficiaries under the programe		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
		2024-25	2025-26	2026-27	2024-25	2025-26	2026-27
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	संकरित कालवडी/ म्हशीच्या सुधारित परड्याची जोपासना योजना Scheme of Rearing of Cross bred cow and improved Buffalo heifers	317	317	322	136	136	138
2	दुभत्या जनावरांचा गटाचा पुरवठा Scheme of supply of Milch Animals	4362	5238	5376	1405	1781	1991
3	दुभत्या जनावरांना खाद्यानुदान योजना Scheme of Feed subsidy to the milch animals	26116	16981	17038	706	992	997
4	तलंगांचे गट वाटप योजना Scheme of Pullets distribution	1640	2139	1963	426	542	664
5	अनुसूचित जातीचे कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप योजना Scheme of Goat units distribution to scheduled caste families	6734	6793	6952	1667	1776	1968
6	विशेष पशुधन उत्पादन योजना Scheme of S L P P	88	1593	1602	12	420	425
<b>एकूण सर्व योजना Total of All Schemes</b>		<b>39257</b>	<b>33061</b>	<b>33253</b>	<b>4352.25</b>	<b>5647.05</b>	<b>6182.55</b>

## परिशिष्ट एक / Annexure 1

महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च २०२५ रोजी असलेल्या पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या

No. of institutes as on 31st March 2025 under the Animal Husbandry Department in Maharashtra State

(एक)	पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य - (I) Veterinary Services and Animal Husbandry	संख्या No.
1	पशुवैद्यकीय सर्वचिकीत्सालये (राज्यस्तर ३३+६ महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापिठाअंतर्गत) Veterinary Polyclinics (State Sector 33+6 under Maharashtra Animal & Fisheries Science University)	39
2	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-1 (Local Sector+State Sector)	1745
3	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-२ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-२ (Local Sector+State Sector)	2841
4	फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने (पुणे आणि सातारा येथील प्रत्येकी एक फिरते प्रचार/प्रात्यक्षिक पथक धरून) Mobile Veterinary Clinics (Including two mobile Extension and Demonstration Units, Pune/Satara)	65
5	तपासणी नाके Check Posts	13
6	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे Institute of Veterinary Biological Products, Pune	1
	(a) जीवाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Bacterial Vaccine Production Sectios	7
	(b) विषाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Viral Vaccine Production Sectios	7
	(c) गुणवत्ता व शाश्वती विभाग/ चाचणी व गुणनियंत्रण/ लघुप्राणी विभाग/ कार्यशाळा Quality Assurance/ Testing and Quality Control/ Small Animal Breeding Control/ Utility Sector	4
7	रोग अन्वेषण Disease Investigation	
	(a) भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे Bharatratn Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune	1
	(b) विभागीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (गुरे व गोस्तनदाह/शेळ्या, मेंढ्या व इतर) तसेच(कुक्कुट/सल्मोनेल्ला) Regional Level Disease Investigation Laboratories (Cattle and Mastitis/Sheep & Goat and others), (Poultry/ Salmonella), पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (सुकर), कोल्हापूर Disease Investigation Laboratory, Piggery, Kolhapur	8
(दोन)	गुरे व म्हशींचा विकास (II) Cattle and Buffaloes Development	
1	शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर) Government Bovine Breeding farms (under M.L.D.B. Nagpur)	9
2	तालुका पशुवैद्यकीय लघु सर्व चिकित्सालये (मुख्यालये) Taluka Veterinary Minipolyclinics (HQ)	169
3	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे District Artificial Insemination Centres	34
4	शासकीय गोठीत रेतमात्रा निर्मिती केंद्र (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत) Government Frozen Semen Station (Under M.L.D.B. Nagpur)	3
5	अतिशीत वीर्य वापरणारी केंद्रे (कार्यरत) Centres using Frozen Semen (Functioning)	4853
6	लाल कंधारी गुरांसाठी पैदास केंद्र स्थानिक स्तर Breeding Centre for Red Kandhari (Local Sector)	1
(तीन)	कुक्कुट विकास (III) Poultry Development	
1	कुक्कुट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे Poultry Breeding Farms and Central Hatcheries	4
2	सधन कुक्कुट विकास गट (स्थानिक स्तर) Intensive Poultry Development Blocks (Local Sector)	16
3	बदक पैदास प्रक्षेत्र, वडसा, गडचिरोली Duck Breeding Farm, Wadsa, Gadchiroli	1
(चार)	मेष व लोकर विकास (IV) Sheep and Wool Development	
1	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे Animal Feed Analysis Laboratory, Pune	1
(पाच)	विस्तार व प्रशिक्षण (V) Extension and Training	
1	राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे State Level Training Centre, Pune	1
2	कुक्कुट विस्तार केंद्रे Poultry Extension Centres	2
(सहा)	इतर संस्था (VI) Other Institutes	
1	गुणनियंत्रण प्रयोग शाळा, मुंबई Quality Control Laboratory, Mumbai	1
2	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे Integrated Survey Scheme, Pune	1

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे

अ. क्र. Sr. No.	जिल्हा / विभागाचे नाव Name of District / Region	प्रत्यक्ष २०२४-२५ Actual 2024-25								
		कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by Artificial Insemination				
	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
*	Mumbai	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	Thane	17450	0	0	0	5347	0	0	0	
2	Palghar	19969	0	0	0	5044	0	0	0	
3	Raigad	19503	0	0	0	6537	0	0	0	
4	Ratnagiri	18774	0	408	0	6448	0	0	0	
5	Sindhudurg	18395	0	0	0	7135	0	0	0	
6	Nashik	91734	0	0	35299	32852	0	0	4854	
7	Dhule	25828	0	0	0	8018	0	0	0	
8	Nandurbar	16435	13	0	9	3973	2	0	0	
9	Jalgaon	46276	0	0	33949	12359	0	0	0	
10	Ahilyanagar	144333	0	0	124057	50756	0	0	2487	
11	Pune	127237	4562	0	84421	47773	835	487	22292	
12	Satara	148574	0	0	0	60275	0	0	0	
13	Sangli	87621	564	0	72723	23664	0	0	17533	
14	Solapur	130782	0	0	214456	44835	0	0	267	
15	Kolhapur	100209	0	0	302907	35072	0	0	69239	
16	Chh. Smbahjinagar	56172	8012	32	4080	17271	0	0	0	
17	Jalna	29024	5654	107	25435	10142	185	21	2863	
18	Parbhani	26269	63	16348	4092	8009	0	0	0	
19	Beed	61272	362	4825	142349	20637	36	0	0	
20	Latur	69707	5205	3287	21039	22666	232	310	28	
21	Dharashiv	61612	1604	55346	10094	16972	359	14964	1202	
22	Nanded	48438	0	0	10681	14030	0	0	195	
23	Hingoli	24187	1360	15150	0	7597	0	1255	0	
24	Amravati	28033	0	30564	0	9926	0	8315	0	
25	Akola	18644	0	10730	0	6961	0	3820	0	
26	Washim	12720	237	597	125	5475	0	0	0	
27	Buldhana	38052	233	1650	27656	14202	46	133	1037	
28	Yeotmal	31347	0	12563	3881	9180	0	0	0	
29	Nagpur	54688	0	0	6705	18587	0	0	47	
30	Wardha	32387	0	0	6135	12193	0	0	860	
31	Bhandara	55936	207	0	3070	19833	0	0	182	
32	Gondia	30809	0	0	2354	12474	0	0	996	
33	Chandrapur	23959	0	0	1922	8838	0	0	0	
34	Gadchiroli	14414	0	84	0	4510	0	14	0	
<b>Maharashtra State</b>		<b>1730790</b>	<b>28076</b>	<b>151691</b>	<b>1137439</b>	<b>589591</b>	<b>1695</b>	<b>29319</b>	<b>124082</b>	

## Annexure 2

Actual work done &amp; Target of Artificial Inseminations &amp; Calves Born by AI - Government Institutes &amp; NGO's

अपेक्षित २०२५-२६ Anticipated 2025-26 लक्ष्य २०२६-२७ Target 2026-27								जिल्हा /
कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by				विभागाचे नाव
खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	Name of District / Region
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)
17305	0	0	0	394	0	0	0	मुंबई
64349	0	0	0	6712	0	0	0	ठाणे
76060	0	0	0	7680	0	0	0	पालघर
70204	0	0	0	7501	0	0	0	रायगड
64342	0	0	0	7261	0	0	0	रत्नागिरी
39394	0	0	0	7075	0	0	0	सिंधुदुर्ग
362418	0	0	0	35282	0	0	0	नाशिक
121864	0	0	0	9934	0	0	0	धुळे
86824	0	0	0	6321	0	0	0	नंदूरबार
266628	0	0	0	17798	0	0	0	जळगाव
695478	0	0	0	55513	0	0	0	अहिल्यानगर
517241	0	0	0	48937	0	0	0	पुणे
298452	0	0	0	56706	0	0	0	सातारा
369718	0	0	0	33700	0	0	0	सांगली
532742	0	0	0	50301	0	0	0	सोलापूर
407760	0	0	0	38542	0	0	0	कोल्हापूर
188203	0	0	0	21605	0	0	0	छ. संभाजी नगर
121490	0	0	0	11163	0	0	0	जालना
101318	0	0	0	10103	0	0	0	परभणी
225686	0	0	0	23566	0	0	0	बीड
170782	0	0	0	26810	0	0	0	लातूर
202106	0	0	0	23697	0	0	0	धाराशिव
218968	0	0	0	18630	0	0	0	नांदेड
79019	0	0	0	9303	0	0	0	हिंगोली
174614	0	0	0	10782	0	0	0	अमरावती
81905	0	0	0	7171	0	0	0	अकोला
73850	0	0	0	4892	0	0	0	वाशीम
176200	0	0	0	14635	0	0	0	बुलढाणा
186199	0	0	0	12057	0	0	0	यवतमाळ
145206	0	0	0	21034	0	0	0	नागपूर
91092	0	0	0	12457	0	0	0	वर्धा
101622	0	0	0	21514	0	0	0	भंडारा
96800	0	0	0	11850	0	0	0	गोंदिया
95978	0	0	0	9215	0	0	0	चंद्रपूर
105135	0	0	0	5544	0	0	0	गडचिरोली
6626952	0	0	0	665685	0	0	0	0 महाराष्ट्र राज्य

## परिशिष्ट तीन

## Annexure 3

## रोगनिहाय लसीकरण

## Disease-wise Vaccinations

अ. क्र. Sr. No.	रोगाचे नाव Name of Disease	खात्यांतर्गत पशुवैद्यकीय दवाखाने व कुक्कुट संस्था यामध्ये झालेले लसीकरण	पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्थेच्या मागणीनुसार एकूण लसीकरणचे उद्दिष्ट	
		Vaccination done by Veterinary Dispensary & Poultry Institutes under	Target as per Indent received by IVBP for Total Vaccination	
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
(1)	(2)	2024-25 (3)	2025-26 (4)	2026-27 (5)
1	घटसर्प Haemorrhagic Septicemia	5861123	15935885	15935885
2	फच्या Black Quarter	2644403	11509420	11509420
3	घटसर्प + फच्या HS + BQ Combined	2165090	0	0
4	पीपीआर Peste des petits ruminants	14220994	11903008	11903008
5	काळपुळी Anthrax	52477	0	0
6	लाळ्या-खुरकुत रोग Foot & Mouth Disease	36760040	31871770	31871770
7	सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis	661712	1220871	1220871
8	बोटयुलीझम Botulisms	375391	0	0
9	गोचीडज्वर Spirochaetosis	2800	0	0
10	कोंबड्यांच्या देवी Fowl pox	1908928	3166230	3166230
11	मेंढ्या व शेळ्यांच्या देवी S & G Pox	5843514	11509420	11509420
12	सरा Surra	4100	0	0
13	आंत्रविषार Enterotoxaemia	4623211	11903008	11903008
14	मानमोडी Ranikhet	3305416	4401838	4401838
15	लासोटा Lasota	198150	108162	108162
16	मरेक्स Marek's	11295	0	0
17	आयबीडी गंबोरो I B D / Gumboro	6545	0	0
18	श्वानदंश प्रतिबंधक Antirabies	316869	1781805	1781805
19	सुकर ताप Swine Fever	130669	107379	107379
20	थायलेरियासिस Thileriosis	592886	200000	200000
21	इतर रोग (नमूद) Other diseases (Specify)	6238324	110900	110900
<b>एकूण लसीकरण Total Vaccination</b>		<b>85923937</b>	<b>105729696</b>	<b>105729696</b>

अ. क्र. Sr. No.	पदनाम	पुनर्रचनेनंतर मंजूर पदे Sanctioned Post After Reorganisation	सुधारित वेतन मॅट्रिक्समधील वेतनस्तर Pay Level in Revised Pay Matrix	Designation
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	<b>राजपत्रित अधिकारी</b>			<b>Gazetted Officer</b>
1	आयुक्त पशुसंवर्धन	1	S-30 : 144200-218200	Commissioner Animal Husbandry
2	अतिरिक्त आयुक्त पशुसंवर्धन	2	S-27 : 123100-215900	Additional Commissioner of Animal Husbandry
3	सहआयुक्त पशुसंवर्धन	13	S-25 : 78800-209200	Joint Commissioner of Animal Husbandry
4	सहसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-25 : 78800-209200	Joint Director, (Statistics)
5	उपआयुक्त पशुसंवर्धन	53	S-23 : 67700-208700	Dy. Commissioner of Animal Husbandry
6	उपसंचालक, वैरण विकास	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director Fodder Dev.
7	सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन	381	S-22 : 60000-190800	Assistant Commissioner of Animal Husbandry
8	सहाय्यक संचालक, वर्ग १ (लेखा)	1	S-20 : 56100-177500	Asstt. Director Class-I (Accounts)
9	उपसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director (Statistics)
10	पशुधन विकास अधिकारी	2207	S-20 : 56100-177500	Livestock Dev. Officer
11	वरिष्ठ प्रशासन अधिकारी, गट-अ	4	S-20 : 56100-177500	Senior Administrative Officer Group-A
12	सहाय्यक संचालक, वैरण विकास	2	S-20 : 56100-177500	Asst. Director Fodder Development
13	स्वीय सहाय्यक	3	S-16 : 44900-142400	Personnel Assistant
14	लेखा अधिकारी	2	S-16 : 44900-142400	Accounts Officer
15	लेखा परीक्षा अधिकारी	1	S-16 : 44900-142400	Audit Officer
16	प्रशासन अधिकारी, गट-ब	17	S-15 : 41800-132300	Administrative Officer Group-B
17	संशोधन विकास अधिकारी	3	S-15 : 41800-132300	Research Development Officer
18	संशोधन अधिकारी पशुगणना (सांख्यिकी)	1	S-16 : 44900-142400	Research Officer Livestock Census (Statistics)
19	पशुधन विकास अधिकारी, गट-ब	386	S-15 : 41800-132300	Livestock Development Officer Group-B
20	वैरण विकास अधिकारी	8	S-15 : 41800-132300	Fodder Development Officer
21	उप अभियंता, प्रशितन	1	S-15 : 41800-132300	Dy. Refrigeration Engineer
	<b>एकूण राजपत्रित अधिकारी</b>	<b>3089</b>		<b>Total Gazetted Officer</b>
	<b>अराजपत्रित वर्ग ३</b>			<b>Non-Gazetted Class III</b>
22	लघुलेखक (उच्च श्रेणी)	8	S-16 : 44900-142400	Stenographer (Higher Grade)
23	अधिक्षक	48	S-14 : 38600-122800	Superintendent
24	सांख्यिकी अन्वेषक	6	S-14 : 38600-122800	Statistical Investigator
25	सहाय्यक संशोधन अधिकारी (सांख्यिकी)	4	S-14 : 38600-122800	Assistant Research Officer (Statistics)
26	सयंत्र अभियंता	6	S-14 : 38600-122800	Plant Engineer
27	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	32	S-15 : 41800-132300	Stenographer (Lower Grade)
28	सहाय्यक वैरण विकास अधिकारी	13	S-13 : 35400-112400	Assistant Fodder Development Officer
29	वरिष्ठ सहाय्यक	76	S-13 : 35400-112400	Senior Assistant

परिशिष्ट चार समाप्त / Annexure 4 End				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
30	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	9	S-13 : 35400-112400	Laboratory Technician
31	सांख्यिकी सहाय्यक (सांख्यिकी)	6	S-10 : 29200-92300	Statistical Assistant (Statistics)
32	सहाय्यक पशुधन विकास अधिकारी	279	S-10 : 29200-92300	Assistant Livestock Development Officer
33	वरिष्ठ लिपिक	261	S-8 : 25500-81100	Senior Clerk
34	सांख्यिकी सहाय्यक	12	S-8 : 25500-81100	Statistical Assistant
35	वरिष्ठ बाष्पक परिचर	1	S-8 : 25500-81100	Senior Boiler Attendant
36	पशुधन पर्यवेक्षक / दुधनोंदणी लिपिक / निर्देशक / प्रणणक / पाहणी सहाय्यक	780	S-8 : 25500-81100	Livestock Supervisor / Milk recorder / Demonstrator / Enumerator / Survey Assistant
37	प्रशितन यांत्रिक	1	S-8 : 25500-81100	Refrigeration Mechanic
38	सयंत्रचालक	24	S-8 : 25500-81100	Plant Operator
39	बीजतंत्री- नि-मिस्त्री	1	S-8 : 25500-81100	Electrician-cum-Mistri
40	दूरध्वनी चालक	1	S-7 : 21700-69100	Telephone Operator
41	प्रयोगशाळा सहाय्यक	16	S-7 : 21700-69100	Laboratory Assistant
42	प्रमुख तारतंत्री	1	S-7 : 21700-69100	Head Wiremen
43	कर्षित्र चालक	12	S-7 : 21700-69100	Tractor Driver
44	जोडारी	2	S-7 : 21700-69100	Fitter
45	छिद्रांक-टंकक	0	S-7 : 21700-69100	Punch Operator
46	कनिष्ठ लिपिक	181	S-6 : 19900-63200	Junior Clerk
47	ट्रक चालक	0	S-6 : 19900-63200	Truck driver
48	तारतंत्री	6	S-6 : 19900-63200	Wireman
49	बाष्पक परिचर	3	S-6 : 19900-63200	Boiler Attendant
50	यांत्रिक	4	S-6 : 19900-63200	Mechanic
51	सुतार	2	S-6 : 19900-63200	Carpenter
52	वाहन चालक	117	S-6 : 19900-63200	Driver (Jeep,Car)
	<b>एकूण वर्ग ३</b>	<b>1912</b>		<b>Total Class III</b>
	<b>गट-ड</b>			<b>Group-D</b>
53	मुकादम	9	S-5 : 18000-56900	Mukadam
54	ब्रणोपचारक	129	S-5 : 18000-56900	Dresser
55	नाईक	41	S-3 : 16600-52400	Naik
56	दफ्तरबंद	5	S-3 : 16600-52400	Daftarband
57	चक्रमुद्रांकित	1	S-3 : 16600-52400	Roneo Operator
58	चपराशी	139	S-1 : 15000-47600	Peon
59	पहारेकरी / रात्रपहारेकरी / चौकीदार	40	S-1 : 15000-47600	Watchman
60	गोठापरिचर	0	S-1 : 15000-47600	Cattle Attendant
61	प्रयोगशाळा परिचर	16	S-1 : 15000-47600	Laboratory Attendant
62	परिचर / कुक्कुट परिचर / पशुपरिचर	1262	S-1 : 15000-47600	Attendant / Poultry attendant / Animal attendant
63	मजूर / प्रक्षेत्र मजूर / अकुशल मजूर / गवळी	229	S-1 : 15000-47600	Mazdoor / Farm mazdoor / ward mazdoor / unskilled mazdoor / gawali
64	स्वच्छक	34	S-1 : 15000-47600	Cleaner
	<b>एकूण गट-ड</b>	<b>1905</b>		<b>Total Group-D</b>
	<b>एकूण अधिकारी व कर्मचारी</b>	<b>6906</b>		<b>Total Officer &amp; Employee</b>

